

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ:
КУРС ЛЕКЦІЙ

для здобувачів вищої освіти
освітнього ступеня «Молодший бакалавр» початкового рівня
(короткий цикл) спеціальностей 051 «Економіка»,
073 «Менеджмент», 081 «Право», 122 «Комп'ютерні науки»,
241 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туризм», 281
«Публічне управління та адміністрування»
денної форми навчання

Миколаїв
2021

УДК 316
С69

Рекомендовано до друку рішенням науково-методичної ради Миколаївського національного аграрного університету від 20.05.2021 р., протокол № 10

Укладач : І. М. Лесік

Рецензенти:

Т. В. Березовська – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Миколаївський національний аграрний університет

Н. В. Мірошкіна – канд. філос. наук, доцент кафедри психології, Миколаївський міжрегіональний університет розвитку людини «Україна»

Соціологія та політологія : курс лекцій / І. М. Лесік. Миколаїв : МНАУ, 2021. 228 с.
С69

Даний курс лекцій призначено для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «Молодший бакалавр» початкового рівня (короткий цикл) спеціальностей 051 «Економіка», 073 «Менеджмент», 081 «Право», 122 «Комп'ютерні науки», 241 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туризм», 281 «Публічне управління та адміністрування» денної форми навчання, які вивчають дисципліну «Соціологія» і має на меті сприяти ознайомленню з основними поняттями і теоріями, які мають істотне значення для аналізу сфери соціального управління, кола проблем й напрямів сучасних досліджень та осмислення основних явищ та процесів економічного та соціального життя з точки зору суб'єктів соціально-економічної поведінки й діяльності. У виданні викладено уривки першоджерел, словник персоналій, термінологічний словник, список рекомендованої літератури, а також тести для самоперевірки знань.

УДК 316

© Миколаївський національний аграрний університет, 2021
© Лесік І. М., 2021

ПЕРЕДМОВА

Соціологія є наукою, що спрямовує свої дослідницькі завдання на розв'язання невідкладних, найактуальніших проблем розвитку суспільства на сучасному етапі. Суспільне життя ставить перед соціологією надзвичайно складні вимоги, пов'язані із необхідністю знаходити оптимальні рішення у сфері політичних, економічних, демографічних, соціально-етнічних, релігійних, духовних, міжіндивідуальних відносин.

Перед соціологічною наукою постає необхідність пошуку як теоретичних підходів до нових різноманітних явищ, процесів сучасного життя, так і практичного використання наукових можливостей для ефективного розв'язання конкретних суспільних проблем, обґрунтованого прогнозування майбутнього.

Відтак знайомство з науковими аспектами про основні механізми й рушійні сили функціонування й розвитку суспільства може істотно допомогти сучасній молодій людині сформулювати наукові засади соціальної реальності, визначити головні пріоритети та цілі своєї життєвої стратегії.

Курс лекцій призначено для здобувачів вищої для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «Молодший бакалавр» початкового рівня (короткий цикл) спеціальностей 051 «Економіка», 073 «Менеджмент», 081 «Право», 122 «Комп'ютерні науки», 241 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туризм», 281 «Публічне управління та адміністрування» денної форми навчання.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

План

1. Специфіка соціологічної системи знань. Об'єкт, предмет, категорії соціології.
2. Структура, метод і функції соціології.
3. Соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук.

1.

Поява соціології як самостійної науки була зумовлена розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У цей час світ зазнав глибоких соціальних змін, пов'язаних з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, про тенденції розвитку до позитивної науки про суспільство як живе функціонуюче утворення.

Вперше в науковий обіг термін «соціологія» був запроваджений французьким вченим Огюстом Контом у 1838 р. *Соціологія* – термін, утворений шляхом злиття двох коренів з різних мов *societatis* (лат. – суспільство) – і *logos* (грецьк. – наука, знання, вчення). Таким чином, соціологія – наука (знання) про суспільство.

Наука соціологія виникає як відповідь на потреби суспільства в знаннях про соціальні явища, процеси, закони розвитку, які характеризують суспільство. Деякі науковці вважають, що поняття суспільства формується зі здатністю людей відокремлювати себе від природи. По мірі дорослішання людина стає індивідом, а взаємодія індивідів – це соціум. В широкому розумінні соціум є суспільством «тут і тепер», і чим більше соціумів, тим складніше між ними відносини.

Специфіку соціології зумовлює той факт, що на відмінну від інших соціальних наук, які досліджують окремі сфери суспільства (економіку, культуру, політику, право) вона прагне досягнути універсальні закономірності функціонування й розвитку суспільства в цілому, механізми динамічних змін всього соціального організму як єдиного цілого.

Об'єктом тієї чи іншої науки завжди виступає певна сфера суспільного життя. Прийнято вважати, що *об'єктом* соціологічного пізнання виступає вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, котрі носять назву соціальних.

Соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації є об'єктами соціологічного дослідження.

Уявлення про предмет соціології постійно змінювалось, оскільки предметом соціології виступає результат дослідницьких дій і не може бути визначений однозначно. Справа не тільки в тому, що вивчає наука. Важливо зрозуміти, як вона це робить.

Предметна частина науки – це досліджувана частина. У соціології – це та об'єктивна й суб'єктивна реальність, що нас оточує й підлягає вивченню.

Предметом соціології є **соціальне** – як специфічний аспект всіх сфер життєдіяльності суспільства. У широкому розумінні «соціальне» – це все те, що можна віднести до людського суспільства, а у вузькому – це особлива сфера суспільних відносин, що характерна для різних груп людей, як носіїв різних видів діяльності. Соціальне з'являється там і тоді, де і коли поведінка одного індивіда (групи) опиняється під впливом іншого, навіть якщо той фізично у даній взаємодії не присутній. Соціальне сигналізує про неоднакові позиції різних суб'єктів у суспільстві і суспільних структурах, про неоднакові повноваження і очікування у ситуації взаємовідносин між ними.

Один із основоположників соціології – німецький вчений Макс Вебер писав, що предмет соціології – соціальні дії, які вона повинна розуміти й пояснювати. Відомий американський соціолог Пітер Бергер зазначав, що предметом соціології є як «суспільство в людині», так і «людина в суспільстві».

Попри відсутність одностайності в цьому питанні найбільш поширеними у вітчизняній науці є трактування соціології, в яких досить чітко описується предмет її дослідження:

- соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії;

- соціологія – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку;

- соціологія – наука про тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, про прояви цих законів у діяльності суб'єктів – великих і малих соціальних груп і спільнот людей, а також окремих особистостей.

У наведених визначеннях досить повно представлені основні категорії соціології, а саме: суспільство, соціальна система, соціальна дія, соціальна взаємодія, соціальна група, соціальна спільнота тощо.

Умовно виділяють три групи категорій:

- загальнонаукові категорії у соціологічній інтерпретації (структура, система, суспільство, соціальна система, соціальний розвиток тощо);

- безпосередньо соціологічні категорії (соціальний статус, соціальна

роль, соціальна стратифікація, соціальний інститут, соціальна мобільність тощо);

– категорії дисциплін, суміжних з соціологією (особистість, сім'я, політика, економіка, культура тощо).

2.

Соціологія як наука про соціальні відносини, механізми та закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот має складну структуру.

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки та визначаються її функції.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спеціальні знання, прикладний рівень, соціоінженерний рівень, теорія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічної інформації, знання про організацію соціологічних служб).

Проте, найбільш поширеною є думка про трирівневу структуру соціології, яка передбачає такі рівні соціологічного знання: теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії та емпіричні дослідження.

Теоретична соціологія – це багатоманітні концепції, що розглядають різні аспекти соціального розвитку суспільства, а саме: всю сферу соціального життя – соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути. Інакше кажучи, соціологічна теорія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки у розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки у загальному вигляді. Слід наголосити, що є багато концепцій розвитку суспільства, тому теоретична соціологія – це велика кількість усіляких течій, шкіл, напрямків, які по-своєму, зі своїх методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства.

Структуру теоретичної соціології формують такі компоненти:

– система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і системах;

– система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства;

– логіка висновків і доведень, використовуваних для обґрунтування соціальних висновків, прогнозів, тенденцій і закономірностей у соціальному житті суспільства;

- загальний і спеціальний соціологічний категоріальний апарат;
- обґрунтування різних підходів до аналізу об'єкта і суб'єкта досліджень;
- система пізнавальних методів і процедур, яка забезпечує повноту опису, пояснення і передбачення соціальних явищ і процесів на певному рівні соціальної організації суспільства;
- емпірична база (зафіксовані факти), що потребує теоретичної інтерпретації.

Західні вчені поділяють соціологічну науку на макро- і мікросоціологію. *Макросоціологія* вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень. *Мікросоціологія* зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки.

Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Спеціальні соціологічні теорії – це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів (наприклад, соціологія соціальних груп, соціологія міста або села, етносоціологія, економічна соціологія, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія сім'ї, соціологія культури, соціологія управління та праці тощо).

Найвдалішою у теоретичному і практичному аспектах прийнято вважати таку класифікацію спеціальних соціологічних теорій:

1. Спеціальні соціологічні теорії. Вивчають соціальні закони, закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот. Усі вони безпосередньо пов'язані з предметом соціології як науки (теорія соціальної структури, теорія соціальної стратифікації, теорія соціальних систем, теорія соціального розвитку, теорія соціальних конфліктів).

2. Галузеві соціологічні теорії. Назва має умовний характер і свідчить, що критерієм диференціації в даному разі є окремі сфери суспільного життя і форми масової свідомості (соціологія праці, соціологія науки, соціологія освіти, соціологія дозвілля тощо).

3. Соціологічні теорії вузького значення (теорія бюрократії, теорія референтних груп, теорія мотивації та ін.).

Емпіричні соціологічні дослідження – практична частина соціологічної науки. Емпіричне дослідження є не тільки нагромадженням і відбором соціальних фактів, що підтверджують чи спростовують теоретичні гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які за допомогою соціологічних методів дослідження (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент) дають змогу зареєструвати соціальні факти, що є базою для подальших теоретичних пошуків та узагальнень.

Емпіричне соціологічне дослідження є найдинамічнішим і має специфічну організаційну структуру, яка відрізняється від структури традиційної теоретичної діяльності. Охоплюючи елементи теоретичного знання, необхідного для попереднього аналізу предмета дослідження,

емпіричне дослідження потребує вирішення багатьох організаційних проблем, володіння професійними дослідницькими прийомами та засобами здобування первинної соціологічної інформації, математичними методами опрацювання та аналізу статистичного матеріалу.

Важливе значення має також вміння встановити контакт із людьми, щоб одержати якісну інформацію.

Отже, проведення соціологічного дослідження є своєрідним мистецтвом, яке вимагає не тільки володіння специфічними соціологічними знаннями і навичками, а й значного професійного досвіду та певних морально-психологічних якостей.

Специфіку будь-якої науки визначають в тому числі й відповідні, власні методи наукового дослідження, або ті способи отримання й обґрунтування знання, сукупність прийомів, процедур і операцій теоретичного і емпіричного пізнання реальності, які дозволяють здобувати істинне знання.

Соціологія використовує як загальнонаукові, так і спеціальні, соціологічні, дослідницькі методи.

Соціологічний метод – це узагальнене поняття, що характеризує основні когнітивні установки соціолога, які реалізуються ним в процесі соціального дослідження й допомагають нагромаджувати й поглиблювати соціологічні знання. Особливе значення для отримання надійної соціологічної інформації відіграє використання методології емпіричних досліджень, зокрема, методів збирання й аналізу первинної соціальної інформації.

У сучасному складноорганізованому динамічному суспільстві для всіх ланок соціального управління вкрай важливо при ухваленні принципів рішень спиратися на точну, надійну, повну інформацію про стан соціальної системи, мати ефективні канали зворотнього зв'язку з громадськістю, широкими соціальними масами. Реалізуючи такі складні соціальні завдання, соціологія виконує свої найважливіші функції.

Теоретико-пізнавальна передбачає нагромадження, поглиблення, удосконалення, уточнення наукових знань про соціальні процеси, соціальні спільності, механізми їх взаємодії, про соціальні зміни, які відбуваються у суспільстві.

Пов'язані з цією функцією *описова* та *інформаційна*, які дозволяють систематично й цілісно характеризувати соціальні об'єкти, готувати необхідні аналітичні записки, наукові звіти, статті, що містять конкретні практичні рекомендації і поради для відповідних управлінських органів.

Матеріали проведених та узагальнених соціологічних досліджень стають корисним джерелом ґрунтовної інформації для спеціалістів засобів масової комунікації, експертів, політичних менеджерів. Такі матеріали використовуються й для передбачення тих чи інших соціальних тенденцій, дозволяють створювати коротко- або довгострокові соціальні прогнози, попереджати про небажані, небезпечні суспільні події, дисфункції. Отже, йдеться про *прогностичну* функцію соціології.

Багато дослідників виокремлюють також *світоглядну* функцію соціології, яка покликана формувати точний образ, картину соціальної реальності, соціальних відносин і процесів, що допомагає сучасній людині відшукати надійні об'єктивні орієнтири у нинішньому рухливому, мінливому світі, визначити свою соціальну позицію і ставлення до навколишньої реальності.

Критична функція проявляється в тому, що соціологія, надаючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Виховна функція полягає в тому, що соціологічні знання безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує також тому, що забезпечує передачу новим поколінням соціального досвіду попередніх поколінь

Таким чином, соціологія виконує надзвичайно важливі соціальні функції, забезпечуючи суспільство практичними знаннями про способи досягнення належного рівня соціальної стабільності, консенсусу, порозуміння.

3.

У системі суспільних та гуманітарних наук соціологія займає особливе місце. Це пояснюється тим, що:

- 1) вона є наукою про суспільство, його явища та процеси;
- 2) вона вміщує в себе теорію суспільства або загальну соціологічну теорію, яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних та гуманітарних наук;
- 3) всі суспільні науки, які вивчають різноманітні сторони життєдіяльності суспільства і людей, завжди містять у собі соціальний аспект, тобто закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей;
- 4) техніка та методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними науками;
- 5) склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології та інших наук.

Соціологія тісно пов'язана із суспільними дисциплінами. Так, зокрема, межі між філософією та соціологією є нечіткими. Філософія через *соціальну філософію* глибоко проникає в соціологію, і стає, по суті, частиною її теоретичної системи. Історія соціології невіддільна від історії філософії, їх корені тісно переплітаються і по сьогоднішній день. Соціологія, здійснюючи конкретний аналіз суспільного життя у всій його багатомірності, сприяє

збагаченню понятійного апарату та предметного змісту соціальної філософії.

Спостерігається тісний зв'язок із *соціальною психологією*. Проблеми соціальної поведінки індивідів та груп не вирішуються без знань психології, зокрема психоаналізу. Існує психологічний напрям у розвитку соціологічних вчень, психологічні методики (тестування, соціометрія) збору соціологічної інформації. У свою чергу соціальні психологи, поряд із психологічними методиками, застосовують соціологічні методи у своїх дослідженнях (опитування, аналіз документів, соціальний експеримент). Спільними проблемами дослідження для соціології та ряду психологічних наук є потреби, мотиви, інтереси, цінності, установки, думки, настрої людей.

Тісний зв'язок існує між соціологією та правознавством. Існує ряд соціологічних теорій: *соціологія права, юридична, правова, кримінальна соціологія*. Без розгляду юридично-правових знань неможливо з'ясувати природу взаємовідносин людей у правовій сфері, нормативи та відхилення їх поведінки та діяльності.

Те ж саме можна сказати і про тісний зв'язок між соціологією та політичною наукою, на стику яких сформувалися такі напрями, як: *соціологія політики, політична соціологія, політична психологія, соціологія громадської думки, соціологія влади* та інші, які з'ясовують природу взаємовідносин людей, спільностей з одного боку, політики, політичних процесів, влади – з іншого. Політика як дуже широке, складне і багатомірне явище проявляється в усіх сферах суспільного життя і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому. Крім того, соціальні спільності, соціальні інститути, організації є важливими діючими складовими політики.

Історія також тісно переплітається із соціологією. Вона також відображає соціальну дійсність. Історія, як і соціологія, вивчає суспільство та закономірності його розвитку в конкретних проявах. Тільки історія описує та пояснює соціальні явища та процеси в минулому (в хронології), а соціологія – ті, що спостерігаються в даний час. Соціологія в поясненні сучасного та в прогнозі майбутнього бере до уваги «зигзаги» минулого, також і історія на сучасному рівні, володіючи соціологічними знаннями про суспільство, глибше прояснює природу історичних процесів. Вчені прогнозують виникнення нової міждисциплінарної галузі – *соціології історії*, яка може дати соціологічний аналіз історичних процесів.

Соціологія активно співпрацює із *соціальною статистикою*. Соціальна статистика забезпечує соціологію соціальною та демографічною інформацією для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах. На основі цього розробляються соціальні прогнози, проекти соціального розвитку. Крім того, у своїх дослідженнях соціологія широко застосовує статистичні та математичні методи в обґрунтуванні вибірки дослідження, обробки, групування та аналізу інформації.

Надалі немає потреби говорити про тісне переплетіння соціології та ряду інших суспільних наук (політична економія, культурологія, етнографія, демографія, релігієзнавство, менеджмент та ін.). Варто лише назвати альтернативні галузі, які виникли на стику соціології та цих наук: *економічна*

соціологія, соціологія праці, організацій, управління, культури, побуту та вільного часу, релігії, етносоціологія.

Особливе місце соціології в системі соціальних і гуманітарних наук полягає у формуванні у людей соціологічної культури та мислення, здатності правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку та істинність процесів соціального розвитку, розробляє «універсальну технологію» емпіричного дослідження суспільства.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. У чому полягає специфіка науки як соціологічної системи знань?
2. Яким був історичний розвиток терміну «соціологія»? В чому полягає його зміст та передумови виникнення?
3. На які умовні групи поділяють категорії? Наведіть приклади до кожної групи.
4. Стисло охарактеризуйте основні підходи структуроутворення з кількістю рівнів соціології, від найпростішого до найскладнішого.
5. Розкрийте сутність трирівневої структури соціології. Охарактеризуйте кожний із структурних рівнів.
6. Охарактеризуйте функції соціології.
7. Яке місце займає соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук?

ТЕМА 2.

МЕТОДИКА КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Поняття, види, етапи проведення соціологічного дослідження.
2. Програма соціологічного дослідження, її структура.
3. Методи збирання та обробки первинної соціологічної інформації.

1.

Соціологічні дослідження виступають тим особливим, специфічним науковим інструментом, методом пізнання, що принципово відрізняє соціологію від соціальної філософії, будь-яких абстрактно-теоретичних узагальнень та конструкцій, надає їй науковий статус й чільне місце серед інших суспільствознавчих дисциплін, позаяк лише прерогативою соціології є опрацювання та удосконалення методології, методики і техніки конкретних, емпіричних досліджень, які можуть бути використані й іншими науками для отримання точної, вірогідної інформації.

Дослідження, орієнтоване на збирання та аналіз даних з використанням відповідних методів, процедур та прийомів, тобто, емпіричне, може здійснюватись як у рамках фундаментальної, так і прикладної соціології.

Більшість соціологічних досліджень – емпіричні дослідження, спрямовані на розв'язання певної, окремої соціальної проблеми, відтак ці дослідження називають конкретними або прикладними.

Соціологічне дослідження являє собою систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою щодо отримання достовірної інформації про конкретні соціальні явища або процеси для їх використання у практиці соціального управління.

Залежно від складності й масштабу поставлених завдань вирізняють три основних види досліджень: розвідувальне (пілотажне), описове та аналітичне.

Розвідувальне дослідження – попереднє дослідження, що проводиться з метою перевірки, уточнення, всіх елементів основного дослідження та внесення до них необхідних корективів.

Описове дослідження – має на меті визначення структури, форми й характеру досліджуваного явища, охоплює досить великі сукупності людей, неоднорідних за своїми параметрами.

Аналітичне дослідження – спрямоване не тільки на характеристику основних елементів системи, а й на встановлення причин, детермінант певного процесу.

Соціальні процеси й явища можуть вивчатися як у статичній формі, так і в динамічних змінах: відтак, виокремлюють разові та повторні дослідження.

Разове дослідження надає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики певного явища безпосередньо в момент його вивчення. *Повторне* дослідження – це дослідження одного й того ж об'єкту, що здійснюється через певні проміжки часу, в однакових чи відмінних соціальних

умовах.

Повторні дослідження, в свою чергу, поділяються на трендові, панельні і лонгітюдні. Трендове дослідження здійснюється в аналогічних вибірках в межах однієї генеральної сукупності з інтервалами в часі з метою аналізу змін на рівні певної групи. Особливістю панельного дослідження є обстеження однієї й тієї ж сукупності через однакові часові інтервали. Лонгітюдне дослідження враховує розвиток сукупності, що вивчається.

Перспективною формою отримання й упорядкування соціальної інформації є *соціологічний моніторинг*, що являє собою цілісну систему визначення змін у суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні та щоквартальні експрес-опитування з найактуальніших проблем. Разом із статистичним моніторингом соціологічний моніторинг складає цілісну систему соціального моніторингу, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються у конкурентному пункті, регіоні, країні.

Як правило, проведення соціологічного дослідження включає такі основні етапи:

- 1) підготовчий, передбачає формування програми дослідження;
- 2) етап збору первинної соціологічної інформації (соціологи називають його польовим);
- 3) підготовка отриманої інформації до опрацювання та її обробка;
- 4) аналіз опрацьованої інформації, оформлення заключних документів, формулювання висновків та практичних рекомендацій.

Таким чином, соціологічне дослідження являє собою досить складний, жорстко визначений комплекс послідовних процедур і операцій, чітке виконання яких забезпечує не лише важливий результат, а й якість, точність і вірогідність отриманих даних та ефективність конкретних порад і рекомендацій. Лише ретельно організовані та проведені дослідження гарантують надійність результатів, високий професіоналізм виконаної роботи, а відтак, і довіру громадськості до соціології.

Особливість процедури соціологічного дослідження полягає в тому, що кожен з його етапів жорстко пов'язаний з наступним логічною послідовністю. Легковажна, неякісна підготовка й проведення першого етапу можуть спричинити неминучі помилки, виправити які на наступних етапах нереально, отже, буде зіпсоване все дослідження в цілому. Тому кожен з етапів має здійснюватися відповідно, ретельно, чітко узгоджено з програмою дослідження. Власне, її підготовка, детальне опрацювання є першим та найважливішим кроком будь-якого розвідувального, описового чи аналітичного дослідження.

2.

Програма соціологічного дослідження – документ, що містить методологічні, методичні та організаційно-процедурні передумови, обґрунтування наукового пошуку. Складання програми є необхідним й

обов'язковим початком серйозного дослідження. У ній відображена структурна організація соціологічних способів, процедур та прийомів отримання необхідної наукової інформації, закладається механізм пошуку теоретичних висновків дослідження. Можна сказати, що програма – це модель творчої дослідницької діяльності соціолога, наукового колективу.

Програма, як правило, включає дві частини.

Перша (методологічна) передбачає формування соціальної проблеми, визначення цілей та завдань дослідження, характеристику об'єкта й предмета вивчення, процедуру інтерпретації та операціоналізації понять, розгортання основних гіпотез.

Друга частина програми (процедурна чи методична) містить стратегічний план дослідження обґрунтування вибірки, окреслення основних процедур збирання та аналізу вихідних даних. Слід зазначити, що теоретичні судження програми мають гносеологічний (пізнавальний) характер, отже, потребують емпіричного доведення.

Емпіризм (грец. *ἐμπειρία* – досвід) – напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що все знання ґрунтується на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму. При цьому, інша пізнавальна здатність людини – розум – розглядається в емпіризмі тільки як сполучення і перекомпонування того матеріалу, що даний нам у досвіді, а також як здатність, що у принципі нічого не додає до змісту нашого знання. У методологічному плані емпіризм – це принцип, відповідно до якого життєва практика, мораль і наука повинні базуватися винятково на відповідному досвіді.

Початковий етап розробки програми – визначення соціальної проблеми. Проблемою вважають усвідомлення об'єктивне протиріччя, що вимагає нагального розв'язання; це - суперечність між незадовільним станом певної системи та незнанням способів його подолання.

Наступний крок – визначення мети дослідження. Мета – це загальна регулятивна ідея, що спрямовує дії дослідників, формує проект їх наукового пошуку. Мета визначає орієнтацію дослідження - чи є воно – фундаментальним, суто теоретичним, або прикладним. Для конкретизації мети дослідження, деталізації дослідницької поведінки, соціологи формулюють окремі завдання. Виконання чітко визначених, конкретних завдань сприяє оптимальному досягненню мети дослідження.

Далі необхідно встановити об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом можна вважати певну сферу соціальної реальності, що включена в процес наукового пізнання. Ясно, що вона містить певну проблемну ситуацію, реальне протиріччя, яке потребує наукового аналізу. Об'єктом може бути будь-яка спільність, організація, соціальний інститут, соціальні відносини чи взаємодії між групами, котрі виступають джерелом конфлікту, кризи, соціальної дестабілізації. Предметом виступають найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони акта, які треба ретельно дослідити.

Наступний етап складання програми є одним з найскладніших – це процедури інтерпретації та операціоналізації понять.

Інтерпретація понять – це процедура розтлумачення, пояснення,

уточнення змісту понять, які використовуються для характеристики досліджуваної проблеми. Вирізняють теоретичну та емпіричну інтерпретацію понять, остання дозволяє виокремити певні емпіричні параметри, що доступні для вимірювання та аналізу.

Процедура операціоналізації понять передбачає сукупність операцій, в процесі яких необхідні соціологічні терміни подрібнюються на складові елементи (індикатори), що вони доступні для спостереження та фіксації. Наприклад, якщо одним з понятійних індикаторів активності членів незалежної профспілки є ставлення до профспілкових зборів, то емпіричними індикаторами можуть бути: відвідування зборів, кількість виступів на них, конструктивність пропозицій, критичність в оцінках ситуацій, участь в реалізації рішень.

Від правильної реалізації цих процедур значною мірою залежить успішність наступних етапів дослідження, в тому числі, опрацювання гіпотез.

Гіпотеза – це наукове передбачення, що висувається для пояснення певних фактів, явищ чи процесів, які треба підтвердити або відкинути в ході дослідження. До формульованих соціологами гіпотез існують такі вимоги:

- 1) верифікованість, або можливість перевірки, підтвердження з допомогою відповідних понять-індикаторів;
- 2) несуперечливість з уже відомими науковими фактами;
- 3) простота, відсутність численних варіантів та протилежних припущень;
- 4) відповідність наявним у розпорядженні соціолога методам емпіричного дослідження.

Гіпотези, що відповідають цим вимогам, і є попередніми поясненнями чи припущеннями, називають робочими. Вони підвищують оперативність дослідження, виступають критерієм правильності вибору об'єкта і предмета дослідження, обраних методів та процедур.

Формулюванням гіпотез завершується методологічний розділ програми, далі соціологи приступають до другого розділу – процедурного, основні завдання якого – обґрунтування вибірки, підготовка інструментарію дослідження, розробка робочого плану, характеристика основних операцій по збиранню та аналізу даних.

Соціологічне дослідження, як будь-яке інше наукове дослідження, має свою специфіку. Зокрема, це використання вибіркового методу. Необхідність вибірки обумовлена тим, що об'єкт аналізу становлять, зазвичай, великі сукупності людей, диференційовані за різними соціальними ознаками та розселені по великій території. Отже, організація суцільного опитування ускладнена. Результати соціологічних досліджень демонструють, що можна отримати ту ж саму інформацію, охопивши як 5000 людей, так і 250. Проблема полягає в тому, аби правильно вибрати 250 респондентів із потенційних одиниць спостереження.

Таким чином, вибірка становить ту частину заданої спільності, яка дозволяє робити висновки про всю сукупність в цілому. Отже, *генеральна сукупність* – це вся сукупність одиниць спостереження, якої торкається досліджувана проблема, частина генеральної сукупності, що безпосередньо стає

об'єктом вивчення в результаті спеціальних селективних процедур. Вірогідність та об'єктивність всього дослідження завжди залежить від такої якості вибірки як її *репрезентативність* – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні параметри та структурні елементи генеральної сукупності.

Наприклад, у відомому соціологічному центрі США – Інституті Геллапа - національна вибірка складає 15 тис. осіб, в той час як населення країни становить близько 250 млн. людей. Опитування громадської думки за такої вибірки дозволяє американським соціологам прогнозувати результати виборів до Конгресу США та президента країни з точністю до одного відсотка.

Соціологи вирізняють декілька типів вибірки:

– *випадкова* – використовується при наявності повної статистичної інформації про генеральну сукупність (добір здійснюють за таблицею випадкового числа, датою народження, прізвищами, що починаються за певною літерою);

– *систематична або механічна* – здійснюється добір осіб з генеральної сукупності за певним кроком, наприклад, кожного десятого, двадцятого тощо);

– *гніздова* – обирають деякі статистичні групи («гнізда» або «кластери»), такі як бригади, сім'ї, шкільні класи, студентські групи, що підлягають повному обстеженню;

– *стратифікована* – передбачає попередній поділ всієї генеральної сукупності на страти (верстви), в кожній з яких проводиться випадкова або механічна вибірка;

– *пропорційна або квотна* – добір обстежуваної сукупності здійснюється відповідно до найважливіших пропорцій генеральної сукупності;

– *багатоступенева* – процедура вибірки розбивається на декілька етапів, на кожному з яких змінюються одиниці та методи відбору.

Обсяг вибірки (N_1) – це загальне число одиниць спостереження, включених до вибіркової сукупності. Як правило, він складає не менше 5% генеральної сукупності.

Наступним кроком є опрацювання інструментарію, тобто сукупності методичних і технічних прийомів проведення дослідження, втілених у відповідних операціях та процедурах, та представлених у формі різноманітних документів. Це – анкети, опитувальні листи, бланки інтерв'ю; картки, щоденники спостережень; соціометричні картки; таблиці експертних оцінок тощо, з допомогою яких реалізуються основні методи соціологічного дослідження та здійснюється збирання емпіричних даних про об'єкт.

Надзвичайно відповідальним завданням для соціологів є вибір й обґрунтування необхідних, найбільш адекватних, слушних методів збирання інформації, що найдоцільнішим способом дозволяють точно та надійно перевірити всі гіпотези.

Опрацювання програми дослідження завершується складанням робочого

плану послідовних заходів та процедур. Робочий план включає календарні строки дослідження, забезпечення матеріальними та людськими ресурсами, порядок реалізації пілотажного дослідження, методики проведення і порядок організації польового (основного) дослідження, забезпечення підготовки до опрацювання первинних даних, їх аналіз, інтерпретацію та формулювання результатів дослідження. Складанням робочого плану завершується перший (підготовчий) етап дослідження й починається основний (польовий), змістом якого є збирання первинної соціологічної інформації.

3.

Найбільш популярним серед методів збору інформації є метод опитування. *Соціологічне опитування* – метод збору первинної вербальної інформації про явища індивідуальної чи суспільної свідомості або об'єктивні факти, події, процеси у вигляді звернення соціологів до респондентів з переліком впорядкованих питань, об'єднаних загальною темою дослідження.

У сучасній соціології найчастіше використовують такі різновиди опитування: анкетування, інтерв'ю, експрес-опитування, соціометрія.

Анкетування – письмове опитування за допомогою анкети, що містить упорядкований набір питань, які представляють досліджувану проблему на рівні емпіричних індикаторів.

Анкета, як правило, складається з трьох частин: увідної, основної, демографічної. Преамбула, увідна частина анкети містить звернення соціологів до респондента з поясненням мети дослідження, важливості участі респондента, характеристики дослідницької групи, порядку й принципів заповнення анкети. Друга частина складається з декількох змістових блоків питань, об'єднаних певною темою. Третя частина, класифікаційна (паспортна) встановлює соціально-демографічні та професійно-кваліфікаційні відомості про респондентів (стать, вік, стаж, професія тощо).

За своїми характеристиками та призначенням розрізняють такі види питань:

– *контактні* запитання слугують встановленню довірливого контакту з респондентом, мають викликати інтерес, бажання щиро допомогти дослідникам;

– *основні* запитання, відповіді на які виступають основою інформації висновків про досліджувані явища;

– *запитання-фільтри* використовують для «відсіювання» некомпетентних осіб;

– *контрольні* запитання призначені для перевірки правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності та щирості;

– *буферні* запитання мають на меті переключити увагу респондентів з

однієї проблеми на іншу; найчастіше починаються з формулювання «Як Ви думаєте...».

За характером відповідей вирізняють такі види запитань:

- *закриті* запитання - пропонують респонденту декілька варіантів готових відповідей, серед яких він може вибрати один або більше;
- *відкриті* запитання передбачають вільну форму відповіді, що надається самим респондентом;
- *напівзакриті* питання передбачають варіанти відповідей, сформульованих дослідником, а також можливість власної вільної відповіді;
- *шкальні* запитання, відповіді на які подаються у вигляді шкали, де необхідно відмітити той чи інший якісний показники.

Анкетування може бути: *очним* (коли анкета заповнюється в присутності соціолога); *заочним* (поштове або пресове опитування); *індивідуальним* або *груповим* (коли соціолог працює з цілою групою респондентів).

Перевагами анкетного опитування вважають економічність, оперативність проведення, дотримання анонімності (безособовості). Недоліки – кількісна методика, неможливість впливати на хід опитування, небезпека спотворення відповідей під час групового опитування.

Специфічним різновидом групового опитування є *метод соціометрії*, запропонований Якобом Леви Морено, що використовується для вивчення соціальних процесів у малих групах.

Цей метод дозволяє визначити рівень згуртованості, емоційної стабільності, стан соціально-психологічного клімату групи, позиції емоційного благополуччя кожного учасника взаємодії, а також конфліктні зони шляхом виявлення соціометричних позицій кожного, неформальних мікрогруп та лідерів, взаємних претензій членів групи на ділові та особистісні контакти один з одним або відсутності таких. Використання соціометрії є досить ефективним способом отримання важливої соціально-психологічної інформації.

Інтерв'ю – один з основних видів опитування, що передбачає безпосередньо усну соціально-психологічну взаємодію між соціологом та респондентом з метою отримання даних, необхідних для аналізу. Інтерв'ю більшою мірою нагадує бесіду. За різними параметрами виділяють такі види інтерв'ю:

1) залежно від форми й характеру вагань та відповідей розрізняють: *стандартизоване* інтерв'ю – соціолог користується листком опитування з чітким й послідовним порядком запитань, які в основному є закритими; *сфокусоване* (напів стандартизоване) - використовується «путівник інтерв'ю» з переліком як строго необхідних, так і імовірнісних питань; *глибинне*, коли інтерв'юер має значну свободу у проведенні інтерв'ю, у кількості, порядку, формулюванні питань і спілкуванні з респондентом,

2) залежно від числа респондентів вирізняють *індивідуальне* та *групове*

інтерв'ю;

3) залежно від способу спілкування виділяють *особисте* й *телефонне* інтерв'ю;

4) залежно від частоти проведення інтерв'ю може бути *одноразовим* та *багаторазовим* (панельним).

Інформація, отримана за допомогою інтерв'ю, є більш повною, глибокою, точною, ніж при анкетуванні, адже пропуск питань неможливий, суперечливі відповіді можуть уточнюватись. Є можливість спостереження реакцій респондента. Але метод інтерв'ю вимагає значних матеріальних і часових витрат. Досить трудомістким є процес підготовки інтерв'юера для проведення дослідження.

Досить ефективним методом одержання соціологічної інформації є також різновид опитування, як *метод емпіричних досліджень* – дані про предмет дослідження отримують шляхом виявлення позиції, точки зору компетентних осіб – спеціалістів, професіоналів у даній галузі, організації. Видами експерт-опитування виступають інтерв'ю, дискусії, наради, ділові ігри, «мозкові атаки». Перевага цього методу, в тому, що погляди, оцінки експертів покращують якість та надійність інформації, дозволяють суттєво підвищити рівень соціального управління.

Ще одним важливим методом збору соціологічної інформації виступає *аналіз документів*, який передбачає використання інформації, фіксованої у тому чи іншому вигляді. Цінність такого методу зумовлена тим фактом, що потоки документальної інформації різного роду пронизують всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, відтак він вважається самостійним методом отримання необхідних знань та вчень про досліджуваний предмет.

Термін «*документ*» визначається як засіб закріплення на спеціальному матеріалі інформації про факти і події, процеси об'єктивної практичної та розумової діяльності людини.

Види документів класифікуються за багатьма ознаками:

Залежно від технічних засобів фіксації інформації документи поділяються на: письмові (всі види друкованої та рукописної продукції); іконографічні (фото -, кіно -, відео документи, картини, гравюри і ті.); фонетичні, які сприймаються на слух (радіо - на будь яких носіях тощо). Активно розвиваються нові види носіїв інформації, що використовуються у комп'ютерних мережах.

За змістом документи класифікують на: історичні; правові; технічні; економічні; політичні; педагогічні тощо.

Методи аналізу включають дві основні групи: традиційні (неформалізовані) та формалізовані (конвент-аналіз).

Для отримання соціологічної інформації використовують також метод спостереження. Найчастіше його застосовують як додатковий, допоміжний прийом, що комбінується з іншими методами.

Спостереження – метод збору соціологічної інформації, що передбачає цілеспрямоване сприймання та реєстрацію соціальних фактів, які підлягають контролю та перевірці. Головною перевагою спостереження вважають безпосередній контакт дослідника та об'єкта, можливість його прямого вивчення у конкретних життєвих ситуаціях. Обмеженість цього методу обумовлена його складністю, неможливістю повторення, недостатнє охоплення одиниць спостереження.

Спостереження класифікують за такими критеріями:

1. *За рівнем організації процедури спостереження* поділяють на стандартизовані та не стандартизовані.

2. *Залежно від позиції спостерігача до об'єкту дослідження* відрізняють невиключене та включене спостереження, останнє може бути відкритим або прихованим.

3. *За умовами організації* виділяють польові (у природних умовах організації) та лабораторні (у спеціально створених умовах).

4. *За регулярністю проведення* – систематичні та випадкові спостереження.

Організація спостереження відбувається за певними правилами та нормами, які регламентують поведінку дослідника, забезпечуючи найнадійнішу інформацію.

Метод експерименту використовують як допоміжний, для отримання інформації про причинно-наслідкові залежності, про вплив певних змінних факторів на хід соціальних процесів. Його застосування є досить обмеженим через складність організації, значні витрати та дискусійність. Розрізняють *натурний* (польовий, лабораторний) та *уявний* (модельний, розумовий) експерименти.

Останній етап соціологічного дослідження передбачає процедури обробки, узагальнення, аналізу, інтерпретації даних та формулювання висновків, підсумкових результатів та рекомендацій. Зібрані соціологами анкети, листи, інтерв'ю, картки спостережень готуються до обробки, яка, зазвичай, здійснюється з допомогою ПК. Для того, аби отримана інформація могла виконувати своє призначення, їй треба надати відповідного вигляду, а далі – узагальнити, проаналізувати, науково інтерпретувати дані.

Логіка соціологічного дослідження полягає у перетворенні якісної інформації у кількісну, а потім знов у якісну, але вже на іншому рівні. Починаючи дослідження, соціолог має теоретичну модель певного процесу, явища. У ході інтерпретації ключові поняття подрібнюються на безліч показників, що дозволяють емпіричним шляхом вимірювати об'єкт вивчення. Із обчислювального центру соціолог отримує табуляграми, що представляють результати статистичних обчислень. Це кількісна інформація, яку треба в процесі аналізу та інтерпретації перетворити на якісну. Але на останньому, завершальному етапі ця якісна концептуальна інформація буде набагато

змістовніша, повніша, ніж на початку дослідження. Соціолог на основі нових, ретельно перевірених даних має можливість обґрунтування доказово підтвердити або спростувати певні гіпотези, зробити конкретні висновки. Результати дослідження оформлюються у вигляді звіту, який містить характеристику використаних концепцій та методів, опис всіх розділів програми, аналіз отриманих результатів, а також висновки, конкретні практичні поради та рекомендації.

Отже, надійність (валідність) соціологічного дослідження забезпечується ретельно опрацьованою програмою, правильно обраною стратегією та методикою обстежень, професіоналізмом наукового колективу, сприятливим стилем взаємодії між суб'єктом та об'єктом дослідження. Репрезентативність гарантується якістю вибірки, а також адекватністю вибраних інструментів та методів збирання й обробки інформації цілям і завданням дослідження.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що являє собою соціологічне дослідження ?
2. Які основні види досліджень вирізняють залежно від складності й масштабу поставлених завдань ? Охарактеризуйте їх.
3. Якими, як правило, є основні етапи проведення соціологічного дослідження? Стисло розкрийте сутність кожного з них.
4. Розкрийте сутність програми соціологічного дослідження та її структурних елементів.
5. Розкрийте сутність таких понять: мета, предмет та об'єкт соціологічного дослідження, інтерпретація понять, гіпотеза, генеральна сукупність.
6. Які типи вибірки вирізняються соціологами? Розкрийте їх сутність.
7. Назвіть різновиди найбільш популярного серед методів збору інформації. Розкрийте їх сутність, переваги та недоліки.
8. Яким чином оформлюються результати дослідження? Що забезпечує валідність соціологічного дослідження?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

ТЕМА 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

План

1. Поняття «суспільство» в соціології. Системні якості суспільства.
2. Основні структурні елементи суспільства як системи.
3. Проблема типологізації суспільств.

1.

Поняття «суспільство» є досить багатозначним, адже суспільством називають певний етап в історії розвитку людства (первісне суспільство, феодальне, капіталістичне тощо); конкретно-історичну систему відносин і взаємодій між людьми, що виникає в умовах певного географічного, територіального простору (українське, польське, німецьке суспільство); все населення землі, сукупність всіх країн і держав, людство в цілому.

З позиції соціології, *суспільство* – це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, що втілює їх усебічну залежність один від одного, зумовлену спільним життям та діяльністю.

Більшість соціологів, починаючи з Конта, розглядали суспільство як динамічну, багатовимірну та багаторівневу систему. У загально-філософському смислі *система* означає сукупність елементів, що перебувають у постійних зв'язках та відносинах, створюючи й підтримуючи певну єдність.

Принципами існування будь-якої системи виступають:

- цілісність (принципова незведеність властивостей системи до суми властивостей її елементів);
- інваріантність (спроможність залишатися незмінною за будь-яких трансформацій);
- структурність (встановлений порядок взаємодії елементів, частин системи);
- обумовленість поведінки системи не діями окремих елементів, а властивостями її структури;
- ієрархічність (передбачає координацію та субординацію, підпорядкування всіх елементів);
- залежність кожного елемента, властивостей і відносин від його позиції, функцій всередині цілого;
- взаємозалежність системи та середовища.

Відповідаючи всім цим ознакам, *суспільство* виступає як складна динамічна система, у якій постійно виникають, розвиваються нові та зникають старі елементи і зв'язки між ними. Суспільство відрізняється від інших систем тим, що у ньому живуть і діють люди, проте не як механічна сукупність «атомізованих індивідів», а як об'єднання, у межах якого відбувається їх постійний, стійкий, досить тісний взаємовплив та взаємодія.

Системними якостями суспільства соціологи вважають:

- спільність території проживання людей, взаємодіючих між собою;
- цілісність та сталість, потенціал самовідтворення, саморегуляції, саморозвитку, автономії, самоорганізації, самодостатності;
- певний рівень культури, системи норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язки»;
- здатність підтримувати та відновлювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків.

Отже, суспільство постає як надзвичайно складний об'єкт дослідження, що передбачає численні методи, способи; варіанти його аналізу, а також сполучення різних підходів, теоретичних моделей, кожна з яких характеризує певний, окремий його аспект.

Суспільна системи неординарна, за твердженням Конта, вона є найскладнішою серед всіх існуючих систем, адже вона містить величезну кількість різнопланових та багатовимірних соціальних явищ на різних рівнях організації суспільства.

Першоосновою будь-якої соціальної системи і суспільства в цілому виступає усвідомлена й цілеспрямована соціальна активність індивіда, що пов'язана з діяльністю інших людей.

Соціальна взаємодія – систематичні, регулярні взаємовідносини соціальних акторів, спрямовані один на одного, такі, що мають на меті певну очікувану реакцію з боку партнера. Саме такі специфічні моменти, як стійкість, довготривалість, постійна відновлюваність дій, їх координованість та глибока взаємна зацікавленість партнерів відрізняють соціальну взаємодію від одиничного соціального контакту.

2.

Важливішими елементами суспільства і формами взаємодії людей виступають соціальні спільноти та групи.

Соціальна спільнота – це численна сукупність людей, що виступає суб'єктом соціальної дії, для якої характерні відносна цілісність, єдність мети та завдань.

Соціальним спільнотам притаманні безструктурність, аморфність, відносна організованість, нестійкість, недостатня визначеність меж, розпливчастість складу.

Соціальні спільноти виникають спонтанно, під впливом об'єктивного руху суспільного розвитку, стихійної спільної взаємодії між людьми. Конкретні види соціальних спільностей формуються на різному об'єктивному підґрунті.

Зокрема, деякі спільноти – виробничий колектив, соціальний клас, соціально-професійні об'єднання – обумовлені процесом суспільного

виробництва; інші, наприклад, соціально-демографічні виокремлюються на основі демографічних факторів: стать, вік тощо.

Специфічний вид соціальних спільнот становлять соціально-етнічні спільноти (племена, народності, нації), які виникають у надзвичайно складний спосіб як результат досить тривалої взаємодії природних, економічних, соціокультурних, політичних, історичних чинників.

Складнішим соціальним утворенням виступає соціальна група, яка, на відміну від соціальної спільноти, визначається певною стійкістю, спільними інтересами, цінностями, нормами поведінки й свідомості.

Отже, *соціальна група* – це сукупність індивідів, які мають загальні природні та соціальні ознаки об'єднані спільною діяльністю, а також системою певних відносин, що регулюються визнаними цінностями, нормами, стандартами поведінки.

В соціології загальноприйнятою є класифікація соціальних груп, що вирізняє поміж них великі та малі групи, велика група - це багаточисельна соціальна група, що включає різні типи соціальних зв'язків, які не передбачають обов'язкових особистих взаємодій між її членами.

Серед великих груп розрізняють також номінальні та реальні групи. *Номінальною групою* називають сукупність людей, виділену з метою соціального аналізу за певною ознакою. Це, наприклад, статистичні групи. *Реальні групи* – такі спільноти людей, що здатні до самодіяльності, спроможні виступати як єдине ціле, об'єднані спільною метою, прагнуть досягти їх організованими діями. Це такі групи як клас, професійні організації, політичні партії.

Мала група – це невелика за розмірами сукупність людей, відносини між якими існують у формі безпосередніх систематичних, міжособистісних контактів і спільної діяльності, що виступають основою для певних групових норм, цінностей, а також емоційних стосунків.

При вивченні механізмів соціальної адаптації та інтеграції індивіда соціологи, як правило, звертають увагу на роль первинних і вторинних соціальних груп.

Первинна група – різновид малої групи, що характеризується високим рівнем солідарності, просторовою близькістю її членів, єдністю цілей та діяльності, неформальним контролем за поведінкою. Такою групою є сім'я, група однолітків, друзів тощо. Цей термін був запроваджений американським соціологом Ч. Кулі для характеристики первинної групи як базового «осередку» всієї соціальної структури суспільства .

Вторинна група – соціальна спільність, в якій соціальні контакти та відносини мають опосередкований характер, спільна діяльність підпорядкована досягненню загальної мети та регламентується формальними засобами.

Значна частина соціальних груп існують у вигляді соціальних організацій, які виступають ще складнішим від спільностей та груп соціальним утворенням.

Соціальна організація – це добровільне об'єднання людей для реалізації спільної мети, чіткий розподіл та закріплення функцій між якими спрямовані на досягнення найвищого результату. Сутність організації полягає в ефекті синергії, це означає, що діючи спільно, разом, люди спроможні досягти набагато більшого та якісно іншого результату, ніж діючи поодиноці. При свідомому створенні організацій передбачається, що досягнення загальних цілей є можливим лише через реалізацію індивідуальних потреб, а досягнення індивідуальних цілей забезпечується тільки завдяки реалізації колективної мети.

Для підтримки оптимального режиму функціонування будь - яка організація формує певну, досить жорстоку структуру соціальних ролей, статусів і відносин, які раціонально впорядковують взаємодію між різними підрозділами. Як правило, така структура створюється у вигляді ієрархії, що передбачає підпорядкування і контроль «вищими» інстанціями «нижчих». Зразковим втіленням такого порядку взаємовідносин виступає бюрократія. Разом з тим, найчастіше поряд з формальною структурою, яка фіксує обсяг обов'язків та повноважень відповідно до формального статусу, незалежно від особистісних якостей співробітника, завжди спонтанно виникає неформальна структура організації.

Неформальна структура являє собою систему соціальних зв'язків, норм, цінностей, яка створюється в результаті тривалого міжгрупового та міжособистісного спілкування, зберігаючи індивідуальні риси всіх учасників.

Надзвичайно важливі соціальні функції виконує такий елемент суспільства як соціальний інститут. Для суспільства життєво необхідно закріпити певні типи соціальних відносин, пов'язаних із задоволенням фундаментальних потреб, зробити їх загальнообов'язковими для членів групи і суспільства в цілому. Це передбачає сувору фіксацію системи ролей та статусів, які приписують індивіду чіткі стандарти поведінки, а також механізм соціального контролю і відповідних санкцій за порушення встановлених норм.

Отже, *соціальний інститут* визначає стійкий комплекс формальних і неформальних правил, норм, постанов, які регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему певних ролей та статусів.

Соціальні інститути слід відрізнити від конкретних організацій та соціальних груп. Наприклад, поняття «моногамної сім'ї» передбачає не сукупність відносин в конкретній сім'ї, а набір відповідних норм, цінностей, моделей поведінки, що реалізуються у численній множині сімей певного типу.

Фундаментальна роль соціальних інститутів реалізується через ряд важливих функцій, що вони їх виконують. Йдеться, насамперед, про регулятивну, інтегративну, комунікативну, транслуючу та функцію закріплення й відтворення суспільних відносин.

Здійснення цих функцій соціальними інститутами забезпечує стійкість та стабільність соціальної структури суспільства, непорушність базових, ключових механізмів його життєдіяльності, розвитку та самовідтворення.

Соціальні інститути гарантують впорядкованість та передбачуваність діяльності соціальних індивідів та груп, можливість задовольнити різноманітні потреби та інтереси у будь-якій сфері людської практики.

Зокрема, *економічні інститути* реалізують потреби у забезпеченні засобів існування, можливість виробництва і споживання необхідних товарів та послуг; *політичні інститути* покликані підтримувати соціальний порядок і безпеку, визначати перспективи соціального розвитку; *стратифікаційні інститути* відтворюють неоднакові соціальні позиції, значущість різних верств і груп суспільства, їхні відмінні соціальні шанси; *родинні інститути* впорядковують сімейні, статеві відносини між індивідами, уможлиблюючи цивілізоване відтворення людського роду; *інститути культури*, в тому числі освітянські, наукові, духовні, забезпечують культурну безперервність всього людства, його прогресивний розвиток, а також, відповідають за процес соціалізації кожного індивіда.

Унікальне значення для забезпечення життєдіяльності суспільства має культура. *Культура* постає специфічною, позабіологічно створеною, «штучною» реальністю, яка виступає «інобуттям» природи і кардинально відмежовує людську спільноту від всіх інших систем. Культура не успадковується і не передається генетично від одного покоління до іншого, вона підтримується і транслюється кожною новою генерацією людства прийдешнім поколінням. Індивід не народжується з необхідними соціальними якостями, звичаями, уміннями, вони не є природженим «оздобленням» нової людини. Важливіші соціальні властивості, навички діяльності та спілкування, людська істота здобуває лише в процесі соціалізації, інтеграції до культурного довкілля, тільки успішна інтерналізація культурних норм і цінностей дозволяє особі стати повноправним, повноцінним членом людського товариства.

Отже, *культура* - це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений в результатах матеріального і духовного виробництва, в системі соціальних норм і установ, духовних цінностях, що передаються наступним поколінням.

Культура є універсальним механізмом адаптації суспільства і будь-якого індивіда до навколишнього світу, вона існує у всіх сферах людського буття як його атрибутивна якість, про що свідчать ґрунтовні *функції культури*.

Найважливішими є такі:

– комунікативна, формує правила спілкування між людьми, спільнотами, інститутами; інформаційна, здійснює необхідний обмін інформацією за допомогою образів, символів, знаків;

– ціннісна, надає оцінку явищ довкілля з позиції певної системи культурних цінностей;

– нормативна, виробляє комплекс правил, засад життєвої діяльності суспільства;

– регулятивна, пропонує систему ціннісних орієнтацій, ідеалів, зразків, норм поведінки, які впорядковують соціальні відносини;

– інтегративна, покликана забезпечувати об'єднання, згуртування людей навколо пріоритетних, базових цінностей, сприяти розвитку солідарності й соціального консенсусу;

– гуманістична, або людино-творча, надає можливості для творчої самореалізації, виявлення соціальної активності і духовного саморозвитку;

– трансляційна, уможливорює передавання всього багатства людських досягнень майбутнім поколінням.

Таким чином, суспільство представляє собою надзвичайно складну соціальну систему як цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільності, культурні цінності і норми.

3.

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство – природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору, то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на противагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у ХХ ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Позаяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Як і будь-яка наука соціологія прагне у всій різноманітності та багатовимірності соціальних систем виявити та зафіксувати певні повторювані, стійкі, необхідні та об'єктивні закономірності, які притаманні всім соціальним організаціям, які виражають єдину сутність суспільства у реальному світі.

В соціології існує значна кількість різних типологій суспільства, створених на підставі того чи іншого критерію, базового принципу.

З середини XIX ст. і донині залишається досить популярною марксова типологія суспільств, яка розрізняє первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне і комуністичне (соціалістичне) суспільства на основі характеристики певного типу суспільно-економічної формації, що залежить від конкретного способу виробництва, виробничих відносин, зокрема, відносин власності.

Досить відомою у сучасній соціології є типологізація американських дослідників Г. і Дж. Ленські, які виокремлюють суспільства відповідно до основних способів забезпечення засобів існування. Так вирізняються наступні типи суспільств:

1. Суспільство мисливців і збирачів, індивіди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись полюванням та збиранням, користуючись примітивними знаряддями праці. Соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, великий вплив має старшина або вождь. Такими є суспільства бушменів південно-західної Африки, аборигенів центральної Австралії.

2. Садівничі суспільства; збереглися переважно на півдні Сахари. Використання простих знарядь праці не забезпечує ще додаткового продукту. Соціальна структура включає вже декілька соціальних верств, стосунки виникають на ґрунті родинних зв'язків, але вже набагато складніших, кланових взаємовідносин.

3. Аграрні суспільства вперше виникають в Єгипті. Цьому сприяє використання тварин як робочої сили, удосконалення орала. В результаті з'являється додатковий продукт, розвиваються ремесла й торгівля, виникають міста. В аграрних суспільствах з'являється держава, винайдена писемність, перші грошові системи.

4. Промислові суспільства виникли наприкінці XVIII ст., основну роль в їх появі відіграли удосконалення технології, використання нових джерел

енергії. Індустріальне виробництво почало спиратися на наукові знання. Значний додатковий продукт дозволяє забезпечити життя великих мас населення, сконцентрованих у великих містах. Сформувались системи державного управління, що включають бюрократичний апарат та військових. Відбувається послаблення ролі сім'ї.

Широко відомою і дуже популярною є типологія філософа й соціального мислителя К. Поппера, який поділяв всі суспільства на «закриті» та «відкриті» на основі характеристики культурно-історичних та політичних систем:

1. «Відкрите» суспільство є демократичним, пронизане духом критики, легко змінюється й адаптується до зовнішніх обставин, сприйнятливим до інновацій, людям притаманний раціональний тип мислення, індивідуалізм. Зразками «відкритого суспільства» Поппер вважає давні Афіни, сучасні західні демократії.

2. «Закритим» є тип суспільства, що характеризується статичною соціальною структурою, обмеженою мобільністю, нездатністю до інновацій, традиціоналізмом, догматичною авторитарною ідеологією (має місце система, коли більшість членів суспільства охоче приймають ті цінності, які їм призначені, звичайно це тоталітарне суспільство. Прикладом є Спарта, Пруссія, Царська Росія, нацистська Німеччина, Радянський Союз.

Досить авторитетною й часто згадуваною соціологами є типологія суспільств, запропонована американським дослідником Д. Беллом. Вона ґрунтується на характеристиці технологічної бази, засобів виробництва та знань, відтак розрізняє три основних типи суспільства: традиційне; індустріальне; постіндустріальне.

Традиційне (або доіндустріальне) суспільство – суспільство з аграрним укладом, переважанням натурального господарства, застиглими соціальними структурами, заснованими на традиційних способах соціокультурної регуляції.

Індустріальне суспільство – це складне суспільство, що ґрунтується на промисловому способі господарювання, використанні наукових знань у виробництві, воно має розвинуту, динамічну соціальну структуру, основним способом соціокультурної регуляції виступає узгодження свободи особистості й інтересів суспільства. Для цих суспільств притаманні значна диференціація праці, масове виробництво товарів, машинізація й автоматизація трудового процесу, розвиток засобів масової комунікації, урбанізація тощо.

Постіндустріальне (або інформаційне) суспільство розвивається на основі вироблення, обміну й використання інформації. Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається низкою чинників: поступове скорочення виробництва товарів і зростання виробництва послуг; зміни у соціальній структурі класовий поділ за професійно-

кваліфікаційними критеріями; провідне місце у спрямуванні політики посідають університети як центри теоретичного знання, відтак вони перетворюються на головні інститути суспільства; створення нової інтелектуальної технології, запровадження планування й контролю за технологічними новаціями. Основні конфлікти розгортаються між знанням та некомпетентністю.

Існують також інші типології суспільств, всі вони є рівнозначними, жодна не може претендувати на статус єдино правильної.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що являє собою суспільство з позиції соціології?
2. Назвіть характерні принципи для існування суспільства як динамічної, багатовимірної та багаторівневої системи.
3. Які системні якості суспільства вирізняються соціологами? Розкрийте їх сутність.
5. Розкрийте сутність таких елементів суспільства: соціальні спільноти та групи.
6. Розкрийте сутність поняття соціальний інститут. Назвіть різновиди соціальних інститутів та їх фундаментальне значення у сфері людської практики.
7. Яке значення для забезпечення життєдіяльності суспільства відіграє культура? Охарактеризуйте її функції.
8. Що являє собою типологізація суспільств? В чому сутність проблеми типологізації суспільств?
9. Назвіть відомі в соціології різновиди типологій суспільства. Наведіть підстави, критерії або базові принципи цих типологій.

ТЕМА 4. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Основні поняття соціології особистості. Особистість в системі соціальних відносин.
2. Соціальна структура і типологія особистості.
3. Соціалізація особистості: поняття, основні етапи.

1.

Безпосереднім об'єктом соціології виступає суспільство як складна, цілісна, динамічна система. Між тим, базовим, найважливішим елементом суспільства, що конститує його специфіку й існування, є конкретна людина, індивід, особистість як окремий представник біологічного виду «*Homo sapiens*» в його унікальних природних і соціальних параметрах. Характеризуючи особистість, необхідно, в першу чергу, з'ясувати співвідношення понять, які найчастіше використовують поряд з поняттям «особистість»: «людина», «індивід», «індивідуальність».

До теперішнього часу однозначного єдиного визначення особистості не існує, також як немає єдиного визначення культури, що задовольняло б всі науки, що її вивчають. При визначенні поняття особистості головна увага акцентується на розмежуванні біологічної й соціальної складових цієї категорії.

Особистість – це якісно нове утворення, яке формується у процесі взаємодії людини з умовами зовнішнього середовища, її риси, детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. У процесі діяльності людина налагоджує зв'язки з іншими людьми (суспільні відносини), які і формують особистість. Кожна особистість з певного періоду починає робити вагомий внесок у життя окремих людей і суспільства.

Особистість – центральний елемент будь-якого суспільства, а відношення суспільство-особистість є одним з головних відносин в соціології. Людина особистістю не народжується, вона нею стає в процесі своєї життєдіяльності. Будучи біологічним організмом, вона має соціальну сутність, володіє соціальними якостями. Формування соціальних рис у людини починається з моменту народження й вступу її в спілкування з іншими людьми.

Тому поряд з поняттями «особистість», «особистісне», виявляється і поняття «суспільно значиме», те, яке має значення для суспільства, і яке може бути як суспільно-прийнятним, так і суспільно-неприйнятним.

Отже, *особистість* – це стійка система соціально значимих властивостей, ознак і рис, яких набуває індивід у певному суспільстві під впливом інститутів соціалізації, відповідної культури, конкретних соціальних спільнот і груп, до яких він належить, і в життєдіяльності яких, він залучений.

Відповідно, поняття «особистість» застосовується стосовно до кожної людини, яка пройшла соціалізацію, оскільки вона індивідуально виражає головні риси певного суспільства, тієї чи іншої соціальної спільноти або групи.

Людина – це найширше поняття для визначення суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. Поняття «людина» означає конкретного представника

біологічного виду (лат. «*homo sapiens*»); це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними.

Отже, поняття «людина» визначає якісну відмінність людей і тварин. До головних ознак людини належить:

– конституція тіла, зокрема будова, функціонування; прямоходіння; свідомість і самосвідомість;

– володіння мовою тощо. Індивідом називають людину як одиничного представника якогось цілого (біологічного виду, соціальної спільноти, групи).

Специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини у зміст цього поняття не входять.

Індивід – означає окремого представника людського виду, певну частину людського співтовариства. Разом з тим, кожна людина має свої особливі індивідуальні риси, що виділяють його з людського співтовариства.

У понятті «індивід» відображаються дві головні ознаки:

– по-перше, нероздільність або цілісність суб'єкта;

– по-друге, наявність у нього особливих (індивідуальних) рис, які відрізняють його від інших представників такого ж виду.

Таким чином, *індивідуальність* – це сукупність соціальних і природних якостей, які відрізняють конкретну людину від інших людей. Разом із цією якістю в поняття *індивідуальність* включаються також такі властивості особистості людини як цілісність і значимість.

Індивідуальність свідчить про неповторність, оригінальність, одиничність ознак і їх вияв у конкретної людини. Індивідуальність – це те особливе, специфічне, яке відрізняє одну людину від інших людей, охоплюючи як природні, так і соціальні, як тілесні (соматичні), так і психічні, як вроджені, так і набуті, вироблені у процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості. Таким чином, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як суб'єкт суспільного і особистого життя, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти.

Важливішим соціальними параметром особистості, що визначає її рід занять, способи самореалізації, життєві шанси, а також характер взаємодії з іншими особами у суспільстві та групах виступає соціальний статус.

Соціальний статус – це певна позиція, місце особистості у системі соціальних відносин, що визначається виконуваними соціальними функціями, обов'язками, а відтак, певними повноваженнями і правами. Ясно, що кожна людина виконує багато функцій у системі соціальних зв'язків, у тих групах, до яких вона інтегрована, отже, має стільки ж соціальних статусів. Зазвичай, соціологи виділяють головний (основний) статус – тобто пріоритетний, домінуючий, який значною мірою обумовлює й інші соціальні статуси. Це

може бути статус, визначений соціальним походженням, громадянством, етнічною належністю, проте, найчастіше головний статус пов'язують з основним родом занять людини, її професійною діяльністю, творчими успіхами.

Також прийнято розрізняти *приписані* статуси та *здобуті*. Приписані статуси, в тому числі природні (стать, вік, раса) людина отримує не від своїх індивідуальних бажань, прагнень, інтересів. Це статуси, які надаються, приписуються людині суспільством чи групою залежно від конкретних обставин (соціальне походження, національність, а також, наприклад, ситуації безробіття, нещасного випадку). Досягнення статусу означає певне положення, позицію особистості, отриману у результаті свого власного, суб'єктивного, вибору, завдяки своїм зусиллям, волі, здібностям. Найчастіше у сучасному суспільстві це – освітянський, професійно-кваліфікаційний та сімейний статуси. Слід розрізняти соціальні та особисті статуси людини. Останній характеризує положення особи в системі міжособистісних, неформальних стосунків (сусідських, дружніх, інтимних).

Соціальний статус особистості означає, що вона, маючи певний обсяг повноважень, можливостей і прав, виконує і відповідні функції, обов'язки, завдання, тобто у системі конкретних соціальних координат відіграє чітко визначену роль. Загальноприйнятою і досить поширеною в соціології є теорія соціальних ролей. Її представники (Дж. Мід, М. Вебер, Т. Парсонс) вважали, що *соціальна роль* – це зразок поведінки, закріплений та усталений як найдоцільніший для людей, що мають певний статус в системі суспільних відносин.

Соціальна роль, як правило, аналізуються у двох вимірах: рольового очікування та рольового виконання.

Рольове очікування – це типова очікувана модель поведінки, що асоціюється з особою даного статусу, це певний набір норм і стандартних дій, які передбачені для людей певної соціальної позиції. *Рольове виконання* – фактичний, реальний варіант поведінки особи, яка має той чи інший статус. Очевидно, що рольове виконання орієнтоване на рольове очікування, а в ідеалі – вони співпадають. Сукупність соціальних ролей, відповідних даному статусу, називають *рольовим набором*.

Таким чином, людина розглядається соціологією як складний комплекс соціально значущих властивостей, які забезпечують її повноцінну життєдіяльність та самореалізацію в будь-якій сфері суспільних відносин, взаємодій і зв'язків. Важливішими соціальними характеристиками особи виступають багатоманітні соціальні статуси та відповідні соціальні ролі, які

упорядковуюють, регулюють і контролюють її поведінку та взаємодію з іншими людьми.

2.

Особистість як сукупність соціальних властивостей має цілісність та характеризується певною структурою. Основними елементами структури особистості є:

- інтегрованість особистості у соціальне середовище (соціальні статуси і ролі);

- спрямованість особистості, як її домінуюче соціально-зумовлене ставлення до соціальної дійсності, яка її оточує;

- соціальна активність (потреби, цінності тощо).

Джерелом активності людини є її *потреби* – внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову. Американський соціальний психолог Абрахам Маслоу вважається засновником ієрархічної теорії потреб. Він розділив потреби на:

- 1) потреби фізіологічні (їжа, вода, одяг, повітря, тепло, секс тощо);

- 2) потреби у безпеці (захист від фізичної і психологічної небезпеки);

- 3) потреби відчуття причетності (друзі, сім'я, подружжя близькість);

- 4) потреби у повазі (гідність, впевненість, визнання, самоповага);

- 5) потреби у самовираженні (творчість, моральність, неупередженість, спонтанність, розв'язування проблем).

Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, на тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо дозволеності бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним, хоча б частково, потреб нижчого рівня. Пріоритет соціальних потреб над природними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Потреби людини бувають неусвідомленими (їх називають потягами) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до діяльності, який трансформується у мотив з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення – усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес – це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Цінності особистості – це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення. *Ціннісні орієнтації* – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості і поділяються нею. Основою для визначення мети діяльності людини є ціннісні орієнтації – орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності.

Соціальна активність розпочинається з формування у людини стану готовності до діяльності, що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій. Цей стан людини, що передує конкретним виявам її активності, називається *спрямованістю особистості*.

Спрямованість особистості : ідейно-політична; соціально-культурна; моральна.

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства.

Соціальна норма – правило поведінки, зразок, стандарт діяльності, дотримання якого очікується від члена суспільства й підтримується санкціями. Особистість як свідома, відповідальна, вільна у своїх поглядах і діях істота, має вільно вибирати ті керівні начала своєї активності, що корелюють з критеріями «належного», «необхідного», «пристойного», дозволяючи зберігати рівновагу і стабільність у взаєминах з іншими, непорушність і стійкість соціального цілого. Норми можуть виглядати як зовнішній регулятор, обмежувач соціальної свободи особи, виконання яких контролюється санкціями, примусом, зокрема, якщо йдеться про правові норми. Проте найціннішими досягненнями, здобутками кожної людини є її внутрішні моральні норми, необхідність дотримання яких вона розуміє й сприймає сама, за власним переконанням та принципами.

Отже, особистість повинна мати здатність формувати свою безпристрасну, об'єктивну оцінку власної діяльності, вчинків, здійснювати самоконтроль, підтримувати самодисципліну, аби запобігти необхідності зовнішнього соціального примусу та спонукань.

Таким чином, особистість представляє складну систему, комплекс соціально обумовлених та індивідуально сформованих якостей, властивостей, рис та характеристик, що гарантують можливості соціальної діяльності,

самореалізації та самоутвердження людини у постійно змінюваних, динамічних суспільних реаліях.

3.

Стати повноцінним і рівноправним членом суспільства, увійти до складу соціальних груп та інститутів, особа спроможна лише в процесі соціалізації. Соціологами він розглядається як надзвичайно складний процес взаємодії і взаємовпливу суспільства на людину, та людини на суспільство, який може тривати протягом цілого життя особи.

У американській і французькій соціології поняття «соціалізація» (лат. *societatis* – суспільство) з'явилося наприкінці ХІХ ст. і пов'язане з іменем американського соціолога Франкліна Генрі Гіддінгса (1855-1931 рр.) і французького соціолога Жана Габриєля Тарда (1843-1904 рр.). В основу теорії соціалізації Г. Тард поклав принцип наслідування, регульоване суспільством через соціальні інститути – систему освіти і виховання, сім'ю, громадську думку та ін.

Однією з поширених моделей, джерела якої лежать у теорії психоаналізу Зигмунда Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистого контролю. Основна ідея, на якій побудовано модель, полягає у визнанні людей споконвічно від народження асоціальними внаслідок вроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація має конфліктний характер і потребує не лише особистого, а й громадського контролю.

Виходячи з розуміння головної рушійної сили поведінки людини (її сексуальний потяг), етапи соціалізації З. Фрейд пов'язує з домінуванням впливу тих чи інших ерогенних зон на задоволення сексуальних потреб.

Прихильники моделі «міжособистісного спілкування» (Чарльз Хортон Кулі, Джордж Герберт Мід та ін.), яку іноді називають «Я-теорія» або теорія «дзеркального Я», вважають, що особистість виростає з множини інтеракцій людей з навколишнім світом, в результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто думати про себе як і про інших, а також розуміти поведінку людей.

Відомий інтерес для організації процесу соціалізації становить положення Джорджа Міда про три стадії соціалізації: імітація, рольові ігри, колективні ігри.

На першій стадії діти імітують поведінку дорослих, не завжди розуміючи її.

На другій стадії діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, «приміряючи» їх до себе, вчать надавати своїм думкам і діям такого самого значення, що й дорослі.

На третій, завершальній стадії дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування.

Дотримання правил рольових та колективних ігор готує дітей до виконання правил гри у суспільстві, закріплених у законах і нормах. Тим самим здобувається почуття соціальної ідентичності.

«Когнітивна» (тобто пізнавальна) модель соціалізації (Жан Піаже, Лоренцо Кольберг, Абрахам Маслоу та ін.), побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості образ (картину) навколишнього світу.

Саме ця картина світу керує поведінкою людей, а не сама реальність. Головним аспектом соціалізації при цьому є процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості.

Важливою для розуміння сутності процесу соціалізації є розробка міжрівневого дослідження проблем людини, що акцентує увагу на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного соціального рівнів.

Загальний принцип, якому підпорядковуються міжрівневі відносини, у формулюванні Олексія Миколайовича Леонтєва полягає в тому, що «наявний найвищий рівень завжди залишається провідним, але не може реалізуватися лише за допомогою рівнів, що лежать нижче, і в цьому від них залежить».

Стосовно розуміння механізмів соціалізації цей принцип на початкових етапах психічного розвитку дитини полягає в тому, що на перший план виступає механізм біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення, сприйняття та емоції дитини. У подальшому процесі цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи вищі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними та соціальними механізмами соціалізації.

На різних етапах свого життя особистість зазнає впливу від різних що соціалізують (формує особистість) факторів. На початкових етапах свого життя головними факторами, що соціалізують, для людини і його особистості є батьки, родина, дитячі дошкільні установи, сусіди й ін. Потім – колективи навчальних закладів, де навчається людина, друзі, групи однолітків, знайомі. Далі – трудовий колектив, професійні групи, взаємозв'язки з різного роду спільнотами. Очевидно, що людина протягом всього життя формує й змінює свою свідомість, соціалізується, здобуваючи всі нові соціальні якості, розвиваючись й удосконалюючись.

Виділяють наступні етапи соціалізації особистості: соціальну адаптацію й інтеріоризацію. *Соціальна адаптація* являє собою пристосування індивіда до соціального середовища, а *інтеріоризація* – процес входження у внутрішній мир людини цінностей, соціальних правил, законів, норм.

Люди протягом всього життя включені в численну кількість груп й, взаємодіючи, відчують їхній соціальний вплив і вплив суспільства в цілому. Разом з тим, особистість активно впливає на соціальне й природне середовище свого існування, активно перетворюючи їх відповідно до своїх потреб. Тому можна стверджувати, що особистість є не тільки продуктом громадського життя, але й активним її суб'єктом.

Отже, *соціалізація* – процес засвоєння особистістю соціальних норм, правил, законів, зразків поведінки, цінностей (у широкому розумінні – культури) суспільства, у якому особистість здійснює свою життєдіяльність.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Розкрийте сутність категорій «особистість», «людина».
2. Наведіть характерні особливості понять: індивід та індивідуальність.
3. Що являє собою соціальний статус, які його основні різновиди?

Розкрийте їх сутність.

4. Що таке соціальна роль і у яких вимірах, як правило, вона аналізується?

5. Охарактеризуйте основні елементи структури особистості ?

6. Розкрийте сутність поняття «потреби». Охарактеризуйте їх відповідно до ієрархічної теорії потреб А. Маслоу.

7. Що являє собою «соціальна норма»? Обґрунтуйте відповідь.

8. Коли у американській і французькій соціології з'явилося поняття «соціалізація», з іменами яких науковців воно пов'язане? Який принцип покладено в основу?

9. Яка основна ідея розуміння соціалізації Зигмунда Фрейда? Відповідь обґрунтуйте.

10. Що таке соціалізація? Охарактеризуйте етапи соціалізації особистості.

11. Назвіть прихильників та сутність моделі «міжособистісного спілкування» та «когнітивної» моделі соціалізації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 ГАЛУЗЕВІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

ТЕМА 5. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

План

1. Предмет і основні категорії соціології праці та управління.
2. Соціально-трудова відносина і процеси.
3. Соціальні інститути і спільноти у сфері праці.
4. Соціологія управління і менеджмент: відмінність і взаємозв'язок предметів дослідження.

1.

Соціологія праці – галузь соціології, що вивчає соціально типові процеси, які знаходять своє вираження відносно людини до праці, його соціальної активності, взаєминах людей і соціальних груп у виробничих колективах. У вузькому змісті соціологія праці досліджує поведінку роботодавців і найманих робітників у відповідь на дію економічних і соціальних стимулів до праці.

Соціологія праці та управління – це:

- по перше – галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути;
- по друге – соціальні спільноти в сфері праці, соціально-трудова відносина і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Наведене визначення виділяє щодо соціології праці (перша частина) чотири ключові елементи, які вивчає соціологія взагалі:

1) соціальні спільноти, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін.;

2) соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;

3) соціально-трудова відносина, тобто відносина рівності та нерівності між: працівниками та соціальними групами;

4) соціально-трудова процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Щодо другої частини визначення, то тут слід зазначити, що взагалі спеціалісти-соціологи виділяють окремо дві теорії середнього, рівня: соціологію праці, що вивчає соціальні спільноти, відносина, інститути, процеси у сфері праці, і соціологію управління, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх

регулюванні.

Соціологія праці та управління – одна із спеціальних соціологічних теорій, *предметом* вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці.

Предмет науки поєднує п'ять складових:

- соціальні верстви,
- соціальні інститути в сфері праці,
- соціально-трудова відносина,
- соціально-трудова процеси,
- соціальне управління ними.

Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Соціологія вивчає працю як соціально-економічний процес.

Процес праці – явище складне й багатоаспектне. Основні форми його прояву – це витрати людської енергії, взаємодія працівників із засобами виробництва (предмети й засоби праці) і виробнича взаємодія працівників один з одним як по горизонталі (відношення співучасті в єдиному трудовому процесі), так і по вертикалі (відношення між керівниками й підлеглими). Роль праці в розвитку людини й суспільства полягає не тільки в створенні матеріальних і духовних цінностей, але й у тім, що в процесі праці сама людина розкриває свої здатності, здобуває корисні навички, поповнює й збагачує знання. Творчий характер праці знаходить своє вираження в появі нових ідей, прогресивних технологій, більше зроблених і високопродуктивних знарядь праці, нових видів продукції, матеріалів, енергії, які, у свою чергу, ведуть до розвитку потреб.

Процес праці включає в себе: доцільну діяльність людини (сама праця); предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність; знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Праця – цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Організація праці – форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

Умови праці – сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для здоров'я людини і нерідко ставлять під загрозу саме людське життя.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці. Основними елементами змістовності праці, якщо її розуміти як соціально-психологічну структуру трудової діяльності, є: мета, стимули до праці, ставлення до праці, мотиви праці, цінності і ціннісні орієнтації.

Суб'єкти праці – це соціальні верстви працівників, які беруть участь у

трудо́вій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним станом, положенням у трудових колективах. Вони мають різні кваліфікацію, досвід, соціальне становище, рівень і канали здобуття прибутків, нарешті, інтереси, які не завжди збігаються.

Трудовий колектив – це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформлені структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідності. Трудовий колектив – найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту.

Соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

Соціально-трудо́ві відносини – це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

Зайнятість – діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття – соціальне явище, викликане низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей працевісткості промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

2.

Необхідним ключовим елементом будь-якої економічної системи є соціально-трудо́ві відносини, оскільки економічно активне населення не може виробляти чи надавати послуги, не об'єднуючись за допомогою певних організаційних форм для спільної діяльності та взаємного обміну результатами своєї праці.

Соціально-трудо́ві відносини, – це комплекс взаємовідносин між їхніми сторонами – найманими працівниками і роботодавцями, суб'єктами і органами сторін за участі держави (органів законодавчої та виконавчої влади) і місцевого самоврядування, що пов'язані з найманням, використанням, відтворенням робочої сили і спрямовані на забезпечення високого рівня та якості життя особистості, колективів і суспільства в цілому.

Ці відносини охоплюють широке коло питань – від соціально-економічних аспектів майнових відносин до системи організаційно-

економічних і правових інституцій, що пов'язані з колективними та індивідуальними переговорами, укладенням договорів та угод, визначенням умов і розмірів оплати праці, вирішенням трудових конфліктів, участю найманих працівників в управлінні виробництвом тощо.

Соціально-трудові відносини є провідною складовою всієї системи відносин суспільства, утворюючи своєрідне «ядро» соціально-економічного розвитку. Вони, зрештою, визначають спосіб життя людей, структуру пов'язаних з ним процесів і відносин. Рівень розвитку соціально-трудова відносин характеризує ступінь демократизації суспільства, соціальну орієнтованість його економічної системи, досконалість суспільних відносин у цілому.

Система соціально-трудова відносин. Комплексна характеристика соціально-трудова відносин передбачає з'ясування сутності таких категорій, як сторона, суб'єкт, орган, предмет відносин у соціально-трудова сфері, їх види, типи тощо. У сукупності ці елементи та відносини, що відображують їх, утворюють систему соціально-трудова відносин.

У перекладі з грецької термін «система» означає устрій, поєднання, утворення. В економіці терміном «система» позначають сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. У соціально-трудова сфері систему утворюють окремі процеси, явища, суб'єкти, органи, що взаємодіють між собою. Характерними рисами цієї системи є її багатоелементність, ієрархічність, цілісність.

Провідною складовою системи відносин, що розглядається, є їх сторона (сторони).

Сторона соціально-трудова відносин – носій первинного права у відносинах у соціально-трудова сфері. Правомірно виділяти два основні носії зазначеного первинного права – найманих працівників і роботодавців.

Наймани працівники – це особи, які уклали трудовий договір (контракт) з роботодавцем на виконання певної роботи відповідно до своїх здібностей, фахової підготовки, практичних навичок тощо. Зазначимо, що стороною соціально-трудова відносин можуть бути лише ті працівники, у яких є договори з роботодавцями і, відповідно, певний правовий захист. Та частина економічно активного населення, яка зайнята у так званому неформальному секторі економіки, практично випадає з офіційної сфери соціально-трудова відносин.

Роботодавці – фізичні або юридичні особи, які є власниками засобів виробництва і наймають на роботу осіб, здатних надавати необхідні послуги праці. В соціально-трудова відносинах роботодавця представляє керівник підприємства (організації), який діє від імені роботодавця, виражаючи його інтереси.

Третьою специфічною стороною соціально-трудова відносин є *держава і органи місцевого самоврядування*. Специфіка держави як сторони соціально-трудова відносин полягає у тому, що її функції багатоманітні. У відносинах у сфері праці держава може виступати у ролі власника (роботодавця), посередника, арбітра, координатора і організатора регулювання цих відносин,

гаранта прав і свобод тощо.

Суб'єкт соціально-трудових відносин – це юридична або фізична особа, яка володіє первинними або делегованими первинними носіями правами у соціально-трудовах відносинах. Суб'єктами відносин, що аналізуються, можуть бути роботодавці, об'єднання роботодавців чи їхні органи; наймані працівники, об'єднання найманих працівників чи їхні органи; органи законодавчої та виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Глибокі зміни, що постійно відбуваються у соціально-трудовах відносинах, слід розглядати у контексті змін, що відбуваються у суспільному виробництві в цілому. Ці зміни є наслідком таких глибинних соціально-економічних *процесів*: розвиток продуктивних сил, нова структура і якість робочої сили; зростання усупільнення виробництва; трансформація відносин власності; роздержавлення у соціально-економічній сфері та підвищення ролі соціального партнерства; підвищення якості життя і створення об'єктивних передумов демократизації, гуманізації відносин між «працею» і «капіталом».

В соціологічній системі практично немає «елементів», об'єктів і суб'єктів, які не змінюються. Соціальні відносини, інститути, що існують в суспільстві, зокрема в сфері праці, постійно знаходяться у динаміці.

Соціальні зміни – це перехід соціальних систем, об'єктів, явищ, їх елементів і структур, зв'язків, взаємодій і відносин з одного стану в інший, зокрема виникнення або зникнення тих чи інших соціальних явищ, їх елементів.

Соціальні зміни у суспільстві відбуваються в результаті цілеспрямованих дій і взаємодій. Такі дії людей можуть бути підсвідомими, завдяки наявності в них однакових мотивів і орієнтацій. Такі соціальні зміни і називають соціальними процесам, де важливим різновидом яких виступають соціально-трудова процеси.

Соціально-трудова процеси – різновид соціальних змін, які є результатом послідовної зміни стану соціальних систем і об'єктів; акти, серії взаємодій між людьми і соціальними групами, результатом яких є зміни у відносинах між індивідами, соціальними групами, а також зміни їх ставлення до праці.

Типи соціально-трудовах процесів:

- 1) інтеграційні і дезінтеграційні (в т.ч. співробітництво, суперництво, конфлікти);
- 2) процеси соціальної мобільності (в т.ч. соціальна адаптація, соціальні переміщення);
- 3) ціннісно-орієнтуючі процеси (в т.ч. формування цінностей, норм);
- 4) процеси соціального управління.

Співробітництво – соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети незалежно від її характеру.

Суперництво – соціальний процес, що полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення однакових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

3.

Поняття «соціальний інститут» належить до наукових термінів, які широко використовуються майже в усіх галузях суспільствознавства. Дане поняття соціологія запозичила у юриспруденції, де його використовували для характеристики окремого комплексу юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в певній предметній сфері. Предметне поле поняття «інститут» у соціології, на відміну від економіки або права, де його зміст обмежується сукупністю норм чи правил – охоплює широкий діапазон суспільних утворень. Як наслідок, існує досить велика кількість визначень, за якими до інститутів можуть бути віднесені різні за змістом і призначенням соціальні явища.

Соціальний інститут (від лат. institution – організація, лад) – це форма закріплення і форма здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин.

Соціальний інститут – це певним чином організована, стандартизована і узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення соціально значимих потреб.

Спільна діяльність людей породжує складну систему соціальних зв'язків, яка згуртовує індивідів у єдине соціальне ціле – соціальну спільноту. *Соціальна спільнота* – сукупність людей, об'єднаних відносно стійкими соціальними зв'язками, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціологи розглядають трудовий колектив як соціальну організацію і як соціальну спільноту. *Соціальна організація* – система соціальних груп і відносин між ними, *соціальна спільнота* – це сукупність індивідів, що характеризується відносною цілісністю, є самостійним суб'єктом соціальних дій і виконує певну спільну діяльність.

Колектив як соціальна спільнота є елементом соціальної структури суспільства, і йому притаманний розподіл на соціальні групи. *Соціальна структура* – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою упорядкованих соціальних спільнот, груп, а також відносин між ними. Суспільство складається з різних соціальних спільнот, груп, які займають різні місця у системі соціальної нерівності.

Соціальні спільноти – це такі об'єднання людей, які виникають та формуються на основі:

- культурно-історичної самобутності (народи, нації);
- родинних зв'язків та схожості стадії життя (сімейні, статево-вікові тощо).

Соціальні спільноти також розрізняються за професійно-кваліфікаційними, територіально-регіональними ознаками.

Професійно-кваліфікаційна структура суспільства включає спільноти, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства. Чим більше видів виробничої діяльності, тим більше розрізняються професійні категорії (медики, педагоги, підприємці тощо).

Соціально-територіальна структура – обов'язковий компонент соціальної

структури будь-якого суспільства. Територіальні спільноти розподіляються за місцем проживання (жителі міста, жителі села, жителі певних регіонів).

Основні види соціальних спільнот:

За ступенем стійкості: тимчасові, нестійкі (тимчасово непрацевдатні, мітингова група); середньостійкі (трудовий колектив заводу, бригада будівельників); стійкі (клас, нація).

За розмірами: великі (класи, соціальні прошарки, верстви); середні (мешканці міста, робітники підприємства-гіганта); малі (сім'я, екіпаж корабля, колектив малого підприємства) .

За змістом: соціально-класові (класи, соціальні групи); соціально-етнічні (нації, народності та ін.); соціально-демографічні (жінки, чоловіки, діти, молодь, пенсіонери); соціально-професійні (лікарі, викладачі, шахтарі та ін.); соціально-територіальні (мешканці міста, села, району, області, країни).

4.

Менеджмент (від англ. management – управління, керівництво).

Сьогодні менеджмент трактується принаймні в таких чотирьох значеннях:

– як специфічний соціальний і економічний інститут, який впливає на підприємницьку діяльність і породжує специфічний спосіб життя у ринковому суспільстві;

– як сукупність осіб, зайнятих управлінською працею у сферах приватного та суспільного бізнесу, тобто це своєрідний клас управляючих;

– як наукова дисципліна, що вивчає проблеми управління суспільним виробництвом;

– як своєрідне, мистецтво управління, поєднання керівництва виробництвом і практичних зразків ефективного управління, які становлять основу професійної кваліфікації менеджера. Тобто йдеться про формування у менеджерів і застосування ними на практиці якихось загальних принципів, методів, прийомів управління.

Таким чином, коли йдеться про взаємозв'язок соціології праці й управління, з одного боку, і менеджменту – з другого, то мається на увазі значення менеджменту, як науки управління.

Відмінність ситуації в нашій країні від ситуації у зарубіжних країнах полягає не в тому, що там соціологія праці й управління (індустріальна соціологія), з одного боку, і менеджмент – з другого, конституювалися як різні наукові дисципліни, а в тому, що і індустріальна соціологія, і менеджмент там реально існують та мають порівняно тривалу історію розвитку.

Якщо розглянути предмети цих наук, то можна зробити такі висновки, менеджмент, по-перше, пов'язаний лише з проблемами управління виробництвом (звичайно, у найширшому розумінні), по-друге, розглядає ці проблеми комплексно, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, психологічні та інші підходи.

Соціологія праці й управління, по-перше, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудових відносин, різноманітні соціальні групи в сфері праці тощо. По-друге, коли вона розглядає проблеми управління, вона це робить, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи принципи, методи, закономірності соціального управління.

Таким чином, предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту – з другого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у відносинах підпорядкованості. Отже, соціологія праці й управління йде попереду менеджменту, вивчає найбільш глибокі загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних інститутів, соціально-трудових відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовуючи ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найбільш ефективні моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. У чому полягає специфіка соціології праці?
2. Що є предметом та об'єктом соціології праці та управління?
3. Розкрийте сутність процесу праці. Назвіть основні форми його прояву.
4. Охарактеризуйте поняття «умови праці», «зміст праці».
5. Надайте визначення понять «суб'єкти праці», «трудовий колектив», «соціально-трудові відносини».
6. Охарактеризуйте сторони соціально-трудових відносин – як носіїв первинного права у відносинах соціально-трудової сфери.
7. Що таке соціально-трудові процеси? Охарактеризуйте типи соціально-трудових процесів.
8. Розкрийте сутність категорії «соціальний інститут».
9. Наведіть, щонайменше, чотири значення трактовки менеджменту.
10. Назвіть основні відмінності та взаємозв'язок предметів дослідження соціології управління і менеджменту.

ТЕМА 6. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

План

1. Соціологія конфлікту.
2. Структура, функції та механізм соціального конфлікту.
3. Біхевіоризм як наука про поведінку. Девіантна поведінка.

1.

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких проблемах:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;
- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;
- мотивація конфлікту;
- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;
- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт». Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиборством суб'єктів соціуму. Стан конфлікту – далеко нерідкісне явище. Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту – ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту

засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту – часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протидіюючих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її *учасників (конфліктантів)*. Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі.

Межі конфлікту – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Аристотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціалдарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був одностороннім та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання – соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший

конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожечі й підтримати систему, розробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами. На рівні соціальної системи таку функцію виконують правові інститути, релігія та звичаї.

З розвитком суспільства все менше стає причин для виникнення конфліктів. Американський соціолог Льюїс Козер у праці «Функції соціального конфлікту» обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, який є своєрідним запобіжним клапаном системи, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи, та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню. Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси; боротьби, в якій цілями є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника. Демократичні, гнучкі суспільства небезуспішно намагаються використати конфлікти собі на користь, оскільки толерантне ставлення до них дає змогу соціальній системі перетворити їх на засіб самооптимізації.

Німецький соціолог Ральф Густав Дарендорф у своїй теорії «конфліктної моделі суспільства» розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними. Сам конфлікт у своєму розвитку долає, на думку Дарендорфа, три стадії розвитку:

1. Формування квазігруп з власними інтересами та готовністю до самозахисту;
2. Організація квазігруп в угруповання, усвідомлення ними власних глибинних інтересів;
3. Безпосереднє зіткнення соціальних груп (класів, націй, політичних партій тощо).

Американський соціолог Кенет Юарт Боулдінг у своїй праці «Конфлікт та захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його. Конфлікт є ситуацією, за якої

сторони розуміють несумісність власних позицій та намагаються випередити одна одну в своїх діях. У колишньому Радянському Союзі конфліктологічна традиція була практично відсутня. У наукових працях в основному йшлося про матеріально-економічну та класову природу конфліктів. Згідно з доктриною про відсутність у соціалістичному суспільстві антагоністичних класів було зроблено висновок про неможливість конфліктів. Існування їх припускалося лише в царині міжособистісних стосунків, якими займалася соціальна психологія. До конфліктологічної тематики інколи зверталася так звана «критика буржуазної соціології», яка тенденційно розглядала реалії переважно західних суспільств.

Ситуація змінилася після того, як колишнє «безконфліктне» суспільство вибухнуло безліччю конфліктів – національних, політичних, конфесійних, економічних, регіональних, локальних тощо, а наукова думка виявилася повністю обеззброєною перед ними. Під натиском невідкладних потреб соціальної реальності за кілька років було загалом сформовано українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Однак відчутною залишається недорозвиненість загальних концептуальних засад вивчення конфлікту.

2.

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. *Сторони, що конфліктують.* У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивідів).

2. *Зона конфліктної взаємодії.* Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. *Уявлення про ситуацію.* Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. *Причини, мотиви.* Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. *Умови, за яких відбувається конфлікт.* З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. *Дії.* За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;
- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики.

Серед головних *принципів* визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. *Тактика* поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);
- захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;
- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);
- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);
- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;
- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;
- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висунання пропозицій;
- дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);

– угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. *Наслідки*. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів: насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. *До позитивних* відносять:

– *сигналізування про осередки соціальної напруги* – конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;

– *інноваційна* – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;

– *консолідує (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

– *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

– *комунікативна* – їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспособування учасників конфліктної ситуації;

– *зняття психологічної напруги* – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до

деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про *негативні функції* конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

– *дестабілізуюча* – проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

– *дезінтегруюча* – спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;

– *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфліктуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

3.

Соціологія вивчає поведінку людини в суспільстві, але вона, за висловом сучасного шведського соціолога Пера Монсона, вивчає не лише «поведінку людини в суспільстві», але й суспільство через «поведінку людини».

Поведінка людини є результатом взаємодії її внутрішньої природи і процесу соціалізації, складовими елементами якого виступають інші індивіди. Поведінка притаманна не тільки людині, а й тваринам. Проте, на відміну від тварин, поведінка людини формується, розвивається і проявляється в умовах суспільного життя, а тому носить соціально обумовлений характер, тобто є за своєю сутністю соціальною. В поведінці проявляються соціальні якості людини, її культура, погляди, генетичні і біологічні особливості, відношення до себе і оточуючих – вся гама людяності.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи дію іншої людини.

У 20-ті рр. ХХ ст. у США набув широкого поширення один з важливих напрямів психології і позитивістської соціології – *біхевіоризм* (англ. behaviourism – поведінка), який предметом свого дослідження вважає поведінку людей, сприймаючи її як лише *фізіологічні реакції* на вплив зовнішнього середовища (стимули). Положення і методи біхевіоризму були перенесені із психології в соціологію, антропологію, педагогіку та інші науки про поведінку.

Біхевіоризм, як правило, не визнає якісної різниці між поведінкою людей і тварин, стверджуючи, що психологія покликана вивчати не свідомість, а поведінку людей, що є доступною для безпосереднього спостереження, а тому соціологічні концепції біхевіоризму зосереджуються на соціальній зумовленості поведінки і вчинків особистості, з'ясуванні причин і мотивів соціальної діяльності людини.

В соціологічній концепції американського соціолога Джорджа Хоманса соціальна поведінка і взаємодія індивідів постає як система обмінів поведінковими актами, обумовленими способами врівноваження винагород і виплат, що найчастіше реалізується в сфері бізнесу.

Суть біхевіористської соціології і теорії соціального обміну полягає в тому, що:

- індивід прагне повторити дії, які винагороджуються;
- якщо pojawiaються ті ж стимули, що і раніше, то і поведінка індивіда стає такою ж, як і раніше;
- чим більше ціниться дія, тим більше вона істинна, чим частіше дія винагороджується, тим менше ціниться (надлишки);
- якщо дії не одержують бажаного стимулу, можливі прояви агресивності, а якщо навпаки – то задоволення.

Вивчаючи поведінку людини варто згадати рольову теорію особистості. Її автори Джордж Мід, Роберт Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

Теорії соціальної установки також розглядають особистість як результат дії настанов, впливів, тиску. Акумуляція людиною протягом життя різноманітних установок приводить до того, що вона звикає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Подальший розвиток вихідні положення теорії соціальної установки знаходять у диспозиційній теорії саморегуляції соціальної поведінки особистості. Базовим у ній є поняття «диспозиції особистості».

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Диспозиції поділяються на вищі, середнього типу та нижчі.

Вищі диспозиції регулюють загальну поведінку особистості, визначають її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації, а також ситуативні соціальні установки (схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, у конкретному предметному і соціальному середовищі).

Диспозиції середнього типу диференціюють сприйняття та реакцію особистості на різні групи і сукупність об'єктів та явищ соціальної дійсності.

Нижчі диспозиції – це схильність до певної поведінки у конкретних сферах діяльності, скерованість дій та вчинків у типових ситуаціях.

Структурно диспозиції містять три компоненти:

- *когнітивний* (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні);
- *афективний* (емоційна оцінка об'єкта);
- *конативний*, поведінковий (воля і прагнення до дії, скерована на об'єкт переддія).

Теорії референтної групи. На думку їх прихильників, надширокі соціальні утворення нездатні забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості, тому референтні групи більше відповідають її прагненням, інтересам і потребам, оскільки вона сама обирає їх, належить до них з власної волі.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Референтними групами можуть бути різні соціальні спільноти: сім'я, клас, релігійні громади, виробничі кооперативи, політичні партії тощо.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють норми (правило, взірець) як засоби соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів. Вони безпосередньо впливають на процеси мислення і характер дій особистості, визначають зміст установок, диспозицій, впливають на процес соціалізації особистості.

На різноманітних проблемах розвитку особистості зосереджуються концепції системного підходу, управління, теорії «людських стосунків» та ін. Однак фрагментарність її методології не дає змоги розкривати всю повноту механізмів життєдіяльності особистості.

Девіація присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній соціальній спільноті і як соціальне явище буває різноманітною. Особливо вона виявляється на етапі трансформації соціальної системи, під час зміни ціннісних орієнтацій. Оскільки функціонування кожної соціальної системи пов'язане з людською життєдіяльністю, соціальні девіації реалізуються через девіантну поведінку.

Девіантна поведінка (лат. deviation – відхилення) – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Соціальні відхилення мають для суспільства різне значення.

Позитивні є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних, реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість – наукова, технічна, художня, суспільно-політична.

Негативні відхилення дезорганізують систему, підриваючи іноді її основи. До них належать соціальна патологія – злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм. Межі між позитивною і негативною девіантною поведінкою рухомі в часі й просторі. Водночас співіснують різноманітні «нормативні субкультури».

Девіантну поведінку вдало класифікував Р. Мертон, який виділив кілька типів пристосування до аномії (патологічного стану суспільства):

– *конформізм* – пасивне прийняття стандартів поведінки, безумовне визнання існуючих порядків, норм, правил, схилення перед авторитетами. Чим стабільніше суспільство, тим поширеніша аномія;

– *інновація* – допускає згоду з певною культурною метою, але заперечує засоби її досягнення, які схвалюються соціально;

– *ритуалізм* – заперечує мету певної культури, але згодна використати засоби, що схвалюються соціально;

– *ретретизм* (втеча від дійсності) – спостерігається, коли людина одночасно заперечує цілі й соціально схвалені засоби їх досягнення. Особи, які вдаються до цього засобу, перебувають у суспільстві, але не належать йому;

– *заколот* – виявляється у неприйнятті актів громадської непокори.

Деформація соціальних норм є основним чинником формування різноманітних форм девіантної поведінки і відповідних їм поведінкових настанов. Ця деформація може виявлятися: у відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності; застарілості або незбігу їх з реаліями суспільного життя; викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства; нестабільності, нестійкості й невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціального регулятора; руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів; послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.

Соціальні норми деформуються під тиском трансформаційних процесів у суспільстві, у зв'язку з викривленням ціннісних орієнтацій у різноманітних верств населення.

Основна причина поведінки, що відхиляється – у специфічному соціальному явищі аномії, тобто нехтуванні, або відкиданні існуючих в суспільстві норм. Ті види поведінки, які відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам, переважно характеризуються як «нормальні», ті ж, які тою або іншою мірою не збігаються з ними, називають девіантною поведінкою. Що ж до критеріїв визначення девіантної поведінки, то підходи до них є неоднозначними і часто викликають розходження і суперечки.

Наприклад, захоплення чеченськими бойовиками лікарні в Кизлярі для росіян – злочинна акція, тобто девіація, але з точки зору чеченців, які вели війну на своїй території з російськими військами, – акт відплати за агресію і мужній вчинок. Отже, девіація пов'язана з невизначеністю як самих поведінкових очікувань, так і оцінок, що даються різними людьми одній і тій же поведінці, яку одні вважають злочином, інші – нормою, навіть героїзмом.

Соціальні відхилення можуть бути кваліфіковані декількома засобами. Найпоширенішим є поділ відхилень на різні види залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, правила спілкування тощо). При цьому негативні відхилення поділяються на злочинні, інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки тощо. За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення у національних та міжнародних масштабах. Йдеться про нормативні засади поділу; деякі види поведінки є порушенням права, моралі, звичаїв, що існують у даній країні;

деякі види пов'язані з порушенням загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права й моралі (агресивні війни, геноцид, расова дискримінація, міжнародний тероризм тощо). Можлива кваліфікація в залежності від прийняття чи заперечення людиною завдань суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення.

Як у минулому, так і сьогодні не існує єдиної точки зору щодо причин та обставин походження девіації, виділяють три підходи до пояснення девіації:

1. Біологічна (Чезаре Ламброзо, Уільям Шелдон);
2. Психологічна (Зігмунд Фрейд);
3. Соціологічна (Роберт Мертон, Говард Беккер).

Основна ідея першого підходу – фізичні особливості є причиною девіації. Щодо психологічного підходу, то він, як і біологічний, часто пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. Мислителі минулого, що намагались дати психологічне пояснення девіації, підкреслювали вагомість аналізу таких загальних проблем як «розумові дефекти», «дегенеративність», «недоумкуватість» та «психопатія». Психоаналітики запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психологічними проблемами. Слід підкреслити, що на основі тільки однієї психології, особливості, конфлікту чи «комплексу» не можна пояснити сутність злочинності чи іншого типу поведінки. Більш імовірно, що девіація походить від основ сполучення багатьох соціальних та психоогічних чинників.

Щодо соціологічних пояснень походження девіації, то, незважаючи на всю відмінність цих теорій, їх поєднує визначення, як причин девіації різноманітних соціальних чинників: відсутність норм та розрив між завданнями суспільства і засобами їхнього досягнення (теорії аномії): культ, цінності, що збуджують людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія «наклеювання ярликів»); розробка законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія).

Девіантної поведінки соціологія залежно від ступеня шкоди, що заподіяна інтересам особи, соціальній групі, суспільству в цілому, і типу норм, що порушуються, розрізняє такі види девіантної поведінки:

- деструктивну поведінку (шкода заподіяна лише особі і не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам);
- асоціальну поведінку (шкода заподіяна і особі, і соціальним спільнотам – сім'ї, сусідам та ін.);
- протиправну поведінку (порушення як моральних, так і правових норм (грабіжництво, вбивство тощо)).

Для запобігання і профілактики девіантної поведінки використовується соціальний контроль (офіційний і неофіційний), який з самого початку його застосування розумівся як засіб повернення злочинця до нормативної, тобто такої, що відповідає нормам суспільства, поведінки. Згодом цей термін набув більш ширшого змісту, був тісно пов'язаний з процесами соціалізації особистості.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Розкрийте сутність категорії «поведінка».
2. Наведіть характерні особливості поняття: «біхевіоризм».
3. У чому полягає сутність біхевіористської соціології та теорії соціального обміну?
4. Що являє собою диспозиція особистості, на які основні типи поділяється? Розкрийте їх сутність.
5. Які компоненти містить структура диспозиції?
6. Розкрийте сутність поняття «референтна група».
7. Що являє собою «девіантна поведінка»? Яке значення для суспільства має девіація? Обґрунтуйте відповідь.
8. Охарактеризуйте девіантну поведінку за класифікацією Р. Мертона.
9. Назвіть та охарактеризуйте три підходи до пояснення девіації.
10. У чому сутність соціального контролю?
11. Що вивчає соціологія конфлікту?
12. Назвіть найважливіші елементи, які взаємодіють між собою, у структурі конфлікту. Обґрунтуйте відповідь.
13. Які стадії має механізм соціального конфлікту? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕМА 7. СОЦІОЛОГІЯ ШЛЮБУ ТА СІМ'І

План

1. Поняття шлюбу та сім'ї.
2. Соціальні функції сім'ї.
3. Тенденції, проблеми та тенденції розвитку сучасної сім'ї.

1.

Сім'я являє собою об'єднання людей пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Відомий західний соціолог Нейл Джозеф Смілзер дає таке визначення: «Сім'я – основане на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю за виховання дітей». Сучасні соціологи визначають *сім'ю* як соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Соціологія сім'ї – спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку шлюбно-родинних стосунків як соціального феномену у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини, – з другого боку.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Соціологія передбачає висвітлення таких основних проблем сім'ї:

- взаємозв'язок соціальних відносин та сім'ї: місце сім'ї як соціального інституту в системі інших соціальних інститутів суспільства;
 - аналіз ролі та значення для особи та суспільства соціальних функцій сім'ї;
 - аналіз особливостей сім'ї як соціального інституту;
 - дослідження мотивації шлюбів та розлучень, факторів стабілізації сімейних відносин;
 - виникнення та шляхи усунення внутрішньо сімейних конфліктів;
 - основні тенденції розвитку сім'ї на сучасному етапі та її перспективи.
- Отже, *сім'я* – це історично конкретна система взаємовідносин між

чоловіком та дружиною, між батьками та дітьми; це мала соціальна група, члени якої зв'язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю.

Виходячи із зазначеного можна виділити такі соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності:

1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;

2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм – створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одного боку, а також із створенням самої людини і продовженням її роду – з іншого;

3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для усіх соціальних явищ, рис і якостей, ряду специфічних соціальних особливостей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо.

Основою сім'ї є шлюб. Необхідність соціально-морального регулювання шлюбних відносин походить з того, що вони безпосередньо пов'язані з головними функціями сім'ї: *відтворенням людського роду та вихованням дітей.*

Саме тут виникає суспільний інтерес, обов'язок у відношенні до колективу. Подружні відносини таким чином дістають правову (державну) санкцію, яка реалізується або через громадянську реєстрацію.

Шлюб – це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки.

Соціальна сутність шлюбу найбільш повно проявляється в таких його основних *функціях*:

– *духовно-психологічній* (почуття кохання, спільні духовні інтереси та цінності, психологічна сумісність);

– *економічній* (виробництво засобів до життя та їх розподіл і споживання);

– *моральній* (дотримання чи порушення норм подружнього життя: вірність, честь, гідність, чистота взаємин);

– *культурній* (участь в культурному житті, успадкування, відтворення, передача та формування нових культурних традицій).

Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. *За формою шлюбу* розрізняють моногамні і полігамні сім'ї.

Моногамна сім'я більш розповсюджена у сучасному світі, вона передбачає шлюб між однією жінкою і чоловіком.

Полігамна сім'я заснована на шлюбі одного з декількома іншими індивідами. Полігамія має два різновиди: *полігінію* або багатоженство (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) і *поліандрію* або багатомужжя (шлюб між однією жінкою і декількома чоловіками).

В історичному плані вважають, що сім'я розвивалась від *групової* (коли група чоловіків одного роду мали за жінок групу жінок з іншого

роду), *парна* (коли певні різностатеві пари мали спільних дітей, але не утворювали господарчої одиниці і не мали спільного майна), до *моногамної*, в якій подружжя (чоловік і жінка), крім спільних дітей, мають спільне господарство, майно і складають економічну одиницю суспільства.

З погляду вибору шлюбного партнера, шлюби поділяються на *екзогамні* (партнера обирають за межами своєї групи) й *ендогамні* (партнера обов'язково обирають у власній спільності).

Відповідно до цього існують два види сімей: *гомогенні* (однорідні), коли, наприклад, чоловік і жінка є представниками одного етносу, і *гетерогенні* (різномірні), коли чоловік і жінка належать до різних етносів. За деякими даними, поки що гомогенні сім'ї переважають над гетерогенними (відповідно 70 % і 30 %), але кількість останніх весь час збільшується.

Відповідно до того, хто у сім'ї відіграє головну роль, розрізняють сім'ї *егалітарні* (рівноправні) й *авторитарні*, коли у сім'ї існує досить жорстке підкорення одному з подружжя.

Типологію сім'ї можна продовжувати залежно від того, які ознаки будуть в основі цього поділу. Так, за місцем подружжя у соціальній системі суспільства можна виділити сім'ї робітників, селян, бізнесменів, інтелігентів, безхатченків тощо.

За типом поселення можна виділити сільську сім'ю або сім'ю з міста, за національною ознакою - моноетнічну і поліетнічну. Хоча моноетнічні шлюби поки що переважають у світі, але поліетнічні мають тенденцію до збільшення.

За часом існування сім'ї поділять на: молодожонів (коли подружжя існує декілька місяців), молоді сім'ї (які існують до 3-х років), сім'ї середнього шлюбного віку (від 3 до 10 років), сім'ї старшого віку (10 - 20 рр.) та сім'ї похилого віку (більше 20 років).

За кількістю членів сім'ї їх поділяють на бездітні, малодітні (в яких одна або дві дитини) та багатодітні (в яких троє і більше дітей).

За складом сім'ї можна розділити на: *неповні* – це сім'я, в якій батько або мати самостійно виховує дитину. Такі сім'ї множаться у часи лихоліть, але на жаль їх кількість збільшується і в наш час завдяки росту розлучень і одностатевих зв'язків; *нуклеарні* – це сім'я, яка складається з чоловіка, дружини та їх дітей; *складні (розширені)* – це подружжя, яке проживає на одній житловій площі зі своїми дорослими дітьми. Така сім'я складається з представників декількох поколінь, тобто до неї входить нуклеарна сім'я, до якої додається хтось із родичів: тесть з тещею, або свекруха зі свекром, брат, сестра чоловіка чи дружини. Саме у таких сім'ях нині проживають молоді подружжя. Сімей середнього віку в таких умовах близько 20-25 %.

За рівнем благополуччя сім'ї поділяють на: *маргінальні* (сім'ї, які мають низькі рівні доходів, їх члени мають різного виду залежності. Такі сім'ї часто проживають в незадовільних житлово-економічних умовах або взагалі не мають постійного місця проживання); *кризові* (родини, які знаходяться на межі бідності, мають різні серйозні проблеми в сімейних взаємовідносинах і не можуть вирішити їх самостійно); *благополучні* (подружжя пара, яка має сукупний середній дохід вище середнього рівня; всі складнощі, які виникають у

сімейних взаємовідносинах подружжя пара здатна долати самотійно); *успішні* (сім'ї, які можуть реалізувати практично всі свої потреби самотійно, часто за рахунок платних послуг).

За економічним благополуччям шлюбно-сімейні взаємовідносини можна диференціювати так: *бідні* (подружні пари, які проживають на межі або за межею бідності); *малозабезпечені* (подружжя, яке з різних причин, має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму); *забезпечені* (сім'ї, які мають середньомісячний сукупний дохід на рівні середнього по регіону); *заможні* (сім'ї, які мають середньомісячний сукупний дохід на рівні вище середнього по регіону).

За умовами сімейного життя виділяють ряд типів сімей, таких, наприклад, як *студентська*, коли хоча б один з подружжя є студентом. *Дистантна* – юридично зафіксована, але одного з партнерів постійно нема вдома. Такою може бути сім'я моряка, відомого спортсмена тощо. *Сім'ї, які очікують народження дитини* – в таких сім'ях виникають проблеми, пов'язані з підготовкою до виконання майбутніх ролей, надмірною турботою про здоров'я майбутньої мами та дитини.

За якістю відношень у сім'ї можна виділити багато різних типів, які можна сприймати досить умовно, тому що чітких відмінностей між ними немає.

2.

Суть інституту сім'ї при соціологічному аналізі розглядається, передусім, через її функції. Поняття «функції сім'ї» відображає систему взаємодії сім'ї і суспільства, а також сім'ї і особистості. Під функціями сім'ї розуміється спосіб прояву активності життєдіяльності сім'ї і її членів в ім'я сім'ї і для її блага.

Функціонування сім'ї – це діяльність, спрямована на задоволення потреб її членів. Те, що відбувається в сучасній сім'ї, відрізняється від того, що там відбувалося раніше – в давньому минулому. Також і те, що сьогодні відбувається в різних країнах має різні відмінності. Хоча основні потреби людей не змінюються, але задовольняються вони по-іншому, іншими способами.

Функції сім'ї глибоко історичні, соціально, культурно і національно обумовлені, мінливі в часі як за характером, так і за їх ієрархією.

Рухливі соціальні умови і обставини, що змінюються, роблять вплив на характер виконуваних специфічних функцій, причому неспецифічні функції можуть звужуватися або розширюватися, вони з'являються або зникають. Деякі з функцій можуть передаватися і передаються іншим соціальним інститутам. Наприклад, виховна та освітня функція у багатьох сучасних суспільствах виконується не сім'єю, а соціальними інститутами освіти і виховання: дитячими садами, школами, коледжами, університетами.

З соціологічної точки зору класифікація функцій, запропонована М. С. Мацковським в його роботі «Соціологія сім'ї: проблеми теорії, методології і

методики» (1989). ґрунтується на сферах сімейної життєдіяльності і включає наступні функції: репродуктивну, виховну, господарчо-побутову, економічну, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, досугову, емоційну, сексуальну.

Цю класифікацію і її модифікації сьогодні використовують багато соціологів. Дослідники одностайні в тому, що хоча сучасна сім'я втратила деякі функції, що об'єднували її у минулому (виробничу, охоронну, освітню), проте багато функцій є досить стійкими, вони не зникають, а тільки видозмінюються, і в цьому сенсі їх можна назвати традиційними. До них відносяться:

1) *репродуктивна* – для більшості сімей найважливішою метою є народження дітей. При цьому в одних країнах держава турбується як підвищити народжуваність, а в інших – як її понизити. Принциповою відмінністю сучасної сім'ї є те, що сьогодні репродуктивна функція відокремлена від сексуальної, вона існує досить самостійно. Сексуальні потреби чоловіка і жінки, як правило, відокремлені від прагнення до відтворення. У сучасному шлюбі індивіди обох статей задовольняють, передусім, гедоністичні потреби в статевій любові в найширшому її розумінні. Інтимний зв'язок з метою зачаття здійснюється в контексті досить нового явища, яке відноситься до планування сім'ї, а саме прийняттям і здійсненням рішення, коли і скільки мати дітей. Подружня любов значною мірою залежить від характеру задоволення сексуальних потреб, особливостей їх регулювання, ставлення подружжя до самих дітей.

2) *економічна* – здійснення діяльності по матеріальному забезпеченню сім'ї, її добробуту, формуванню сімейного бюджету. Це діяльність пов'язана із забезпеченням сім'ї житлом, отриманням доходів, як для задоволення поточних потреб, так і заощаджень для великих покупок або запланованих великих витрат в майбутньому; традиційно виконувалася чоловіками, в сучасних суспільствах жінки також активно включені у виконання цієї функції. У багатих сім'ях існує такий важливий аспект економічної функції як передача спадку, наявного матеріального багатства. При капіталізмі функція сім'ї як суб'єкта власності зміцнюється, тому що багатство стає головним чинником об'єднання в шлюбі.

3) *господарчо-побутова* – включає забезпечення членів сім'ї прийнятними умовами побуту і діяльністю по задоволенню їх біологічних потреб в їжі і воді, в теплі, одязі, взутті тощо. Це придбання домашнього майна, підтримка чистоти у будинку і благоустрій житла, створення домашнього затишку, тобто в цілому організація життя і побуту сім'ї. Видозміна у виконанні цієї функції пов'язана з рівнем розвиненості інфраструктури в країні, виробництвом нової побутової техніки можливостями населення її придбати, вдосконаленням технологій промислового виробництва продуктів харчування; новим розподілом обов'язків в сім'ї тощо;

4) *комунікативна*, яка пронизує сімейне життя, також включає духовне спілкування; з її допомогою сьогодні відбувається розвиток особистості членів сім'ї, їх духовний взаємообмін; здійснення цієї функції, її наповненість (круг обговорюваних питань) залежить від типу суспільства та сім'ї, а також від індивідуальних особливостей її членів. Роль спілкування в сім'ї важко переоцінити. Чим різноманітніше і багатше спілкування людини з оточуючими, тим успішніше здійснюється розвиток особистості.

5) *соціалізаційна* – включає діяльність з підготовки та залучення зростаючого покоління до життя в суспільстві, а також виховну функцію, пов'язану з цілеспрямованим формуванням визначених якостей у дітей. Кожний соціоісторичний час вимагає формування необхідних особистісних якостей, які допомагають самореалізації індивіда в суспільному житті в даний час. Наприклад, в капіталістичному суспільстві є попит на ініціативу, самостійність, підприємливість, індивідуалізм, а в соціалістичному – вміння підкорятися більшості, колективізм, чуйність. Соціалізаційна функція здійснюється не тільки по відношенню до зростаючого покоління, а й до дорослих. Тому що сім'я як живий організм має реагувати на зміну ролі і статусу свого члена в суспільстві, підтримувати його, допомагати пристосовуватися до нових соціальних умов. Наприклад, втрата роботи і набуття статусу безробітного, або ж професійний ріст, просування по службі; переїзд на нове місце проживання у зв'язку з новим службовим призначенням; еміграція і адаптація до життя в новій країні.

6) *соціально-статусна* функція дуже тісно пов'язана з соціалізаційною, так як означає надання певного соціального статусу членам сім'ї, формування соціальної структури; це стосується як дітей, так і дорослих; в усіх суспільствах сім'я визначає соціальне становище своїх дітей, вона повинна сприяти соціальному просуванню чоловіка та дружини;

7) *первинний соціальний контроль* як функція сім'ї означає певний рівень «нагляду» сім'ї за кожним своїм членом; це пов'язано з регулюванням поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, регулюванням відповідальності та зобов'язань подружжя в сексуальній сфері. Прикладами виконання даної функції в сучасному суспільстві є здійснення контролю за неповнолітніми дітьми, їх досугом, друзями, а також дійсний інтерес подружжя до сексуальної поведінки один одного (дотримання подружньої вірності) ;

8) *рекреаційна функція* (лат. рекреація – відновлення) спрямована на відновлення фізичних та моральних сил членів сім'ї.

Суспільний образ спосіб життя, професійна діяльність, навчання вимагають багато енергетичних витрат для усіх людей. Сім'я ж призначена відновлювати ці витрати, так як в ній здійснюється задоволення не тільки первинних потреб людини як біологічної істоти, але й потреби в багатомірних зв'язках з близькими людьми, в тому числі комунікаційні. Здійснюється під час щоденного відпочинку, проведення досуга у вихідні та святкові дні, під час відпустки та канікул. Виражається також в турботі про здоров'я і добре самопочуття всіх членів сім'ї: дітей, дорослих, старших поколінь;

9) *емоційно-психологічна* функція тісно пов'язана з рекреаційною, так як

дозволяє членам сім'ї задовольнити потреби емоційної підтримки, любові, симпатії, шанування, визнання, психологічного захисту. Ця функція покликана запобігти емоційно-психологічній дезінтеграції особистості, сприяти формуванню впевненості у собі, підвищенні самооцінки.

3.

У західній соціології існує спеціальний напрям – *історична соціологія*, яка здійснює порівняльний аналіз еволюції сім'ї в історичній перспективі. Англійський соціолог Джон Голтроп, вважає, що сім'ю і родинне життя слід розглядати в динаміці, а не в статичі. Він вирізняє *декілька етапів розвитку сім'ї* в англосаксонському середовищі:

1-й етап – *сім'я у дохристиянському суспільстві* (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

2-й етап – *сім'я в християнському суспільстві* (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

3-й етап – *сім'я в індустріальному суспільстві* (з початком промислового перевороту наприкінці XVIII ст. відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням тощо).

Останній етап, що триває і в наш час, привніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його черговою (другою) революцією в сімейному житті, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, а й, на думку частини вчених, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед *соціальних умов*, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі:

– *по-перше*, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності;

– *по-друге*, утворення двох центрів життя — місця праці і дому;

– *по-третє*, еволюція поглядів на сексуальну мораль;

– *по-четверте*, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності.

Аналіз впливу названих обставин показує їхню загальність, типовість для сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу всіх обставин на сім'ю, на визначення тенденцій її розвитку. До таких тенденцій відносять:

– збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне);

– збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;

– зменшення середньої тривалості шлюбу;

– відкладення часу вступу до шлюбу;

– проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;

- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Позитивною тенденцією розвитку сім'ї в українському суспільстві є те, що шлюб, ще лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб.

Однією з тенденцій сучасних шлюбно-сімейних відносин є прагнення (особливо молодих сімей) до створення індивідуальних сімей. Це означає, що «складні» сім'ї, де разом проживало декілька поколінь, потроху відходять в історію.

Однією з тенденцій в розвитку сучасної сім'ї є значний відсоток розлучень. Так, у 2005 р. в Україні було зареєстровано 332,14 тис. шлюбів. У той же час кількість розлучень 129,37 тис., що становило 43,3%. У 2010 р. зареєстровано шлюбів 305,93 кількість розлучень становила 0,55%. У 2015 році в Україні було зареєстровано 299,04 тис. шлюбів, кількість розлучень становила 43,0%.

Високою є кількість неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом.

Частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, в Україні в 2005 р. становила 21,4%, в 2010р. - 21,9%, в 2015 р. – 20,6%. У значній більшості неповних сімей дітей виховує мати.

Однодітна сім'я в Україні стає дедалі поширенішою: на початок 2016 р. 76,4% українських сімей мають одну дитину, в сільській місцевості таких сімей 66,1% у міських поселеннях 80,6 %. Сімей з двома дітьми в Україні 20,7%, в тому числі в сільській місцевості таких сімей 28,6,2%, у міських поселеннях 17,4. Сімей з трьома дітьми 2,6 % , чотири і більше дітей в цілому по Україні 0,3 %, в тому числі в сільській – 0,7%, у міській місцевості 0,2 %.

Понад 36,0% молоді одружуються у віці 20-24 роки. Пік розлучень припадає на 1-4 роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Вінниччині, найменш міцні – у Дніпропетровській області. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей. Через підвищення рівня смертності та еміграції в Україні з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Поступово зростає вік чоловіків і жінок, які вперше вступають в шлюб і відповідно відбувається відкладання часу вступу в шлюб. Ця тенденція також неоднозначна. З одного боку, це свідчить про складну соціально економічну ситуацію в Україні, стан соціальної невпевненості. З другого - це характеризує зростання певною мірою власної відповідальності за долю майбутньої сім'ї і реальні можливості забезпечення її успішного функціонування.

Останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкубінат). *Співжиття* - це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються. Співжиття стало широко практикуватись у студентському середовищі. Соціологи свідчать, що у нас

більшість молодих людей ставляться до співжиття як до «пробного шлюбу».

Негативною тенденцією розвитку сучасної сім'ї, в тому числі в Україні, є збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються.

У середовищі західних соціологів переважають думки щодо кризи і загибелі сім'ї. Багато з них вважає, що сім'я досягла стану глибокого розкладу і що цей процес є незворотнім. Однак американський соціолог Нейл Смелзер зазначає, що серед західних дослідників є чимало таких, які, не закриваючи очі на певні негативні тенденції, висловлюють більш оптимістичні сподівання. Інші соціологи вказують на вже існуючі нові форми сім'ї, які здаються незвичними і навіть шокуючими, але здобувають дедалі більшого розповсюдження у західному світі: шлюбні контракти на певний період часу, шлюб з трирічним випробувальним терміном (без народження дітей), «серійна моногамія» (тобто багаторазовий вступ до шлюбу), «консенсуальний шлюб» (тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації), «візитні союзи» (тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час - час нанесення візиту) тощо.

Демографія – одна із суспільних дисциплін, що вивчає населення та закономірності його розвитку.

Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, змін його кількісного складу, розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення.

Демографічна політика – це система соціальних, економічних та юридичних заходів, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності.

Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, пільг молодим сім'ям і, передусім, забезпечення їх житлом.

За останній період розвитку українського суспільства демографічні проблеми суттєво загострилися. Нині загальний приріст населення України характеризується від'ємною величиною через перевищення смертності над народжуваністю.

Якщо у 2001 р. за даними Всеукраїнського перепису населення чисельність наявного населення становила 48,5 млн. осіб, то на початок 2016 р. 42,8 млн. осіб, з них 22,87 млн. жінок (53,7%) та 19,72 млн. чоловіків (46,3%).

Як у всіх розвинутих країнах, в Україні відбувається процес старіння

населення. Питома вага осіб 65 років і більше наближається до країн Західної Європи (від 12 до 15%). У 2015р. в Україні питома вага осіб 60-69 років становила 12,0%, 70 і старшого віку 14,2 %.

Складовою погіршення демографічної ситуації в Україні є трудова міграція.

Основні сучасні тенденції розвитку сім'ї, що зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;

по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;

по-третьє, у сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови для усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;

по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що вивчає соціологія сім'ї? Розкрийте сутність поняття «сім'я».
2. Що являє собою об'єкт та предмет соціології сім'ї.
3. Висвітлення яких основних проблем сім'ї передбачає соціологія?
4. Які можна виділити соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності?
5. Розкрийте сутність поняття «шлюб».
6. У яких основних функціях шлюбу найбільш повно проявляється соціальна сутність шлюбу?
7. Які сім'ї розрізняють за формою шлюбу?
8. Розкрийте сутність типології сім'ї, залежно від ознак, покладених в основу цього поділу.
9. Стисло охарактеризуйте соціальні функції сім'ї.
10. Розкрийте сутність понять «демографія» та «демографічна політика».

ТЕМА 8. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

План

1. Сутність соціології молоді
2. Предмет, об'єкт та функції соціології молоді.
3. Соціологія молоді у системі соціальних і гуманітарних наук
4. Основні поняття соціології молоді
5. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології

1.

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Соціологія відносить їх до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями займається *ювентологія* (наука про різноманітні особливості молоді) – складова сучасної науки про людину.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості – однією з провідних у соціології. Для того щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі та проблеми.

Серед них традиційними є кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї тощо. Вирішення багатьох проблем залежить від факторів соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо. Не менш актуальними є здоров'я, освіта молоді, спілкування її з дорослими й однолітками.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і має займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільноту суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді функціонує на трьох рівнях:

- загальнометодологічному;
- спеціально-теоретичному;
- емпіричному.

Це дає змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень стосовно історичного змісту та емпіричних індикаторів.

На перших двох рівнях відбувається науково достовірне визначення молоді з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління.

Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі накопиченого матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства, переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

У західних країнах соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем – значний сплеск злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство ждало рекомендацій, соціальних технологій, які б могли допомогти йому у вирішенні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв'язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного наукового статусу, вона більш пов'язана із соціальною практикою, ніж із теорією.

2.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;
- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді – молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Функціями соціології молоді є:

– методологічна – забезпечує розробку наукових засад для сучасної соціологічної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

– теоретико-пізнавальна – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутнісної характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

– прогностична – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

– практична – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

– управлінська – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

4.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками.

Наприклад, *демографія* виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей.

Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молоді людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до

різноманітних видів діяльності.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія девіантної поведінки.

Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності, їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ. Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

5.

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Найчастіше при цьому вдаються до використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи її визначають як соціально-демографічну групу, що перебуває в процесі соціалізації. Відповідно найважливішими її характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації.

Конкретнішим є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціології *молодь* трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові межі молоді: 11-25, 15-28, 16-24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою - 35 років. В основу цієї точки зору (14-35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення загальноприйнятих у 60-70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16-30 до 14-35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого – розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість

життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність»), потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

Предметом наукового аналізу стали соціально-психологічні особливості, розвиток інтересів та потреб молодих людей. На думку багатьох вчених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю і повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважають, що вона, порівняно із старшими поколіннями, є нетерпимішою, гостріше реагує на суперечності дійсності, не так жорстко «вписана» у суспільство, мобільніша, швидше засвоює нове. Її характеризують і підвищена вимогливість, критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної зумовленості досвіду старших за віком, переоцінка власної здатності до самостійної діяльності. Саме в молодості динамічно формуються соціальні мотивації, самоаналіз і швидкість реакції, проте значно менше, ніж у дорослому віці, турбують безпека близьких та відповідальність за них.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англійській соціологічній, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність – це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11-12 до 18 років. У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш вживаний термін «*тінейджер*» – юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групова поведінка, належність до певного напрямку моди, музики, літератури тощо).

У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25-30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молодої людини. Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідних установ, які вивчають молодь та її проблеми, ще й досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямками аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень.

6.

Вітчизняна соціологія молоді, як і світова, розглядає молодь як компонент соціальної структури суспільства, зосереджується на вивченні особливостей її інтеграції у професійну структуру, умов здобуття освіти, специфіки молодіжної мобільності, становища молоді на ринку праці. Значно менше уваги вона приділяє проблемам молодіжної субкультури, стосункам між поколіннями, ціннісній свідомості, політичній орієнтації, життєвим стратегіям тощо.

Тривалий час дослідники, що вивчали проблеми української молоді, працювали спочатку як російські, потім – як радянські соціологи. Природно, що історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до обставин, що супроводжували розвиток російської і радянської соціології, тому їй притаманні як позитивні здобутки, які були досягнуті за тих часів, так і всі негативні тенденції, які характеризують підходи до молоді як об'єкта соціологічного дослідження.

Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства та молоді, що навчається, вивчення матеріального становища і побуту студентства, використання неповнолітніх у сфері праці тощо.

У 90-ті роки розпочалася нова хвиля інтересу українських вчених до молодіжної проблематики. Активізувалися дослідження у різноманітних напрямках, до них була залучена значна кількість наукових колективів. В основному наукові дослідження розгорталися в координатах соціологічної теорії молоді, структуруючись за такими напрямками: економічні проблеми молоді; особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій; підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої професійної школи; об'єктивні та суб'єктивні чинники трудової активності молоді; її політична інформованість та суспільно-політична активність; тенденції й проблеми побуту; дозвілля молоді; життєве самовизначення молоді; формування молодого спеціаліста; соціальна зрілість молоді; проблеми життєвого самовизначення; досягнення життєвого успіху.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;
- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);
- низька народжуваність – вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, який не забезпечує навіть відтворення поколінь;
- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;

- поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);
- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі.

Вирішення цих проблем потребує розробки і втілення у соціальну практику державної молодіжної політики, яка повинна бути зорієнтована на створення нової системи професійної підготовки молоді з урахуванням тенденцій сучасного соціально-економічного буття, потреб ринку праці, подолання відчуження молоді від політичних та суспільних процесів. Але на рубежі ХХ-ХХІ ст. ефективній молодіжній політиці стали на заваді: дефіцит соціально-економічних ресурсів, які б могли бути використані для вирішення молодіжних проблем; зниження життєвого рівня молоді, що спричиняє песимізм, соціальну апатію; невідповідність рівня професійної підготовки молоді реальним потребам суспільства; слабка консолідованість молодіжного руху.

Головними структурними ланками такої політики повинні стати заходи щодо вдосконалення системи освіти молоді, формування та реалізації її соціальних та економічних інтересів, участь у політичній діяльності, реалізації духовних запитів і потреб.

У зв'язку з цим нового значення набуває соціологія молоді як спеціальна наука, що вивчає закономірності формування розвитку і відтворення молодого покоління.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що вивчає ювенологія?
2. Охарактеризуйте три рівні функціонування соціології молоді.?
3. Що є предметом та об'єктом соціології молоді?
4. Стисло охарактеризуйте основні функції соціології молоді.
5. З якими соціальними і гуманітарними науками і у який спосіб взаємодіє соціологія молоді ?
6. Розкрийте сутність категорій «молодь», «юність», «тинейджер».
7. Загострення яких молодіжних проблем викликає у сучасному суспільстві найбільше занепокоєння?

ТЕМА 9. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

План

1. Сутність та специфічність соціології освіти та виховання
2. Функції соціології освіти та виховання
3. Структура, напрями освіти та виховання
4. Гуманізація освіти та виховання

1.

Невід'ємним компонентом системи виховання є освіта. Можна стверджувати, що навчання та виховання становить діалектичну єдність. У системі освіти виховання відіграє провідну роль, а навчання виступає засобом виховання. Без підтримки виховання й опори на навчання не може сформуватися освічена людина.

Освіта – один із найдавніших соціальних інститутів, це складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, освоєння і перероблення знань, умінь, навиків і соціального досвіду. Крім того, освіта є і системою навчальних і виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми реалізації навчального процесу.

Навчання у житті людини – довготривалий процес. Воно розпочинається з дитинства і, як правило, не має вікових меж, є формою набуття системи знань і навиків, зокрема і шляхом самоосвіти (неформальний бік освітньо-навчальної системи).

Отже, освіта є цілісною, самостійною системою, що має інституалізований характер, охоплює різні аспекти: це і діяльність з навчання та виховання, і організована, структуралізована, рольова діяльність, що опирається на відповідні установи і регулюється відповідними нормами.

Освіта – як соціальне явище є об'єктом дослідження багатьох наук (філософія, педагогіка, психологія), кожна з яких має свій аспект і специфіку дослідження.

Так, *педагогіка* безпосередньо вивчає освітній і виховний процеси, методичні основи в усіх освітніх закладах. *Психологію* цікавить сфера освіти з точки зору формування особистості. Фундаментальні основи освіти і закономірності її розвитку вивчає *філософія*.

Соціальний аспект освіти, що дозволяє розглядати її з позиції суспільних відносин, її взаємодії із суспільством, впливу на суспільний розвиток, її сфери і структуру вивчає соціологія освіти – одна із галузей соціології.

Об'єктивною умовою існування і розвитку соціології освіти як самостійної наукової дисципліни є відносна самостійність системи освіти як соціального інституту. Соціологія освіти є самостійною спеціалізованою галуззю знань.

Об'єктом її є сфера освіти у сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, які залучені до соціальних відносин, що виявляються у процесі навчання.

Предметом вивчення соціології освіти є взаємодії компонентів освіти, а також взаємодія їх із суспільством в усіх сторонах і рівнях, тобто широке коло соціально-освітніх відносин, в які вступають соціальні суб'єкти в процесі навчання. Сюди входить: стан і динаміка соціокультурних та соціально-психологічних процесів у сфері освіти; система взаємодії освіти з іншими сферами суспільного життя; механізми, технологія, характер, спрямованість навчальної діяльності.

Дана дисципліна тісно пов'язана із суміжними їй – «соціологією виховання», «соціологією науки», «соціологією культури», тому витoki формування соціології освіти тісно пов'язані із витокami соціального виховання.

2.

Наукові основи соціології освіти були закладені відомими соціологами Е. Дюркгеймом та М. Вебером, які досліджували соціальні функції освіти, педагогічні процеси, а також їх зв'язок із економічними та політичними процесами.

Відомий французький соціолог Ален Турен здійснив аргументацію щодо впливу освіти як фактора соціальних змін. Інтерес до соціології освіти в західних країнах особливо зріс у 60-70х роках ХХ ст., коли мала місце відсутність стикування системи освіти з вимогами науково-технічного прогресу, на фоні масових молодіжних заворушень.

Соціологія освіти розкриває суперечності у розвитку системи освіти, обґрунтовує закономірності та особливості її розвитку, дає теоретичне узагальнення процесів, що відбуваються в даній сфері, накреслює шляхи вдосконалення.

Одне з основних її завдань полягає у своєчасному вивченні нагальних потреб і проблем освітнього життя суспільства та обґрунтування щодо їх вирішення.

Узагальнюючи напрями діяльності та завдання системи освіти як соціального інституту, можна виділити постійні її *функції*:

- вплив на духовне життя суспільства в цілому (що відносить її до системи культурних цінностей);
- відтворення та розвиток соціальної структури суспільства (освіта є одним із рушіїв зміни соціальної структури та важливим каналом соціальної мобільності);
- загальне і професійне навчання молоді (один із рушіїв розвитку продуктивних сил суспільства).

До цього слід ще віднести і *світоглядну функцію*, завдяки якій освіта формує освічену людину з відповідним світоглядом, що відповідає інтересам суспільства, а також виховну функцію.

Освіта - система, що складається з ряду елементів - дошкільної форми, загальноосвітньої, професійної, спеціальної - органічно пов'язаних між собою, реалізуючи послідовність у здійсненні освіти.

3.

Структурно освіту можна представити так:

Різновид	Мета	Інститути та засоби
Дошкільна освіта та виховання	Забезпечення фізичного, психічного здоров'я, набуття первинного життєвого досвіду, умінь, навичок для подальшого навчання	Сім'я, дошкільні виховні заклади
Загальна середня освіта	Забезпечення подальшого розвитку дитини як особистості, формування загальнолюдської моралі, фізичне та розумове вдосконалення, набуття необхідних знань, умінь, прояв нахилів, здібностей, професійне та життєве самовизначення	Середня школа, інші середньо-освітні організаційні заклади.
Позашкільна освіта та виховання	Забезпечення творчої самоорганізації та самовиразу дитини	Позашкільні освітньо-виховні заклади, система культурних закладів, сім'я, родина.
Професійно-технічна освіта	Здобуття молодими людьми робітничих професій, відповідно до їх інтересів, покликань, здібностей.	Система професійно-технічних закладів.
Вища освіта	Забезпечення фундаментальної науково-галузевої, загальнокультурної і практичної підготовки, відповідно до інтересів, покликання, здібностей, вдосконалення професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів.	Система вищих навчальних закладів.
Післядипломна підготовка, Магістратура	Забезпечення і поновлення систематичних знань, набутих у вищих навчальних закладах, для подальшого науково-професійного зросту, профперепідготовки	Система вищих навчальних закладів
Аспірантура та докторантура	Забезпечення зростання подальшої наукової та педагогічної підготовки та викладацьких кадрів	Вищі навчальні та науково-академічні заклади
Самоосвіта	Система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного їх опанування протягом всього життя	

Можна стверджувати, що рівень освіти визначає міру цивілізації і культури будь-якого суспільства, є важливим показником його прогресивного розвитку, але за умови, коли існує відповідність між вимогою і рівнем спеціалістів та їх попитом.

Система освіти перебуває у залежності від суспільних умов і зумовленої ними цілеспрямованості, бажання та можливості держави всебічно піклуватися про розвиток та збагачення системи та організації освіти.

У світовій системі освіти існує два напрями (за рівнем відбору і ступенем залучення молодих людей до освіти): ліберальний та консервативний. Ці напрями «підбарвлюють» стан і розвиток соціальної структури суспільства – основних її компонентів – соціальну стратифікацію та мобільність. Як відомо, рівень та різновид освіти є одним із соціальних вимірів суспільної структури. Чим вищий рівень і цілеспрямованість освіти, тим більше людина має шансів "просуватися вгору" щаблем у соціальному просторі (кар'єра).

Ліберальний напрям системи освіти дозволяє широким масам долучитися до широко розгалуженої системи освітніх закладів і здобувати її в різних формах навчання і т. ін.

Консервативний напрям організації системи освіти відстоює селективну, елітарну її модель, виступаючи проти демократизації та «зрівнялівки» в системі «еліта – освіта». Багато вчених, громадських, державних діячів та й самі соціально-політичні системи, а також, лобі виправдовують соціальну нерівність людей в сфері освіти як закономірне соціальне явище. У сучасних умовах у багатьох країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки, у країнах Європи, США та інших на шляху до освіти широким масам стоїть чимало перешкод, далеко не всі мають змогу отримати освіту, і правлячі кола не зацікавлені розширювати та лібералізувати систему освітніх закладів. Найбільш чітко селекційність та жорсткий розподіл за соціальною належністю і рівнем інтелекту виявляється в освітній системі Великобританії.

У кожній країні існують власні (відповідні) проблеми в освіті. Мають місце вони і в Україні. Так, не завжди задовольняє якість освіти на рівні загальноосвітніх шкіл, що залежить від соціальних факторів: у міських школах вона вища, ніж у сільських та середніх технічних. Середня освіта недостатньо забезпечує школярям засвоєння надбань людської культури, загальногуманних моральних цінностей. Зламавши стару систему освіти і не створивши нову, наше суспільство опинилось у дуже складному становищі. Відмова від діяльності дитячих громадських закладів, низький матеріальний рівень вчителя тощо призвело до того, що освіта втратила чіткість (як мінімум) орієнтирів, а нових не набула. У таких умовах підрастаюче покоління позбавлене стійких моральних ідеалів. Цей процес поглиблюється спробами комерціалізації школи, що не завжди супроводжується підвищенням якості навчання.

Друга половина ХХ ст. позначилася змінами у сфері вищої освіти. Відзначається збільшення кількості студентів у вищих навчальних закладах. Так, протягом останнього тридцятиріччя контингент студентів Франції збільшився майже в 7 разів, Австрії – у 9 разів, Швеції – у 10, Іспанії – у 15.

Швидким було зростання й кількості осіб, які платили за своє навчання. Зростають доступність вищої освіти і бажання молоді отримати її.

Ця тенденція не обминає і Україну. Більше ніж у 5 разів зросла кількість вищих навчальних закладів. Якщо на початку 90-х років в Україні функціонувало близько 156 вищих навчальних закладів (інститутів, університетів, академій тощо) то у 2010-2011 рр. – 813. За даними Державної служби статистики 2015-2016 рр. мережа вищих навчальних закладів України налічує 659 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності, що перевищує показник 90 - х років більше ніж у 4 рази.

Такого роду зростання чисельності студентів, кількості вузів пов'язано із соціально-політичними, ринково-економічними змінами в житті нашого суспільства. З 90-х років ХХ ст. дедалі більшими темпами почало зростати безробіття, соціальне розшарування, однак, поряд з цим, – і нові можливості підприємництва. Якщо раніше втрачали роботу і мали проблеми із працевлаштуванням переважно спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою, то в останні роки, передусім, втрачають роботу низькокваліфіковані та некваліфіковані працівники. Тому все більша кількість молодих людей почали пов'язувати перспективи отримання роботи взагалі, і високоплатуваної роботи зокрема, з високим рівнем освіти. Відповідно видозмінюється мотивація щодо здобуття професійної освіти.

Ще однією з головних причин різкого зростання попиту на вищу освіту є також практично нульова можливість для молоді реалізуватися без належної освіти в професійній сфері після школи. З іншого боку, широка мережа навчальних закладів (як державних, так і приватних) пропонує доступні і різноманітні можливості навчання за перспективними спеціальностями. В сучасних умовах молодій людині набагато простіше вступити до ВНЗ, навіть на умовах контракту, ніж знайти належну роботу. З цього випливає:

По-перше, людина зайнята необтяжливою корисною і цікавою роботою – навчанням, спілкується з розумними людьми, має престижний статус студента вищого навчального закладу за перспективною спеціальністю, що значною мірою застраховує її від схилення до антисоціальної поведінки.

По-друге, відстрочується на кілька років вихід молодої людини на ринок праці, завдяки чому вона здобуде професію, стане розумнішою. Недаремно говорять, що студентські роки - чи не найкращі в житті людини; спосіб життя студентської молоді різниться від інших.

По-третє, необхідність оплачувати навчання нерідко змушує студентів шукати підробіток, в результаті чого вони ще на студентській лаві набувають досвід роботи, проходячи перші сходинки професійного просування.

Можна констатувати, що вища освіта в Україні поступово стає платною. На сьогодні повну вищу освіту за власний рахунок здобувають значна кількість студентів. І це не тільки у зв'язку із зростанням кількості приватних вузів, а й у зв'язку із тим, що майже в усіх державних вузах функціонує платна система навчання, котра охоплює у 2010-2011рр. – до 53 %, у 2015-16 рр. – до 45% кількості студентів.

В Україні труднощі сьогодення спонукають, так чи інакше, використовувати чимало засобів розширення числа джерел фінансування вищої освіти та підвищення ефективності використання ресурсів (економія і скорочення, дозвіл на цілу низку напрямів підприємництва державних вузів, розширення платних послуг як безплатної освіти, так й усього сектора платної освіти тощо). Вартість навчання у вітчизняних приватних вузах практично не відрізняється від європейського рівня.

Залишається важливою проблемою останнього десятиліття фінансування освіти. При розширенні масштабів освітньої діяльності обсяги фінансування ресурсів, що виділяються на освіту за рахунок держави, значно скоротилися. Фактичне фінансування системи виховання, фінансування і професійної підготовки зменшилося в 4 рази. Втрати надто великі, щоб компенсувати їх негативний вплив на обсяг та якість освіти в Україні за рахунок збіднілого населення та самовідданою працею (хоч і не завжди відмінною) вчителів та викладачів. Обсяг коштів для вітчизняної освіти знизився до рівня найменш розвинутих країн світу.

Одна з найсерйозніших перешкод на шляху розвитку вищої освіти – відсутність тісної інтеграції науки та освітнього процесу, особливо у тих закладах, які готують спеціалістів для нових і авангардних технологій, наукоємких виробництв. Для викладацького складу закладів такого типу характерним є симптом «одноманітності», «примітивізму», «провінційності», вузьке коло наукових та професійних інтересів, «вузькоспеціалізованість» тощо.

Педагог має чітко уявляти процеси, що відбуваються у суспільстві, особливо в молодіжному середовищі, неорієнтування у цьому свідчить про наявність певного культурологічного бар'єра між педагогом та студентами.

Система освіти ще недостатньо формує високу духовність, естетичний смак, не виховує стійкого імунітету до бездуховності, «масової культури». Роль суспільних дисциплін, гуманітарна освіта залишається недостатньою. Проблема гуманізації освіти стоїть досить гостро, особливо для господарсько-прикладних різновидів освіти (інженерно-технічна, економічна та інші галузі).

Концептуальні засади гуманітарної освіти передбачають урахування «потрібного розумного» обсягу і якісного рівня подачі базових та спеціалізованих соціально-гуманітарних дисциплін з метою подолання технократичних тенденцій, вузькоспеціалізованого мислення, необхідність органічного зв'язку всіх видів спеціальностей із курсом історії, культури та інших гуманітарних дисциплін (соціології, філософії, психології тощо).

Освіта на сучасному рівні вимагає змін, оскільки перш за все, вона на собі відчуває вплив глобалізму, з усіма його ускладненнями та проблемами, що потребують нових підходів і рішень. За умов, коли людину поглинає технократичний світ, коли вона одночасно може перебувати в кількох культурних просторах завдяки телебаченню та Інтернету, вивчати, а також спілкуватися багатьма мовами, вступати в будь-які зв'язки з громадянами інших країн, коли широкий вибір спеціальностей зашальований величезною кількістю

вузькоспеціалізованих предметів, курсів, – освіта вже не може функціонувати по-старому. Передусім вона вимагає нового переосмислення її місця, ролі і функції в системі інформаційного суспільства.

5.

Гуманізація освіти є однією з найчастіше обговорюваних тем у науково-педагогічній практиці, у навчальних закладах і органах управління освітою. Термін «гуманізація» означає «олюднення».

Першою і найважливішою складовою організації освіти є гуманістичне переосмислення основних функцій освіти, а саме:

- функції передавання новому поколінню «норм діяльності» - цінностей, настанов, знань, умінь, навичок, стратегій творчої діяльності;
- функції соціалізації (адаптації) відповідно до суспільних вимог.

Складова втілення гуманістичних засад у загальній організації системи освіти та її подальшої розбудови передбачає:

- пом'якшення та уникнення негативних тенденцій - зростаючого соціального розшарування у системі освіти;
- створення, розвиток та поширення різних педагогічних технологій;
- встановлення адекватності значення (місце, роль) навчання у житті людини, особливо учнів;
- любов і повагу педагогів до учнів.

Наріжним каменем є і потреба реконструкції методології навчання. І хоча існує безліч вже апробованих і можливих слухних методик, практика ще не довела належної ефективності кожної із них. Однією з тих, що претендує на велику увагу, є так зване методологічне навчання.

Навчання не готує до пізнання як необхідної складової майбутньої діяльності в сфері науки чи до її застосування - практики.

Повна інформаційна схема засвоєння знання, технологічна схема навчання має вигляд: сприйняття – розуміння – запам'ятовування – відтворення – застосування – забування – повторення – екзаменаційне відтворення – поступове остаточне забування.

На думку фахівців, найпростішій класичній методології навчання (через запам'ятовування) відповідає найскладніша технологія, а безпосередній результат навчання дорівнює нулю.

«Освіта є те, що залишається, коли все вивчене вже забуто». Вона – ніби, побічний результат навчання. Витрати часу, здоров'я, ресурсів – надто великі.

Через стрімке зростання кількості наукової інформації хронічна криза освіти загострилася.

Із зростанням кількості навчальних курсів та їх обсягу, внаслідок переважання пам'яті, особливо учнів, знижуються їхні розумові здібності. В результаті утворилися і дедалі глибшають розриви між середньою та вищою освітою, між гуманітарною та природничою освітою, між освітою та наукою.

Суть методологічної реформи освіти полягає в переході від системи інформаційного навчання до пізнання (або ж до методологічного навчання), яке спирається на методологію наукового пізнання. Суть технології методологічного навчання є система: сприйняття та усвідомлення запитання - відповідь на нього, тобто створення нового знання за допомогою розуміння - застосування знання.

Ефективна діяльність навчального закладу є важливою об'єктивною передумовою загальної ефективності функціонування системи освіти в конкретному суспільстві. Тому будь-який заклад є превалюючим об'єктом теорії та практики діагностування та моніторингу в освіті.

Проблеми соціологічного моніторингу та діагностування в освіті поки що недостатньо розроблені не лише в нашій країні, а й за кордоном. (Термін «моніторинг» (від лат. monitor) означає спостереження, відслідковування і контроль).

Соціологія освіти покликана забезпечити наукове «супроводження»: соціологічний моніторинг процесу реформування освіти, інститути соціального управління освітою, повна інформація про стан, тенденції і проблеми в освітянстві.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Розкрийте сутність поняття «освіта».
2. Що являє собою об'єкт та предмет соціології освіти.
3. Що вивчає соціологія сім'ї? Розкрийте сутність поняття «сім'я».
4. Охарактеризуйте функції, узагальнюючи напрями діяльності та завдання системи освіти як соціального інституту.
5. Назвіть основні різновиди, розкриваючи сутність структури освіти, інститути та засоби.
6. Назвіть відмінності ліберального та консервативного напрямку системи освіти.

ТЕМА 10. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

План

1. Етносоціологія та предмет її дослідження.
2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот.
3. Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації.
4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства.

1.

Етносоціологія є порівняно молодого спеціально-соціологічною наукою, що виникла на межі етнографії та соціології. Сам термін «*етносоціологія*» складається з двох слів різного походження: етнос (від грец. *ethnos* – народ) і соціологія (від лат. *Societas* – суспільство і грец. *logos* – вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство та місце в ньому народів.

Етносоціологію визначають як науку, що досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також механізми їх входження у систему соціальних відносин.

Для етносоціології етнічні і національні спільноти є складними соціальними системами, що динамічно розвиваються у взаємозв'язку з динамікою соціальної структури суспільства, з політичними, економічними, соціокультурними процесами, які відбуваються у суспільстві. Етносоціологія досліджує також особливості етнічної ідентифікації людей, соціальну зумовленість національної свідомості і міжнаціональних взаємин.

Саме тоді у західній соціології починає свою роботу перша група етносоціологів, яка акцентувала свою увагу переважно на етнічних процесах в доіндустріальних та примітивних суспільствах. Але з часом виявилось, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової комунікації не затушовують значення і ролі етнічності. Навпаки, вони посилюють прагнення людей до збереження етнічної самототожності. Утворення багатонаціональних держав не означає етнічного нівелювання і повної асиміляції етнічних груп, а навпаки, вони посилюють боротьбу за рівний доступ до соціальних і культурних благ, за досягнення рівноправного статусу у такому суспільстві, за врахування прав національних меншин.

Термін «етносоціологія» був впроваджений у науковий обіг зарубіжної соціології ще у 30-х рр. ХХ ст. Ріхардом Турнвальдом.

Таким чином, *предметом* етносоціології є взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними, а *об'єктом* – особливості етнічних виявів соціального.

Дослідники відзначають, що сфера етносоціологічного вивчення є

надзвичайно широкою, а проблеми, які досліджуються етносоціологією, – численними. Це – етнічні особливості наступних соціальних змін:

- динаміки розвитку основних етнічних груп як всередині тієї чи іншої країни, так і в діаспорі;
- темпів соціальних переміщень в етнічних групах;
- внутрішньої і зовнішньої міграції етнічних груп і національних меншин;
- тенденцій розвитку внутрішньо-сімейних стосунків;
- напрямків змін у використанні мови титульної нації, мов національних меншин та мов діаспори різноманітними соціальними групами;
- процесів взаємодії сучасної і традиційної етнічно-національної культури;
- змінюваної ролі традицій у політичному житті і соціальній поведінці, процесах модернізації, постіндустріальному розвитку;
- міжкультурних взаємодій представників різних етнічних і національних груп;
- зростаючої ролі релігії у житті суспільства взагалі та окремих його етнічних спільнот;
- формування етнічної самосвідомості, авто - і гетеро -стереотипів, етнічних установок і національних інтересів, вироблення національної ідеї;
- розвитку націоналізму;
- виникнення та розв'язання міжетнічних конфліктів, послаблення міжетнічної напруги.

Етносоціологія має свою внутрішню структуру і поділяється на соціологічні субдисципліни, які вивчають певні етнічні спільноти – племена, народності тощо. Серед них особливе місце займає соціологія нації.

Роль соціології вбачається у виявленні таких точок напруги і недопущенні міжнаціональної конфронтації; в разі ж виникнення міжнаціональних конфліктів соціологи допомагають знайти шляхи їх мирного розв'язання, полагодження міжнаціональних стосунків.

З наведеного видно, що етносоціологія і соціологія нації покликані виконувати важливі соціальні функції у суспільстві. Серед таких *функцій* виділимо наступні:

1. *Теоретико-пізнавальна*. Вона полягає у тому, що етносоціологічні дослідження дозволяють:

- одержати знання про розвиток етнічно-національних спільнот у сучасних умовах;
- з'ясувати їх місце і роль у суспільному розвитку;
- виявити вплив соціуму на етнічні спільноти і групи тощо.

2. *Описово-інформаційна*. Її суть в тому, що соціологами здійснюється систематичний опис і накопичення матеріалу про етнонаціональні спільноти і групи. На основі цього в подальшому:

- робляться практичні висновки;

- приймаються управлінські рішення, законодавчі акти;
- виробляється державна національна політика.

3. *Функція соціального планування.* Соціологи надають результати своїх досліджень для:

- планування розвитку різноманітних сфер життєдіяльності нації та національних меншин;
- сприяння планомірному розвитку титульної нації й інших етнічних груп;
- забезпечення умов для всебічної реалізації національних інтересів як всередині країни, так і за її межами.

4. *Прогностична функція.* Етносоціологія та соціологія нації здатні розробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку етнонаціональних спільнот і груп в майбутньому, особливо в перехідні періоди.

Можна виділити й інші функції етносоціології та соціології нації, такі, як *критична* (суть якої полягає в критичному аналізі теоретичних положень і практики регулювання етнонаціональної політики), *світоглядна* (їх вплив на формування національної свідомості й культури, етнополітичні орієнтації та поведінки), *інтеграційна* (що передбачає інтегрування знань, набутих іншими соціо-гуманітарними науками щодо етнонаціональних процесів) тощо. Всі вони засвідчують велику роль і значення етносоціології в житті суспільства та в забезпеченні гармонійного розвитку етнонаціональних процесів і явищ.

2.

Головними рядоутворюючими категоріями етносоціології та соціології нації є етнос і нація. З приводу їх суті, утворення й функціонування існують різноманітні концепції і точки зору.

Теоретичні підходи до визначення суті етносів:

- соціобіологічний;
- еволюційно-історичний;
- інструментальний;
- конструктивістський;
- психологічний.

Соціобіологічний підхід, – описує етнос з еволюційно-енетичних позицій як природну форму існування людини, як живий організм з певними віхами розвитку (народження, розквіт, занепад). Етнос як жива система працює на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля. Надлишок енергії приводить до активізації етнічної системи, а дефіцит – до згасання її життєвих функцій і розпаду. В останньому випадку етнічна система переходить до старечого животіння, поки не згине зовсім. Втім, руйнація тієї чи іншої етнічної системи не означає її цілковитого знищення. Часто настає лише період розриву зв'язків між її компонентами і подальше їх входження до нової етнічної системи.

Еволюційно-історичний підхід, – пов'язує етнос не з біологічними аспектами існування, а з певними стадіями розвитку суспільства. Згідно з ним кожній такій стадії суспільного розвитку відповідає окрема стадія розвитку етнічності. Можна виділити такі стадії етнічності, як плем'я, народність, нація.

Плем'я – найбільш стародавня етнічна спільнота, життя і діяльність якої була заснована на родинних і соціальних зв'язках. Кожне плем'я мало ознаки етнічної спільності: вони різнились одне від одного своїм походженням, мовою, сформованими традиціями і звичаями, поведінкою і духовною культурою.

З переходом до цивілізації, при якій розпались племена і на перший план вийшли не родові, а соціальні зв'язки між людьми, плем'я поступилося місцем іншому типу етнічної спільності – народу. На відміну від племені народи досягли в епоху цивілізації незрівнянно більшої соціально-етнічної колонізації і більш високого розвитку своєї мови, матеріальної і духовної культури. Саме в цей період почали формуватися національні характери багатьох народів, що знайшло своє вираження в їх національній свідомості і самосвідомості.

Формування й існування народності пов'язується з суспільствами докапіталістичної стадії розвитку (рабовласництвом і феодалізмом). Нація в цьому ланцюгу виникає на індустріальній фазі розвитку соціуму, в період становлення капіталізму; саме тому нація розглядається як вища (для сучасності) форма існування етносу.

Інструментальний підхід. Згідно з цим підходом потреба збереження етнонаціональних спільнот зумовлена практикою сьогодення, а саме: розгортанням процесів інтеграції, асиміляції, нищення етнічної ідентичності, а відтак виступає протиположною цим процесам. Такий підхід міститься в працях американського вченого Дж. Девіса.

Конструктивістський підхід. Він полягає у твердженні, що етносів і націй насправді не існує, що це – сконструйовані інтелектуальною елітою чи вченими поняття. Представники цього підходу вважають, що *етнічна спільнота* – це об'єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо.

Психологічний підхід. Його суть полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у формуванні і функціонуванні етнічних спільнот. Поштовх до появи такого роду концепцій дає наприкінці XIX ст. французький вчений Ернест Ренан.

Формування націй, яке почалося з розкращу родоплемінного стану, завершилося з розвитком машинного виробництва капіталістичного ринку, який зв'язував всі райони і області тієї чи іншої країни в єдиний економічний організм.

Рядоутворюючою категорією соціології нації виступає такий складний феномен, як нація. З приводу суті точаться наукові дискусії і виникають різноманітні концепції. Вагомий внесок у розвиток соціологічних концепцій нації зробили українські вчені, особливо у період між Першою і Другою Світовими війнами. Переважна більшість з них працювала в еміграції, оскільки в радянській Україні будь-які спроби дослідження національної проблематики

мусли здійснюватися лише в межах марксизму-ленінізму. У середовищі ж українських соціологів в еміграції були розповсюджені і представлені майже всі відомі з західної науки концепції нації та націогенезу. Поразка у національно-визвольній боротьбі 1917-1920 рр. зумовила концентрацію наукових інтересів українських дослідників на першочергових за вагою для українців питаннях: Що таке нація? Що таке українська нація, в чому полягає специфіка її творення?

Серед великого різноманіття означень нації та її суті виділимо лише *три групи концепцій*:

1. *Об'єктивістська* (або атомістична) концепція. Її зміст полягає в розумінні нації як суми, як збірної назви для певної кількості людських одиниць-атомів, що відрізняються від інших спільними, притаманними їй прикметами чи ознаками. Серед даних ознак звичайно виступають мова, культура, територія, історичні традиції, економічне життя тощо. До цієї групи поглядів належать концепції одного фактора або ж багатофакторності.

Багатофакторні концепції нації в якості основних прикмет нації визнають сукупність різних ознак чи їх різноманітну комбінацію. В концепціях такого ґатунку жодна з ознак чи прикмет не відіграє, домінуючої чи визначальної ролі.

Прикладом *однофакторної концепції* можна вважати марксистське вчення про націю, де з чотирьох її ознак чільне і визначальне місце відіграє ознака спільності економічного життя.

В середовищі українських соціологів в еміграції найбільшого розповсюдження дістали власне концепції багатофакторності. Так, засновник Українського соціологічного інституту у Празі Микита Шаповал аналізує процеси етногенезу та націогенезу і стверджує, що проміжними ступенями розвитку етносу були плем'я, народність і нація. Плем'я характеризується чинниками мови, релігії і раси.

Народність є верства мовно-територіальна. Об'єктивні ознаки нації витворюють складні комбінації, що розвиваються в історично-просторових формах, коли одна з них змінює іншу.

2. *Суб'єктивістська концепція* нації розглядає останню як єдність, самоусвідомлювану людьми. Серед багатьох прихильників цієї концепції можна назвати українських соціологів в еміграції Володимира Старосольського та Ольгерд-Іполита Бочковського.

Отже, основна сутнісна характеристика нації – це національна свідомість, воля і бажання належати до певної спільноти. Джерелом творення національної спільноти та тією силою, якою вона існує, виступає прагнення до політичної самодіяльності і самостійності, боротьба за суверенність і створення власної незалежної держави.

Основний мотив концепції О.-І. Бочковського збігається з положеннями В. Старосольського про визначальну роль психічного чинника – національної свідомості, який об'єднує і перетворює первісний народ у новітню націю. У зв'язку з цим він розрізняє етногенез (тобто процес творення європейських народів з VIII по XVIII ст.) та націогенез (тобто процес творення націй,

розпочатий з часу Французької революції 1789р.). Націогенез завершується утворенням новітньої нації, яку Бочковський розуміє як окрему суспільно-культурну особовість, індивідуальність, посталу шляхом масового усвідомлення себе як самості. Ним особливо підносяться національна свідомість і воля як вирішальні сутнісні ознаки нації. Завершується праця Бочковського міркуваннями про відносини між нацією і державою.

3. *Синтезовані концепції* нації характеризуються пошуками якогось проміжного підходу до нації, її нового, синтетичного поняття, яке включає комбінацію елементів суб'єктивістської та об'єктивістської концепцій. Таку спробу здійснює професор Колумбійського університету (США), українець за походженням Олександр Мотиль.

Як бачимо, тут міститься спроба поєднати певні об'єктивні характеристики нації (насамперед систему культурних вартостей і символів) з суб'єктивним прагненням належати до цієї спільноти. Такий підхід можна вважати найбільш поширеним у сучасній соціологічній думці – як західній, так і українській.

Незважаючи на існування різноманітних підходів і концепцій етносу і нації, уявляється можливим дати їх сучасні соціологічні тлумачення.

Етнос – це специфічна природно-соціальна і антропологічна стала спільнота людей, яка виникає і розвивається на основі єдності природно-ландшафтних умов, кровної спорідненості, мови, особливостей зовнішнього вигляду, спільної культури і релігії, яка володіє самоусвідомленням себе як соціальної солідарності і відмежуванням себе від інших спільнот.

Націю сьогодні можна розуміти як сукупність людей, об'єднаних певною системою символів і знаків, які ними поділяються і відрізняють одну національну спільноту від іншої і які і свідомі цього. До таких символів і знаків належать спільні способи і знаки комунікації, мова, спосіб мислення, поведінки, міфологія, символічні вартості тощо.

О. Мотиль виділяє такі ознаки нації: спільність походження від якихось нащадків; спільність мови; спільність території; спільність економічного життя; спільність інтересів людей, які до неї входять.

Нація – це поліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася, яка виникла і розвивається на основі спільності їх території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психічного складу, єдиної уніфікованої мови в її літературній формі, поліфонічної культури з своєю системою цінностей і символів, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності.

Якщо етнос є спільнотою, утвореною на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах, то нація є утворенням політико-правовим і соціально-економічним. Єднає їх те, що нація є вищою формою існування етносу. Раса вказує на споріднення за кров'ю, а нації можуть формуватися в процесі сумісного життя і «змішування» представників різних рас. Найбільш великі країни – Росія, Англія, Франція, Італія, Німеччина, США – це ті, в яких

кров найбільш змішана. Саме дана обставина характеризує нації всіх країн. По суті, немає нації, всі представники якої відносилися б тільки до однієї раси.

Поняття «національність» позичає етнічні ознаки не тільки цілих націй, які компактно проживають на певних територіях, і але й всіх її представників, де б вони не проживали, в тому числі на території інших народів і держав.

3.

Відповідно до розглянутих підходів до розуміння нації існують і основні концептуальні схеми її розвитку, або націогенезу, тісно пов'язані з соціальною практикою.

В межах об'єктивістського напрямку прибічники однофакторності перебільшують роль і значення одного чинника, зазвичай економічного. Це приводить до тверджень, що в сучасну добу економічне життя має тенденцію до інтеграції та створення світової економічної системи, де національні явища поволі втрачають своє значення і нація поступово відмирає. Прикладом такого роду процесів часто слугує створення Європейської Спільноти з руйнацією кордонів, об'єднанням економічного і політичного життя.

На думку вчених, які визнавали однаково важливу роль декількох факторів у національному розвитку, з часом переважна більшість об'єктивних ознак нації втрачає своє значення і у своєму розвитку людство прийде до якихось безнаціональних форм об'єднання.

Помірковану позицію у поглядах на націогенез займає український соціолог М. Шаповал. Не заперечуючи інтеграційних тенденцій у сучасному світі, він вбачає подальшу можливість утворення в майбутньому «громади національних громад», в якій би органічно поєднувалися інтернаціональні та національні чинники у рівній мірі. Нація тоді не має спрямування до зникнення, а шукає можливостей до співпраці і рівноправних стосунків між національними державами.

Погляди представників суб'єктивістського напрямку щодо розвитку і майбутнього націй є більш послідовними. По-перше, націогенез передбачає проходження нацією певних етапів розвитку і переходу від культурницької фази свого існування до державницької. По-друге, створення національної держави не є тією висхідною точкою, від якої починається занепад нації чи її розчинення серед інших етнічних організацій.

Нині серед соціологів, політиків, державних і громадських діячів домінує ідея української нації насамперед соціально-політичної спільноти, члени якої пов'язані єдиною територією, спільними економічними і політичними інтересами і усвідомлюють себе громадянами України незалежно від їх етнічної та релігійної приналежності, мови спілкування тощо. Те, що їх єднає, сьогодні є більш вагомим, ніж те, що їх розмежовувало в минулому: це – ідея побудови власної незалежної держави особливої соціальної спільноти – Українського народу. Таке положення закріплене у Конституції України.

О.-І. Бочковський передбачає консолідацію людства через об'єднання і вільний розвиток націй. Він прогнозує появу нової політичної системи – націократії, в якій вільний розвиток націй-держав створить гармонійне єднання всіх народів і де не буде жодних національних утисків і несправедливостей. Тому нація для українських, соціологів не є засудженою на загибель формою суспільства. Вона ще далеко не вичерпала усіх своїх внутрішніх ресурсів розвитку.

Синтезований чи символічний підхід до націогенезу наголошує на тому, що національний розвиток відбувається з використанням як традиційних символів і знакових мереж, так і виробництвом нових. У такий спосіб нація створює стимули до спільного життя своїх представників, адаптуючись до нових, змінених обставин. Особливу роль у співжитті членів нації нині відіграють різного роду політичні події, які набувають значення символічної вартості. В якості такої події для консолідації нової української нації, наприклад, виступає грудневий (1991 р.) референдум з питання про незалежність. На думку О. Мотиля, він, і особливо Акт про незалежність України, вже став складовою частиною семіотично-символічної мережі тих людей в Україні (незалежно від їх походження та національності), яку вони вважають своєю. Подібні приклади свідчать про творення нової української нації у значенні держави і громадянства.

Етнічна група – це та низка культурних ознак, які відрізняють одну групу від іншої. Головні визначальні *ознаки етнічної групи* – це мова, історія або походження, релігія, а також манера вбиратися та прикрашати себе. Етнічні ознаки повністю засвоюються в процесі культурного навчання, хоча іноді їх вважають «природними».

Таким чином, соціологія займається аналізом суспільства як органічної соціальної системи, утвореної з спільнот, до яких належить і нація. Нація, в свою чергу, виступає великою етносоціальною спільнотою, члени якої свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів. *Національні інтереси* – це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток в усіх сферах суспільного життя у гармонії із загальнолюдськими вартостями та ідеалами.

Свій концептуальний вираз національні інтереси знаходять в національній ідеї, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті нації та їх істотними соціальними характеристиками. Щодо суті національної ідеї, то в ній відображення й осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування *основної мети* — досягнення національної незалежності і здобуття держави. Національні інтереси і національна ідея виступають збудником волі до практичних дій, особливо в часи національного відродження. Суть національного відродження полягає в усвідомленні нацією себе як активного дійового суб'єкта історії та сучасного світу.

4.

Проблема національного відродження виступає однією з центральних в

етносоціології включно з соціологією нації. Це зумовлено тим, що нині український народ, будуючи свою державу, відроджує досвід минулого з метою перетворення національного організму в масово свідому націю. Цей процес здійснюється ступенево. Професор Празького університету Мирослав Грох вважає, що він для низки центрально- і східноєвропейських країн (до яких належить й Україна) вкладається у модель, основні фази якої є наступними.

Фази національного відродження: академічна; культурницька; політична.

На першій, *академічній* фазі дана нація стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, досліджують звичаї і вірування, складають словники, досліджують історію.

У другій фазі – *культурницькій* – мова, яка раніше була предметом вивчення, стає літературною і загальноживаною у науці, технічній літературі, політиці, громадському житті, побуті і взагалі в місті (бо на селі нею користувалися здавна).

Завершенням національного відродження і одночасно його *політичною* фазою є усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та досягнення або реалізація цієї мети.

Своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що досягнення мети національного відродження – проголошення української самостійної незалежної держави – ще не означає остаточного вирішення завдань всіх трьох попередніх фаз відродження нації. В Україні не можна вважати повністю завершеною академічну фазу, бо нагромадження знань українського народу про себе лише розпочалося і триває. Йдеться не тільки про повернення та очищення від фальсифікацій наукових здобутків українських соціогуманітарних наук. Слід нарощувати науковий потенціал сучасних соціогуманітарних дисциплін з метою одержання достовірної наукової інформації про націю і державотворчі процеси в Україні.

Нині стоять і проблеми вирішення багатьох завдань культурницької фази: відродження культурних традицій, історичної свідомості, повернення в повному обсязі комунікативних функцій української мови в усіх регіонах України та на всіх щаблях суспільного життя – від Верховної Ради до школи і дошкільних закладів, досягнення структурної повноти української культури та виведення її на світовий щабель. Нарешті, не знімаються з порядку денного завдання наповнення реальним змістом політичного самоврядування і суверенності, розбудова політико-правових норм національної свідомості як в окремих осіб спільноти, так і українського народу в цілому.

Отже, специфіка національного відродження в Україні полягає в тому, що основні його фази не можна вважати завершеними із досягненням основної мети – здобуттям своєї власної держави. Консолідація української нації ускладнюється наявністю багатьох проблем етнонаціонального розвитку.

Водночас наведені проблеми, багато з яких зумовлені спадщиною радянських часів, не можуть перешкодити процесам поступової консолідації українського суспільства. Соціологи дедалі частіше фіксують факт поступового нівелювання різниць і відмінностей серед мешканців основних регіонів країни, тенденцію творення єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть

усвідомлювати себе українцями у сенсі громадянства, незалежно від своєї етносоціальної чи лінгвістичної приналежності. Цьому сприяє й виважена державна національна політика України, для вироблення якої великою мірою прислужилися й українські соціологи, досліджуючи проблеми етнонаціонального розвитку суспільства і постачаючи матеріал для прийняття законодавчих рішень і актів у цій сфері.

Проблеми етнонаціонального розвитку української нації:

- скорочення питомої ваги українців у складі населення;
- звужена сфера вживання української мови;
- поділ населення України на три великі лінгвістичні групи: україномовних українців (40%), російськомовних українців (33-34%) та російськомовних росіян (20-21%). Навіть серед тих, хто вважає себе українцями, більше третини – російськомовні;
- існування різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнародного утворення на зразок союзу Росії та Білорусі нараховується значно більше у східному та південному регіонах, натомість в західному і частково у північному та центральному регіонах переважають прагнення до існування України як самостійної незалежної держави;
- наявність різних політичних симпатій населення у цих регіонах.

Державна національна політика базується насамперед на Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, а також на низці спеціальних законів. Зокрема, у Законі України «Про національні меншини» визначено статус, права та обов'язки осіб, що належать до титульної нації та інших етнонаціональних груп як колективних суб'єктів. Нині українське законодавство у цій галузі, і це визнано міжнародною громадськістю, є одним з найдосконаліших у Європі.

Одним з пріоритетів державної національної політики є збереження міжетнічного миру та стабільності у суспільстві. Україна – чи не одна з республік колишнього СРСР, де не відбулося міжетнічних та міжнародних конфліктів та зіткнень. До інших пріоритетів цієї політики відноситься винайдення адекватних можливостей задоволення етнічних потреб як титульної нації (української), так й інших елементів етнонаціональної структури українського суспільства, тобто національних меншин, оскільки всі вони нині перебувають на стадії етнополітичного відродження.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що вивчає етносоціологія?
2. Хто запровадив і коли у науковий обіг термін «етносоціологія»?
3. Що являє собою об'єкт та предмет етносоціології?
4. Охарактеризуйте функції етносоціології і соціології нації покликані виконувати важливі соціальні функції у суспільстві.

5. Назвіть і охарактеризуйте основні підходи до визначення суті, утворення й функціонування етносів.
6. Розкрийте сутність поняття «нація», «етнос».
7. Яку роль має етносоціологія у розбудові українського суспільства?

Модуль II. ПОЛІТОЛОГІЯ

Змістовий модуль I.

Розвиток політичної науки від найдавніших часів до сьогодення

ТЕМА 11. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План :

1. Зародження політології, її складові.
2. Об'єкт, предмет, методи політології.
- 3 Категорії політології та її функції.

1.

Термін «політологія» утворено з двох грецьких слів *politikē* і *logos*, що в перекладі означає «наука про політику». Тобто, ця наука являє собою широкий комплекс знань про політику у найрізноманітніших її проявах. На відміну від інших галузей суспільствознавства політологію цікавить природа влади, умови та технології її розподілу і здійснення в державно організованому співжитті людей.

Прийнято вважати, що як самостійна наука і навчальна дисципліна політологія конституувалась у 1857 році у США, коли у Колумбійському коледжі (згодом – університеті) було утворено кафедру історії та політичної науки та розпочалось її викладання як академічної дисципліни. У 1871 році в Парижі було засновано Вищу школу політичних наук, а згодом – її викладання розпочалось у Великій Британії, Італії, деяких інших країнах. У 1948 році за ініціативою ЮНЕСКО було організовано Міжнародну асоціацію політичних наук і вирішено, що коло змістових проблем цієї науки охоплює таке:

- політична теорія та історія ідей;
- політичні інститути (конституція; центральне, регіональне та місцеве управління; соціально-економічні функції управління; публічне адміністрування);
- партії, групи та громадська думка (політичні партії, групи та асоціації, участь громадян в адміністрації та управлінні, громадська думка);
- міжнародні відносини (міжнародна політика; політика і міжнародні організації; міжнародне право).

Будучи єдиною, інтегрованою дисципліною, політологія **структурно** включає такі окремі галузі знання, які зосереджуються на вивченні тих чи інших сторін політичної дійсності:

- *політична філософія* вивчає світоглядні, ціннісні аспекти політики, владних відносин, визначає сутність, природу, призначення найважливіших політичних явищ: держави, влади, політичної організації та ін.;
- *політична історія* розглядає процес виникнення політичних інститутів, установ, їх зміну, еволюцію в часі політичних норм, систем.
- *політична теорія* вивчає типи і форми організації влади, звертається до аналізу суб'єктів політики, до форм участі їх у політичному процесі, аналізує природу і роль партій і т. д.;

- *історія політичних вчень* досліджує становлення та розвиток політичних ідей, доктрин, теорій, основних понять, категорій політології;

- *політична психологія* вивчає суб'єктивні мотивації політичної поведінки. Люди в політиці керуються не тільки раціонально осмисленими ідеалами, але і схильні діяти відповідно до емоцій, почуттів, їх поведінка може ґрунтуватися на несвідомих установках, традиціях і т. п.;

- *політична соціологія* вивчає інтереси, зміст свідомості учасників політики, менше уваги приділяє інститутам політики, а більше розглядає поведінку груп, індивідів і його причини. Якщо політологія починає з держави і досліджує, як воно впливає на суспільство, то політична соціологія починає з суспільства і досліджує, як воно впливає на державу, інститути здійснення влади;

- *прикладна політологія* спрямована на вирішення щоденних практичних завдань політичного життя суспільства, на аналіз конкретної політичної ситуації. Вона акцентує увагу на: виробленні механізмів вирішення конфліктів; технології ведення політичних переговорів; створенні сприятливого політичного іміджу; плануванні виборчих кампаній, розробці виборчих технологій; формуванні громадської думки і т. п.

- *порівняльна (компаративна) політологія* проводить порівняльні дослідження політичних явищ і процесів різних держав, регіонів та епох. Порівняння як метод політичного дослідження є таким же давнім, як і вивчення політики. Порівняння стояло у колиски соціальних наук взагалі і політичної думки зокрема: ним користувався вже Аристотель, коли разом зі своїми учнями досліджував суспільно-політичний устрій 158 давньогрецьких міст — полісів.

2.

Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. **Об'єктом** політології є політична сфера суспільного життя, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами. Політичну сферу суспільства вивчають також філософія, соціологія, право, історія та інші науки, але кожна з них має свій специфічний предмет. Своєрідність політології полягає в тому, що всі соціальні явища та політичні процеси вона розглядає крізь призму відносин політичної влади.

Предметом політології є вивчення політичної влади, її природи і сутності, зміст і механізми здійснення. При цьому влада розглядається як сутність феномену політики, що безпосередньо стосується розподілу ресурсів, забезпечення загального порядку. Політологія вивчає універсальні та специфічні закони політичного життя, спосіб організації та реалізації влади у динаміці.

Як навчальна дисципліна політологія дає знання про суб'єкти і об'єкти політики, політичні інститути, політичні процеси, політичні організації і участь у політичному житті, політичну культуру, світовий політичний процес і міжнародні відносини тощо.

В центрі науки про політику, форми і методи функціонування політичної влади, вивчення політичних теорій і концепцій, політичних систем, політичної свідомості, інтересів і поведінки політичних суб'єктів. Влада пронизує всі політичні явища і політичні процеси, що відбуваються у суспільстві. Отже, можна дати таке визначення **політології** – це галузь знань про політику, закони функціонування і розвитку політичного життя держави і суспільства, що відбивають процес включення соціальних груп, особистостей у діяльність з вираження політичних інтересів і політичної влади. Якщо стисло, то це наука про закономірності керівництва та управління суспільними справами на основі використання публічної влади.

Методи політології:

Політичні явища і процеси пізнаються за допомогою різних методів. Під *методом* розуміється сукупність логічних операцій, що дозволяють розкривати зміст предмета дослідження. У політичній науці використовуються такі методи:

- *історичний* акцентує увагу на політичних явищах і процесах в часі і просторі, аналізує політичні зміни в контексті зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього;

- *соціологічний* акцентує увагу на залежності політики від соціальних факторів: економіки, ідеології, культури, соціальної структури, на взаємодії соціальних груп, кожна з яких переслідує свої власні інтереси;

- *інституційний* вивчає взаємодію політичних інститутів: права, держави, політичних партій і рухів, аналізує формальні правила прийняття політичних рішень;

- *ціннісно-нормативний* передбачає вироблення ідеального політичного порядку і необхідність підведення під нього реально існуючих відносин. Завдяки його застосуванню, наприклад, формувався ідеал демократичного устрою;

- *антропологічний* передбачає виявлення в політиці ролі людини як біосоціальної істоти (в єдності її різних властивостей і якостей);

- *біхевіористський* виник в 20-30-х роках ХХ століття, дозволив вивчати політичну поведінку особистості і соціальних груп. Завдання політичної науки біхевіористи звели до опису спостережуваного поведінки, що розуміється як взаємозв'язок «стимулу» і «реакції»;

- *системний* дозволяє розкривати внутрішні взаємозв'язки складових частин політики і тим самим визначати можливості пристосування політичної системи до мінливих умов зовнішнього середовища. З його допомогою вдається визначити місце політики у розвитку суспільства, її найважливіші функції і можливості при здійсненні перетворень;

- *психоаналітичний* розглядає психологічні механізми політичної поведінки, в т. ч. несвідомі установки та їх вплив на поведінку особистості, соціальної групи. Велика увага приділяється вивченню ірраціональних чинників політичної діяльності.

3.

Політологія має свій **категоріальний** апарат. *Категорії* - це найбільш загальні поняття, що відображають сутнісні сторони процесів і явищ дійсності. Категорії політології можна умовно поділити на дві групи:

загальнонаукові суспільствознавчі – використовувані як політологією, так й іншими науками: «суспільство», «соціальні групи», «інтереси», «потреби», «державна», «партія» і т. д;

спеціальні політологічні – «політична система», «політична організація», «політичні процеси», «політичні явища», «політичні режими», «політичний інтерес», «політична дія», «політичний лідер», «політична еліта», «політична свідомість», «політична культура» та ін.

Наука про політику не стоїть на місці, вона розвивається, з'являються нові категорії. У сукупності категоріальний апарат висловлює специфіку політології як науки і сприяє отриманню нового знання про що відбуваються в суспільстві політичних процесах.

Політологія виконує в суспільстві ряд соціально значущих **функцій**. Ефективна їх реалізація сприяє стабільному розвитку суспільства, досягненню громадянського миру та злагоди. До таких функцій належать:

теоретико-пізнавальна – пов'язана з пізнанням політичної реальності, формуванням знань про природу влади, держави та інших політичних явищ і процесів, що допомагає виробленню оптимального політичного курсу, формулюванню обґрунтованих цілей та засобів його реалізації;

прогностична - стосується тенденцій політичного розвитку та розроблення варіантів розвитку політичних процесів, з огляду на чинники міжнародні, економічні, ідеологічні, культурно-ментальні тощо, що має допомагати забезпечити суспільство від негативних наслідків і неефективних дій;

соціалізаційна – пов'язана з розвитком політичної культури громадян, з формуванням в них здатності адекватно представляти свої права та можливості свідомої участі в політичному житті;

прикладна - покликана вказувати ефективні способи перетворення на краще політичної та інших сфер суспільства на основі врахування та узгодження інтересів суб'єктів політики.

Політологія щільно взаємодіє з багатьма соціогуманітарними науками – історією, правознавством, економічною теорією, соціологією, філософією, етикою, соціальною психологією та іншими.

Політологія, чи політична наука, належить до таких наук, знайомство з якими входить у необхідний комплекс умов формування особистості. Знати політичний устрій суспільства – означає вміти орієнтуватися в складному ланцюзі взаємозв'язків різних боків громадського життя, з якими зв'язані держава і політична влада.

Зробимо висновок. *Політологія є складною, комплексною наукою з відповідною структурою, що систематизує, впорядковує різноманітні знання, отримані з допомогою власне політологічних, загальнонаукових та емпіричних методів. Ця інформація дозволяє точніше, найповніше та адекватно осягати*

сутність політичного, його специфіку та багато вимірність, реально оцінювати завдання, потенційні ресурси політики у забезпеченні консолідації суспільства та гармонізації взаємодії соціальних спільностей.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. В чому полягає актуальність політології як науки?
2. Які якості майбутнього фахівця формуються під час вивчення політології в університеті?
3. Що є предметом і об'єктом політології?
4. Які методи властиві політології як науці?
5. З якими науками і у який спосіб взаємодіє політологія?
6. Чому політологію вважають комплексною наукою?

ТЕМА 12. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План :

1. Античний період світової політичної думки.
2. Політична думка Середньовіччя та Відродження.
3. Політичні вчення періоду буржуазних революцій та Просвітництва.
4. Західна політична думка кінця XIX – XX ст.

1.

У працях мислителів Давньої Греції аналізується антична соціально-політична практика. Поставало питання, якою має бути найкраща форма державного правління. Прибічником "поміркованої" цензової демократії був Демокрит. На користь аристократичного правління висловлювались Піфагор, Геракліт, Сократ.

Центральною проблемою в Платона є пошук та обґрунтування ідеальної держави. В ній мають бути три верстви: *правителі*, достоїнством яких є мудрість; *воїни*, яких від інших відрізняє хоробрість; *виробники* (ремісники, купці, землероби, актори), для яких характерно наситити свій шлунок і емоції. Такий поділ відповідає необхідності поділу праці, тому що кожен вид діяльності вимагає певних знань і навичок. Ідеальна держава Платона ієрархічна. Справедливість, як принцип досконалої держави, полягає в тому, що кожен стан займається своєю справою і має своє особливе становище. Для приборкання людського егоїзму, Платон обмежити споживання тільки найнеобхіднішим, заборонити приватну власність та сім'ї

Аристотель на основі вивчення конституцій та інших матеріалів 158 полісів вчений розробив класифікацію форм державного правління. Він запропонував два критерії для визначення правильних або неправильних форм: кількісний (править або один, або декілька, або більшість) та якісний (наскільки для даної влади властиві законність і турбота про спільне благо).

Влада одного правильна – це монархія, неправильна – тиранія. Влада небагатьох правильна – аристократія, неправильна – олігархія, влада більшості правильна – політія (ідеал для Аристотеля), неправильна - демократія, за якої при владі переважають бідні, які не мають необхідного виховання і якостей для того, щоб займатися управлінням.

Аристотель відкинув ідею Платона про ліквідацію приватної власності і сім'ї, але попереджував про небезпеку надмірної майнової нерівності у суспільстві, що призводить до суспільної нестабільності та виступів бідних проти багатих. Вихід з цього становища він пов'язував з формуванням потужного середнього класу власників, чим досягається суспільна рівновага і політична стабільність.

Визначним представником давньоримської політичної думки був Марк Тулій Цицерон. Він визначав республіку як «справу народу», підкреслюючи, що той є об'єднанням людей, пов'язаних згодою у питаннях права і спільністю інтересів.

2.

Розвиток європейської середньовічної думки перебував під вирішальним впливом християнської релігії і римсько-католицької церкви. Один із її родоначальників – Августин Блаженний у своєму трактаті «Про град Божий» розвинув концепцію розмежування влади на релігійно-церковну і світську (державну). І хоча Августин виступав за самостійність кожної з них, однак фактично ставив духовну владу вище світської.

Ідея зверхності духовної влади над державною отримала подальший розвиток у вченні Фоми Аквінського. Хоча будь-яка державна влада має божественне призначення, не виключено, що конкретні її форми можуть суперечити божественній волі: правителі забувають про заповіді Христа, справедливість і спільне благо. В цьому випадку церква має право на опір гріховній владі.

Епоха Відродження дала поштовх розвитку буржуазних відносин, секуляризації, становленню сучасних держав, поширенню знань. Одним із засновників сучасної політичної науки Ніколо Макіавеллі уперше розмежував суспільство і державу, запровадивши сам термін «державна» (*stato*). Макіавеллі доводив, що політика керується не моральними чи релігійними критеріями, а має власну автономну систему цінностей, головні з яких – інтереси держави. В основі дій політика – доцільність і вигода. З його роздумів випливав висновок: «мета виправдовує засоби», а в політичному лексиконі затвердилося поняття «макіавеллізм», під яким розуміють політику, засновану на зневажанні норм моралі, на інтригах і на насильстві.

Якщо у мислителів минулого головною була проблема, як використати державну владу, щоб досягти справедливості і спільного блага, то для Макіавеллі - проблема самої влади і засобів, які дозволяють цю владу завоювати, утримати і розширити. Розкриттю подібних владних технологій він присвячує свою головну працю «Державець». Серед порад, які він дає політикам, такі:

- вміти грати людськими пристрастями;
- покладатися на силу або закон;
- використовувати страх і любов, але віддавати перевагу діям на підданих через силу і страх;
- прагматично використовувати брехню і відмовлятися від обіцянок.

Ідеалом для Макіавеллі виступає політик, який поєднує риси лева (силу, вміння нав'язати страх у підданих) і одночасно лисиці (хитрість, здатність до інтриг). Макіавеллі відкрито заявляє про утилітарне використання релігії. Для нього релігія – це засіб впливу в руках держави.

Проблема сутності держави знайшла продовження в працях французького мислителя Жана Бодена. Він вказав на головні ознаки держави, що відрізняють її від усіх інших форм людського спілкування: «правове управління» і суверенітет. Суверенітет – це «постійна і абсолютна влада», право творити та вимагати виконання законів. Носієм суверенітету є не народ, а монарх. Гуманізм епохи Відродження знайшов вираження у формуванні утопічного соціалізму. Ідеї цього вчення сформулювали Т. Мор у творі «Утопія» і Т.

Кампанелла в «Місті сонця». Вони мріяли про знищення приватної власності, загальнообов'язкову працю, рівний розподіл суспільних благ.

3.

Новий час у Європі – епоха буржуазних революцій, остаточного визнання розуму як основи пізнання і перетворення на краще суспільства. Основними політичними доктринами стали теорії «природного права» і «суспільного договору». Засновником концепцій вважається голландський юрист і дипломат Гуго Гроцій. На його думку, природні права визначені самою людською природою і за змістом є свободою будь-якої людини використовувати свої сили для збереження власного життя. Він виділяв природне право та волеустановлене, яке в свою чергу розділив на божественне право і людське право.

На основі концепції природного права виникла договірна теорія походження держави, що трактує її появу як результат свідомої діяльності людей. Теорія спирається на виділення двох станів людей: природного (бездержавного) і громадянського (заснованого на державній владі і юридичних законах). Цей перехід здійснюється через укладання договору між людьми. В особі держави (уряду) люди отримують безпеку і захист їхніх природних прав.

Томас Гоббс писав, що природний стан людей – це війна всіх проти всіх, яка впливає з необмеженої свободи кожного. Інстинкт самозбереження штовхає людей до укладення договору. Жертвуючи своєю свободою, вони здобувають захист з боку суверена – держави, яка, навіюючи страх своїм підданам, здатна припинити постійну війну людей. Уклавши договір, вони вже не мають права від нього відмовитися.

Джон Локк дав інше трактування природному стану і відносинам людей з державною владою після підписання договору. Він вважав, що більшість людей наслідують природним правам через свою розумність і доброту. Створивши державу (своєрідного опікуна), народ виступає як його підопічний і як його засновник. Останнє дає право народу відмінити закони, які суперечать його інтересам. Більше того, народ має право відібрати владу у правителів, які порушують природні права.

Дж. Локк вважається засновником лібералізму, адже саме його уявлення про природні права людини покладено в основі цієї політичної ідеології. До природних, невідчужуваних прав людини Локк включив:

- право на життя, що захищає безпеку людини;
- право на свободу, що знищує пригнічення людини і дає можливість визначити своє життя відповідно до своїх бажань;
- право на власність - працювати і володіти результатами своєї праці. На переконання Локка, власність має бути недоторканною від свавільних дій влади і держави.

Концепцію народного суверенітету розробив Жан-Жак Руссо, який вважав, що законодавча влада не може бути передана парламенту, а повинна здійснюватися безпосередньо народом, його спільною волею. Тих громадян, які не усвідомили свого права на свободу і відмовляються підкоритися спільній

волі, можна заставити бути вільними. Отже, індивід перетворюється в неподільну частину колективного цілого.

Шарль Луї де Монтеск'є розробив класичну теорію поділу влади, головні положення якої такі:

1. Кожна гілка влади відповідає за виконання певних функцій:
 - законодавча влада приймає закони, обов'язкові для всіх громадян;
 - виконавча влада відповідає за практичне втілення законів;
 - судова влада відповідає за безпеку громадян.
2. Взаємоконтроль гілок влади, що дозволяє досягти балансу сил.

Послідовником його ідей був один із творців американської конституції Джеймс Медісон. Ефективність поділу влади він пов'язав з механізмом струмувань і протизваги, що дозволяли усунути загрозу узурпації влади будь-ким.

Філософську основу теорії правової держави заклав Іммануїл Кант. Згідно з його ученням, держава – це поєднання множинності людей, що підпорядковуються праву. Але сама влада повинна бути обмежена правом, інакше вона ризикує перерости в свавілля і тиранію.

4.

На початку XIX ст. виник консерватизм, який виступав проти революційних змін, за збереження органічної цілісності суспільства на основі його традицій, за порядок, підтримуваний релігійними почуттями та вірою.

Ідеї лібералізму збагачувалися Бенджаміном Констаном, який показував, що громадянська свобода розкривається в правах індивіда у вигляді свободи віросповідання і слова, свободи зборів, недоторканності особистості та власності. Алексіс де Токвіль вважав, що демократичні перетворення є універсальним процесом, викликаним утвердженням соціальної рівності. Однак постала проблема захисту індивідуальної свободи від «тиранії більшості», адже за умов демократії більшістю може бути придушена будь-яка незгода з громадською думкою. Гарантією проти цього, на думку Дж. Ст. Мілля, повинна бути абсолютна свобода думки і тому придушення дискусій несправедливе і навіть шкідливе для суспільства.

Соціалістичні учення були представлені в працях Шарля Фур'є, Роберта Оуена, Анрі де Сен-Симона, що стало вихідним моментом для комуністичної теорії К. Маркса і Ф. Енгельса. Марксистський аналіз політики включає в себе ряд положень:

- обумовленість політики економічною сферою і визнання за нею відносної самостійності, здатності впливати на економіку;
- ідея класових конфліктів, в яких проявляються протиріччя класово-антагоністичних суспільств;
- класова боротьба і революції як рушійна сила суспільних змін;
- трактування влади і політики як організованого насильства одного класу над іншим;
- боротьба за державну владу як спосіб реалізації класових інтересів;
- необхідність соціалістичної революції та диктатури пролетаріату для переходу до нового суспільства.

Вагомий внесок у теорію політики зробив Макс Вебер, збагативши її класифікацією типів легітимного панування, теорією раціональної бюрократії, концепцією плебісцитарної демократії.

У сучасній західній політології переважає погляд на політику як діяльність, спрямовану на контроль і примирення різних інтересів у межах держави. В руслі цього інтенсивно досліджуються природа громадської думки та технології її формування, суверенності й позитивної ролі особистості в суспільстві, ролі та впливу засобів масової інформації на політичне життя і політичну поведінку, плюралістичний характер політичного процесу. Основна функція плюралізму – легітимізація різноманітності, спрямована на утвердження свободи всіх соціальних і політичних груп виявляти й захищати свої законні інтереси. Політичний плюралізм у є основою для досягнення таких демократичних цінностей, як свобода, рівність, справедливість. Громадянські свободи розглядаються стрижнем демократичного ідеалу, вони домінують над державними інтересами, не можуть бути зумовлені інтересами національної безпеки.

Зробимо висновок. Мислителі стародавніх цивілізацій у рамках філософського знання створили й розвивали політичні теорії, що ставили в центр уваги питання про сутність, походження, цілі, основні форми й шляхи еволюції держави, її впливу на громадян тощо. Головні серед них - пошук підвалин найкращого порядку, оптимальної форми правління, обґрунтування ідеї необхідності долучення до управління тих, хто насправді вміє управляти. За тих часів були вже виокремлені такі важливі поняття політичної науки як “влада”, “політика”, “державна”, “республіка”, “монархія”, “право”, “демократія”, “аристократія”, “свобода”, “тиранія” та інші.

За доби Середньовіччя та Відродження було сформульовано важливі теоретичні ідеї щодо походження, природи, механізмів державної влади, її взаємодії з суспільством та народом, які підготували ґрунт для розвитку раціоналістичних політичних концепцій мислителів Нового часу, політичні концепції якого відрізняються багатоаспектністю проблематики і різноманітністю парадигмальних підходів.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що було центральною проблемою у роздумах Платона про державу?
2. Що нового в учення про державу і владу вніс Аристотель?
3. В чому полягає сутність концепції Августина, яка була розроблена ним у трактаті «Про град Божий»?
4. Хто з мислителів уперше запровадив поняття «stato» і для чого?
5. Яким чином характеризував сутність «природного права» і «суспільного договору» Гуго Гроцій?
6. Що нового у теорію «суспільного договору» внесли Томас Гоббс і Джон Локк?
7. Хто з мислителів уперше запропонував поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову і з якою метою це було зроблено?
8. Яким чином збагачували ідеї лібералізму Бенджамін Констан, Алексіс де Токвіль, Дж.Ст. Мілль?

ТЕМА 13 . РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

План:

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.
2. Українська політична думка XIX ст.
3. Українська політична думка першої половини XX ст.

1.

Історія політичної думки в Україні нерозривно пов'язана з політичною історією українського народу. Політичний процес спонукав формування і розвиток політичних ідей, які, в свою чергу, стимулювали державотворчі політичні дії в українському краї.

На початкових етапах своєї еволюції, особливо на першому з них – часів Київської Русі (X-XIII ст.) українська політична думка розвивалась під впливом політичної думки Візантії. Основними творами, яких відображені політичні ідеї, були «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» літописця Нестора та ін. У згаданих творах було порушено такі політичні проблеми:

- забезпечення незалежності та єдності Русі;
- утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу;
- закріплення норм права і християнської моралі в суспільних і міжособистісних стосунках;
- верховенство світської влади над церковною;
- засудження князівських міжусобиць.

Важливе місце у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), у якому розвинена ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби перед небезпекою іноземного поневолення.

Наступний етап розвитку української політичної думки пов'язаний з галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії (XIV – перша половина XVII ст.) Його початок збігся в часі переходом під владу іноземних держав - Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Становище тимчасово стабілізувалося лише з Люблінською унією 1569 р., за умовами якої більша частина України була інкорпорована до складу Польського королівства. Розвиток української політичної думки за цих умов значно загальмувався.

Руйнація української державності та територіальне розчленування України істотно вплинуло на стан і зміст політичної свідомості народу. Основними проблемами, які знайшли відображення в політичних ідеях України в XVI-XVIII ст. є питання влади, походження та суті держави, розбудови української державності, прав і свобод членів суспільства. Серед багатьох імен українських мислителів та політичних діячів, у творчості яких знайшли відображення політичні погляди цього періоду, можна назвати І. Вишенського, П. Могилу, професорів Києво-Могилянської академії І. Кононовича-Горбацького, С.

Яворського, Ф. Прокоповича, гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика та ін.

Видатний український полеміст І. Вишенський виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти. Він заперечував як абсолютизм духовної влади (папи римського), так і абсолютизм світської влади (королів, царів).

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія. Її засновник П. Могила майбутнє української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. На чолі цієї держави повинен був стояти сильний православний володар, вірний вірі в Бога, від якого одержав владу, і гуманний в стосунках з підданими. Визначальну роль у духовному об'єднанні народу має відігравати церква.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. і створення козацько-гетьманської держави започаткували нову фазу розвитку української політичної думки (середина XVII – XVIII ст.) Цей період її еволюції характерний насамперед посиленою увагою до осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики.

Розв'язання порушених проблем було запропоновано на державному рівні Б. Хмельницьким у «Березневих статтях» 1654 р. та І. Виговським і Ю. Немиричем у Гадяцькому трактаті» 1658 р. У першому випадку йшлося про встановлення міждержавного (передусім військового союзу) з Московією, у другому – про створення федералістського об'єднання у складі Польщі, Великого князівства Литовського і України.

Помітний внесок в історію політичної думки зробили випускники і викладачі Києво-Могилянської академії Стефан Яворський та Феофан Прокопович. Магістр філософії та вільних наук, просвітитель і поет С. Яворський відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем. Ф. Прокопович став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії. Він уперше в умовах російської держави розробив концепцію освіченого абсолютизму, базуючись на теорії природного права й суспільного договору. Плідною була його думка, що форма держави залежить від розмірів її території і тому для великомасштабних держав придатною вважав монархічну форму правління.

Визначною пам'яткою української політичної думки козацько-гетьманської доби стала «Конституція прав і свобод Запорозького Війська» (1710). Вона опиралася на ідею поділу влади, передбачався незалежний військовий суд для вирішення конфліктів між загальною Радою та гетьманом, було включено положення про необхідність уникнення зловживань владою та її чесний і справедливий характер. У Конституції йшлося фактично про продовження традицій Запорізької Січі – козацької республіки, а тому цей важливий документ ставив усі стани українського народу під зверхність козацтва, яке уособлювало збройні сили, адміністративний устрій і виконавчу владу.

2.

Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний з лібералізацією суспільних відносин і підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку XIX ст. Вагомий вклад у розвиток політичних поглядів зробили представники Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, М. Куліш, Т. Шевченко та інші – були прибічниками ідеї слов'янської республіканської федерації.

Першим українським політологом слід вважати Миколу Костомарова, який досконало знав історію України, інших слов'янських народів і в своїх дослідженнях опирався на досягнення світової філософської, історичної і соціологічної думки. Русійними силами української історії вчений вважав народні маси, їхню самосвідомість.

Дослідження політичної історії України проводили такі визначні вчені та громадські діячі, як В. Антонович і М. Драгоманов. В. Антонович (1834-1909) висловив такі ідеї: вроджена нездатність і нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції до будь-якої форми держави; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу – с трудовим селянством. М. Драгоманов (1841–1895) продовжив традиції Кирило-Мефодіївського братства. Політичний світогляд М. Драгоманова побудований на таких засадах:

- визнання за державою можливості координації соціально-економічного життя;
- ідея еволюції політичної системи Росії як засобу проведення широких політичних реформ;
- ідея культурництва, тобто переконання в тому, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами;
- важливість зв'язку України із Західною Європою, оскільки та виступає джерелом прогресу першої;
- ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальних умов перебудови Російської імперії на автономних началах.

Одним із представників революційно-демократичної течії у політичній думці був Іван Франко. Серед проблем, які ним розглядалися, були аграрна проблема. І. Франко був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнолюдських вартостях. Соціалізм, за І. Франком, мав опиратися на широке самоврядування общин-повітів і країв. Мислитель виступав за рівність усіх націй і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань федеративно-конфедеративного типу.

Визначне місце в історії української політичної науки XIX - початку XX ст. посідає Михайло Грушевський. Його політичні погляди викладені у таких творах, як «Початки громадянства», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та інші. Три категорії посідали головне місце в його суспільно-політичних поглядах - «народ», «державна», «герой в історії». Під «народом» він розумів

«село, українське селянство». Вся історія українського народу, твердив Грушевський, це розбудження енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті. На такій історичній основі виростають ідеали українського народу: «народний ідеал справедливості», свободи, рівності та ін.

М. Грушевський був федералістом в поглядах на майбутню українську державу. Він сподівався на чесну і справедливу державну федерацію з Росією і тільки сувора політична дійсність переконала його в необхідності проголошення повного суверенітету УНР.

3.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був М. Міхновський. На його думку, «державна самостійність є головною умовою існування нації». Він пропонував йти до незалежності проторованими шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму. Саме М. Міхновському належить гасло «Україна – для українців!», яке стало невід'ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. В брошурі «Самостійна Україна» він чітко поставив питання про незалежну українську державу, публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність стала центральною в Д. Донцова, який увійшов в історію української політичної думки як автор ідеології «інтегрального» націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- вольовий принцип;
- постійне прагнення до боротьби за незалежність;
- романтизм і фанатизм у національній боротьбі;
- необхідність виховання нової політичної еліти;
- орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби. Цієї думки дотримувались Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера та інші проповідники українського націоналізму.

Представником державницького націоналізму був український правник, політолог С. Дністрянський. Він відстоював ідею національно-демократичної держави. Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади:

- інтерес нації та держави - найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації на суверенності держави;
- обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території;
- ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації;
- визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

У 20-ті роки ХХ ст. з'явилися наукові твори В. Липинського (1882-1931) – видатного історика і політолога. Він заснував консервативну школу в українській політології. Доктрина українського консерватизму зводиться до таких основних положень:

- політичним ідеалом для України є спадкова монархія, очолювана гетьманом як символом української національної ідеї;
- особливий політичний режим влади класократія є протипагою до республіканської парламентської демократії;
- суть класократії полягає у пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих (за духом, здібностями, активністю) людей;
- реалізація доктрини консерватизму де проголошується поширення консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму;

У центрі поглядів В. Липинського є концепція хлібороба-власника, з якої випливає, що монархія – це трудова держава, що спирається на організацію трудових, продукуючих класів, насамперед, на хліборобський клас. Політичне кредо В. Липинського – «до української нації через українську державу». Держава для нього – це найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

Зробимо висновок. Закономірним наслідком розвитку української суспільно-політичної думки стало конституювання ідеї незалежності й відродження української нації та української державності, що викристалізувалися на початку ХХ століття і що стали провідними та інтегруючими для представників різних ідейно – політичних орієнтацій і громадянських рухів в Україні так і за її межами у ХХ ст.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що було у центрі уваги української політичної думки за часів Київської Русі (X-XVIII ст.)?
2. Які зміни в політичних ідеях України відбулися у XVI-XVIII ст.?
3. З якою подією пов'язана активізація суспільно-політичної думки наприкінці 40-х років XIX ст.?
4. На яких засадах побудований політичний світогляд Михайла Грушевського?
5. Які категорії посідали головне місце в суспільно-політичних поглядах Михайла Грушевського?
6. Хто наприкінці XIX ст. і яким чином обґрунтував право українського народу на самовизначення?
7. Хто є автор концепції інтегрального націоналізму?
8. Який мислитель вважається засновником ідей консерватизму в українській політичній думці які головні положення вони включають?

ТЕМА 14. ПОЛІТИКА І ВЛАДА. МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.

План:

1. Політика як соціальне явище.
2. Сутність влади, її джерела та ресурси.
3. Ознаки та функції політичної влади.
4. Принципи організації і функціонування влади

1.

На ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли люди були об'єднані кровноспорідненими зв'язками, необхідності в політиці не було. Суспільство ще не зазнало тоді різкого протиставлення інтересів. Звичаї, традиції, норми релігії природним чином регулювали як процес задоволення потреб, так і підтримували цілісність соціуму. Однак, по мірі прогресу матеріального виробництва, ускладнення суспільства, зростання його багатомірності, постала проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження його цілісності. Потрібною виявилась інша організація суспільства – виникла держава, яка за рахунок використання засобів примусу здатна забезпечувати необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для усіх верств населення. Сформувалась особливий верства людей, що здійснювала владу і управління населенням, а сукупність задіяних для цього засобів, способів, прийомів і форм й постала як політика.

Існують різні концепції політики. *Соціальні* дефініції політики трактують політику як суперництво певних суспільних груп, класів і націй (Карл Маркс) чи зацікавлених груп (Артур Бенті, Девід Трумен) з метою реалізації своїх інтересів за допомогою влади. *Правові* концепції політики вважають політику, державу похідними від права і насамперед від природних прав людини, що лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики – теорії суспільного договору, творцями якої є мислителі Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант. Суть цих теорій полягає в трактуванні політики і насамперед держави як спеціалізованого інституту з охорони властивих кожній людині від народження фундаментальних прав: на життя, свободу, безпеку, власність тощо.

Нормативний підхід допускає розгляд політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, що мають реалізуватися в процесі здійснення політики. У такому розумінні політика є видом діяльності, спрямованим на досягнення загального блага. Загальне благо включає такі цінності, як справедливість, мир, свободу та ін., мета політики – служіння цьому загальному благу, норми політики – конкретні правила, закони, що ведуть до його досягнення.

Субстанціональні визначення орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Найпоширенішим з них є трактування політики як дій, спрямованих на владу: її створення (захоплення), утримання і використання (Макс Вебер, Гарольд Лассуел, Роберт Даль, Жорж Бюрдо та ін.). Політика, – писав М. Вебер, – це "прагнення до участі у владі або до набуття впливу на розподіл влади, або між державами, або всередині держави між соціальними спільностями людей".

«Владні» визначення політики відображають її суть, найважливішу якість, що її конститує; ці визначення конкретизуються і доповнюються інституціональними дефініціями.

Інституціональні поняття характеризують політику через організації, інститути, де втілюється та матеріалізується влада, насамперед через найважливіший інститут - державу. антропологічні визначення намагаються відшукати більш глибоке її джерело, що існує у природі людини. Звідси політика-це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини.

Діяльнісні визначення характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Діяльнісна інтерпретація політики широко використовується, зокрема, у теорії політичних рішень, а також у телеологічних трактуваннях політики, у яких остання розглядається як діяльність, спрямована на ефективне досягнення колективної мети.

Як правило, розрізняють політику внутрішню, зовнішню і світову (міжнародну). *Внутрішня* політика охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання взаємодії людей усередині співтовариства. Залежно від галузі суспільних відносин, яка є об'єктом політичного впливу, можна говорити про економічну, соціальну, культурну, енергетичну, національну, правову, демографічну та іншу політику. *Зовнішня* політика охоплює весь комплекс питань, пов'язаних з регулюванням відносин держави з іншими державами. Зовнішньополітична діяльність будь-якої держави спрямована насамперед на забезпечення інтересів народу (нації) у його (її) відносинах з іншими народами (націями). *Світова* політика найчастіше ототожнюється із зовнішньою, проте вона має і свій специфічний аспект, пов'язаний із забезпеченням узгодженої діяльності світового співтовариства держав щодо розв'язання проблем сучасності.

У політиці виділяють чотири рівні *суб'єктності*:

а) цілісна, організована, велика суспільна група, утворена на основі етнічної або соціально-класової диференціації (нація, суспільний клас, населення якої-небудь території, демографічна група тощо);

б) організація великої суспільної групи (державні інститути, партії, рухи, професійні спілки, організації тощо);

в) органи і ланки політичних організацій від "центру" до "місць";

г) конкретний індивід (визначна особа, звичайна людина-виборець).

Первинним суб'єктом політики є народ (соціальні групи, класи, верстви, індивіди), вторинним — створені ним політичні інститути й організації. Коли народ демократичним шляхом формує владу, він реалізує своє суверенне право первинного суб'єкта, однак змушений підкоритися створеній ним державі уже в ролі об'єкта політики. Тобто, взаємовідносини "суб'єкт — об'єкт" мають рухомий характер.

Отже, політика виникла з необхідності підпорядковувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному, який полягає у збереженні цілісності і єдності розшарованого суспільства. У політиці, як сфері життєдіяльності людей,

виявляються відмінності інтересів різних груп, які, з одного боку — стикаються, а з іншого — взаємно узгоджуються. Політика є продуктом свідомої, а часом — свавільної діяльності людей, рушійною силою якої є певний інтерес. Проте в цілому політика виражає загальне благо як суспільно інтегрований інтерес.

2.

Центральне місце у політиці посідає *влада*. Соціальна сутність влади визначається тим, що вона виникає у суспільстві, створює загальні правила поведінки і тим самим надає організованості, доцільності і розумності людським взаємодіям, сприяє інтеграції людей у спільноти та упорядковує багатоманітність людських потреб і інтересів. Забезпечуючи цілісність соціуму, влада в той же час може мати руйнівний щодо нього вплив, здійснюватися на шкоду більшості населення.

Існують різні тлумачення природи влади:

1. *Біхевіористська* концепція влади (Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Ф. Гегель) виводить владні відносини з природи самої людини, розглядає її як особливий тип поведінки, за якого одні люди командують іншими, а інші їм підкоряються. Запропоновано три «моделі» політичного процесу: силову, ринкову, ігрову:

- а) «силова модель» – «воля до влади»;
- б) «ринкова модель» – «влада продається й купується»;
- в) «ігрова модель» – «політика – це театр та поле гри».

Перемагає той, хто виявляється найбільш сильним.

2. *Психологічна* концепція влади (З. Фрейд, К. Юнг). Влада – це поведінка реальних індивідів, витоки влади коріняться у свідомості та підсвідомості людей. Прагнення до влади, і особливо оволодіння нею, виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності.

3. *Системна* концепція влади. Існування та продукування влади залежить не від індивідуальних відносин до суспільства, а від соціальної системи. Три підходи:

а) макropідхід (Т. Парсонс, Д. Істон) – влада є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

б) мезопідхід (М. Кроз'є, Н. Луман) – влада аналізується у співвідношенні з підсистемами суспільства, з його організаційними структурами, влада як засіб соціального спілкування, що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечує інтеграцію суспільства; в) мікропідхід (Т. Кларк, М. Роджерс) – влада як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи.

4. *Телеологічна* концепція (Б. Рассел). Влада – це здатність досягти поставленої мети, отримувати намічені результати.

5. *Структурно-функціональна* концепція (Т. Парсонс). Суспільство має ієрархію, яка диференціює управлінські та виконавські ролі. Влада є відношенням носіїв цих нерівноправних ролей. Функціонування влади забезпечує життєздатність самого суспільства.

6. *Реляціоністська* концепція. Влада як відносини між особами, за яких один з них впливає на іншого.

7. *Конфліктна* концепція влади. Влада як можливість прийняття рішень, що (К. Маркс, Ф. Енгельс) виходить з того, що влада носить класовий характер, а тому являє собою відносини панування та підкорення. Головне місце в системі соціальної влади посідає державна влада.

Отже, **політична влада** – здатність і можливість здійснювати певний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднання за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства тощо.

Джерела влади: авторитет, сила, престиж, закон, багатство, знання, харизма, таємниця, інтерес.

Ресурси влади – це сукупність засобів і методів, застосування яких забезпечує вплив суб'єкта влади на об'єкт (особистість, групу, суспільство загалом) і досягнення поставлених цілей. Давньокитайський мислитель Конфуцій вважав ресурсами влади правителя його власний приклад і слідування моральним принципам. На думку Н. Макіавеллі, головними ресурсами правителя є любов і страх. О. Тофлер до традиційних ресурсів влади відносить силу, багатство, знання. Сучасні українські вчені основними ресурсами влади вважають: *економічні* – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, земля та її надра, гроші, нерухомість тощо; *соціальні* – здатність підвищувати соціальний статус або ранг, місце в соціальній структурі; *політико-правові* – конституцію, закони, програмні документи політичних партій; *силові* – зброю і апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди; *інформаційні* – знання та інформацію, а також засоби їхнього отримання та розповсюдження; *демографічні* – людину як універсальний ресурс, яка створює інші ресурси. На сучасному етапі розвитку суспільства влада прагне до розмаїття ресурсів, використання котрих забезпечуватиме максимальний вплив з боку суб'єкта. Найменш помітними для людей є використання культурно-інформаційних ресурсів, таких як знання, інформація, засоби їхнього розповсюдження, особливо каналами Інтернету. Від того, наскільки влада ефективно використовує ці ресурси, залежить значною мірою стабільність існування влади всередині держави та конкуренція країни на міжнародній арені.

3.

Особливостями політичної влади є те, що вона закріплює пріоритетність інтересів суб'єктів влади, які для всіх верств населення стають загальнообов'язковими. При цьому пануючий суб'єкт має перевагу (статус, авторитет, інформованість, знання та ін.). *Панування* визначається як механізм здійснення влади, який приймає форму соціальних інститутів і передбачає поділ суспільства на пануючу і підлеглі групи, виділення особливого апарату управління. Панування – це політичний порядок, при якому одні командують, а інші підкоряються, хоча перші можуть перебувати під демократичним контролем з боку других. Панування включає економічні, політичні, ідеологічні аспекти. Багато політологів вважають економічне панування найбільш важливим, бо це влада власників засобів виробництва, грошей, інших суспільних багатств. Гроші роблять сильний вплив на проведення виборчих кампаній і підсумки виборів, використовуються для підкупу політиків, для

впливу на засоби масової інформації і так далі. В умовах демократії домінуючими формами панування суб'єктів мають бути політичний вплив, довіра, співробітництво, стимулювання, а також залучення народних мас до прийняття політичних рішень.

До інших проявів специфіки політичної влади можна віднести такі: вона присутня у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, суспільними організаціями; політична влада передбачає необхідність організаційних процедур для вираження інтересів спільної у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираження політичного інтересу через партію, державу та інші інститути); можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, інформаційних тощо); поєднання відкритих і тіньових центрів влади, що діють приховано, поза сферою суспільного контролю; моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, яка в умовах ринку передбачає плюралізм суб'єктів влади); ієрархічність відносин влади; делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, який бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада > місцева влада); ідеологічність.

Для того щоб влада виконувала суспільні функції, була міцною і стабільною, вона повинна бути закріплена в певних інститутах, установах, формах. Тим самим відтворюються і закріплюються відносини владарювання і підпорядкування, поділ управлінської праці, встановлюється оптимальна соціальна ієрархія, що дозволяє приймати необхідні рішення.

Політична влада існує та функціонує в різноманітних видах: як державна, партійна, регіональна, міжнародна і таке інше. Відмінність державної влади від політичної полягає в тому, що держава передбачає існування особливого апарату з притаманними йому матеріальними засобами впливу на людей, спираючись на інститути права. Політична влада може функціонувати без спеціального апарату примусу, не спираючись на інститути права, а з допомогою засобів духовно-ідеологічного, морально-психологічного впливу.

Функції політичної влади полягають у такому:

- забезпечення панування певних соціальних груп у суспільстві;
- управління суспільним життям, включаючи підтримку громадського порядку з позицій інтересів тих чи інших соціальних груп;
- підтримка цілісності та єдності суспільства;
- узгодження конфліктних зіткнень у суспільстві і мінімізація негативних наслідків від них.

4

Політична влада функціонує на основі **принципів** суверенітету і легітимності. Принцип *суверенітету* передбачає верховенство і незалежність державної влади, хоча вона й обмежується рамками закону. Цей принцип означає, що влада спирається на державні інститути (здійснюється через діяльність законодавчих, виконавчих та судових інститутів) та передбачає задоволення інтересів великих груп людей. Тобто, політична влада пов'язана з поняттям владної піраміди. Вона складається з вертикальних владних відносин,

інститутів та норм, які гарантують збереження та стійкість відносин, розподіл ролей. Механізм влади має складну, ієрархізовану структуру, де формальним первинним суб'єктом і джерелом влади є народ. Він передає свої владні повноваження своєму офіційно опосередкованому агенту – державі, яка, в свою чергу, їх розподіляє серед «носіїв» як по «горизонталі» (законодавча, виконавча, судова гілки влади), так і по «вертикалі» (центральні, регіональні, місцеві органи влади) з тим, щоб управляти суспільними справами («об'єкт» влади) від імені суспільства і через державу («суб'єкт» влади).

Принцип *легітимності* фіксує те, чи визнає народ цю владу, наскільки збігаються оцінки влади та її дій з уявленнями більшості про справедливий характер її діяльності і служіння потребам людей. Легітимність влади – це стан, коли населення добровільно виконує ухвалені владою рішення. Макс Вебер, аналізуючи мотиви підкорення владі, виділив три основні типи її легітимності:

1) *Традиційний* – в її основі авторитет вождів, монархів, звичка підкорюватися, тому що «завжди так було». Норми владарювання розглядаються як незмінні, адже вони уявляються такими, що мають божественний характер і освячені тисячолітньою традицією;

2) *Раціонально-легальний* – влада ґрунтується на визнанні встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення, на усвідомленій необхідності в інститутах влади, на осмисленому інтересі в політичній силі або лідері, які досягли перемоги на виборах;

3) *Харизматичний* – влада ґрунтується на вірі населення в виняткові здібності політичного лідера і характеризується абсолютною легітимністю, особистою довірою і відданістю. Харизматичний тип влади переважає у перехідні часи, а також побутує в деяких африканських країнах як форма організованого політичного поклоніння.

Д. Істон на основі порівняння існуючих політичних систем виділив такі типи легітимності:

1) *Ідеологічний* – влад спирається на переконаності або вірі людей у правильність тих ідеологічних цінностей, які владою проголошені. Джерело – ідеологічні цінності.

2) *Структурний* – коли люди цінують механізми і норми існуючої системи влади. Джерело – специфічні політичні структури.

3) *Персоналістський* – виникає унаслідок морального схвалення народом осіб, що перебувають у владі (перетинається з харизматичним типом).

У реальній політиці різні типи легітимності влади у чистому вигляді не існують і доповнюють один одного. Тому доречно говорити про змішаний тип легітимності з переважанням елементів якогось з наведених вище типів. Проблеми забезпечення легітимності політичної влади в сучасній Україні пов'язані з економічною та соціальною нестабільністю суспільства, що знижує можливості влади. Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні Зробимо висновок. *Політична влада постає як надзвичайно складний, поліструктурний феномен, що відіграє у забезпеченні життєдіяльності суспільства найважливішу роль, виконуючи специфічні політичні функції. Політична влада виступає способом*

раціоналізованої регуляції суспільства, що детермінована історичними, соціально-культурними, економічними чинниками. Механізми її безпосередньої реалізації формуються в залежності від низки обставин, визначають основні параметри її діяльності, її успішність та ефективність. Вагоме значення у становленні тієї або іншої моделі функціонування влади належить таким формоутворюючим елементам як тип суб'єкта політичної влади, характер легітимації, владні ресурси і засади політики, інституціональні форми закріплення владних повноважень.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Чому поняття політики акцидентно вміщує уявлення про владу ?
2. Які концепції політики вам відомі ? Що і спільне і відмінне в них ?
3. Охарактеризуйте ресурси влади.
4. Назвіть і коротко охарактеризуйте основні риси політичної, державної влади в умовах тоталітаризму.
5. Назвіть і коротко охарактеризуйте основні риси політичної, державної влади в умовах демократії.
6. У чому полягає проблема легітимності влади?
7. Яким чином політична влада здатна здійснювати реалізацію своєї волі?

Модуль II. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ ІНСТИТУТИ

Тема 15. Політичні системи і політичні режими

План:

1. Сутність, структура та функції політичної системи.
2. Типи політичних систем.
3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм.
4. Демократія : сутність, принципи, ознаки.

1.

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до умов свого функціонування, що змінюються, забезпечується політичною системою. **Політична система** суспільства - цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних відносин, ідей, норм і традицій, спрямованих на здійснення політичної влади, керування та регулювання суспільно - політичних процесів.

Термін «політична система» був введений у політологію в 50-60-і роки ХХ ст. американським вченим Д. Істоном. Системний підхід у політичній науці можна охарактеризувати таким чином:

а) політичне життя - це система поведінки, існування людини в тому суспільному середовищі, що її оточує, відкритому для впливу зовнішніх і внутрішніх джерел;

б) політична система - це ряд взаємодій, за допомогою яких у суспільстві розподіляються необхідні для цивілізованого життя цінності;

в) політична система має "регулюючий" і "саморегулюючий" потенціали, що дозволяють змінювати, корегувати внутрішні процеси і структури, щоб уникнути саморуйнування системи;

г) політична система динамічна і мінлива;

д) політична система може зберігати стійкість за наявності певного балансу між вхідними і вихідними діями і імпульсами.

Системний підхід дозволив більш чітко визначити місце політики в житті суспільства і виявити механізм соціальних змін у ньому. З одного боку, політика з'являється як відносно самостійна сфера, основне призначення якої – розподіл ресурсів і спонукання до сприйняття цього розподілу, в якості обов'язкового для більшості суспільств. З іншого боку, політика є частиною найбільш широкої цілісності – суспільства. Вона повинна реагувати на імпульси, що надходять у систему, запобігати конфліктам, що виникають з приводу розподілу цінностей між індивідами, групами. Отже, вважає Д. Істон, системний аналіз політичного життя базується на понятті системи, що занурена в середовище і підлягає впливу з його боку. Такий аналіз припускає, що система, щоб вижити, повинна мати здатність реагувати. Постійно підтримуючи зв'язок із зовнішнім середовищем, політична система за допомогою регулюючих механізмів виробляє відповідні реакції на імпульси, що надходять, пристосовуючись до зовнішніх умов функціонування.

Як бачимо, Д. Істон розділив основні компоненти своєї моделі на чинники (*вимоги і підтримка*), що «входять», і що «витікають» (рішення і дії), пов'язані

з першими шляхом зворотного зв'язку. Вимоги він поділив на розподільні (про зарплату, робочий час, умови отримання освіти, медичні послуги тощо), регулювальні (про забезпечення громадської безпеки, контроль над ринком і виробниками тощо), комунікативні (про надання політичної інформації, про демонстрацію політичної сили та ін.), а також на зовнішні, що йдуть з середовища, і внутрішні, такі, що йдуть від самої системи. Вимоги – усього лише початковий матеріал, з якого формується кінцевий продукт, званий рішеннями. Інший вид імпульсів, що входять, – підтримка. Вона виступає в різних формах: матеріальною (виплата податків, різних обкладень, праця на громадських засадах тощо); дотримання законів і директив державної влади; активна участь в політичному житті (з метою збереження і затвердження політичних цінностей, шанобливого ставлення або пошани до влади, державної символіки тощо). На виході системи розташовуються «витікаючі» політичні рішення і дії з їх реалізації. Політичні рішення формуються на різних рівнях, стосовно конкретних умов.

Зі свого боку, Г. Алмонд вважав, що здатність політичної системи здійснювати перетворення в суспільстві й одночасно підтримувати стабільність, залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів, що виступають як сукупність взаємозалежних елементів. Кожен елемент цілісності (держава, партії, еліти, право) виконує життєво важливу для всієї системи функцію. Отже, система може розглядатися не тільки в термінах «збереження», «зміни» і «адаптація», але і як "взаємодія" структур, здійснюючих певні функції. Усі разом вони забезпечують задоволення основних потреб системи. Виходячи з цього, він визначив політичну систему як сукупність ролей і їхню взаємодію між собою, здійснюваних не тільки урядовими інститутами, але і всіма структурами суспільства з політичних питань.

Структурно політична система складається із підсистем, що є взаємозалежними одна від іншої і що забезпечують функціонування публічної влади. До їх числа прийнято відносити такі:

- *інституціональна* містить у собі державу, політичні партії, соціально-економічні та громадські організації і відносини між ними, які в сукупності утворюють політичну організацію суспільства. Центральне місце в цій підсистемі належить державі;

- *нормативна* містить у собі правові, політичні, моральні норми і цінності, традиції, звичаї. Через них політична система впливає на діяльність інститутів, поведінку громадян;

- *функціональна* охоплює методи політичної діяльності, засоби здійснення влади. Вона складає основу політичного режиму (згода, примус, насильство, авторитет);

- *комунікативна* включає усі форми політичної взаємодії як усередині системи (наприклад, між інститутами держави і політичними партіями), так і з політичними системами інших держав.

Функції політичної системи охоплюють такі:

1) *Агрегація інтересів* – узагальнення і узгодження претензій і вимог, перетворення їх на деяку політичну позицію, додання їй вигляду політичної платформи, політичної заяви, програми. Найчастіше ця функція здійснюється партіями, профспілками й іншими громадськими організаціями.

2) *Політична соціалізація* – залучення громадян до політичної діяльності. За допомогою політичного рекрутування заповнюються осередки в політичній системі, в його основі лежить та або інша форма відбору.

3) *Цілепокладання* – встановлення загальних цілей розвитку інших сфер суспільного життя — економічної, соціальної, духовної тощо. Закріплення цілей у політичних документах партій, конституціях і законах означає надання їм загального характеру. Політичне цілепокладання передбачає і ранжування цілей залежно від їхньої природи та реальних можливостей здійснення на стратегічні й тактичні, а також визначення пріоритетів у досягненні різних цілей.

4) *Мобілізаційна* – забезпечення максимального використання ресурсів суспільства відповідно до цілей і потреб суспільного розвитку.

5) *Політичного реагування* – тлумачення законів, припинення дій, які порушують норми, врегулювання конфліктів, накладення санкцій за порушення норм.

6). *Розподільча* – розподіл ресурсів, благ, цінностей, статусів, послуг у суспільстві.

7). *Регулятивна* – пов'язана з потребами впорядкування й регламентації політичної поведінки та політичних відносин і полягає в утвердженні таких способів поведінки і діяльності індивідів, груп, організацій, форм їхніх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і стійкість суспільних відносин. Здійснюється це на базі політичних норм, які впроваджують ідеали і цінності, стимули і мотиви суспільної поведінки, покликані допомогти уникненню й подоланню конфліктів та утвердженню прийнятних суспільних порядків.

2.

Одна з перших класифікацій (типологій) виходить із характеру взаємодій політичної системи із зовнішнім середовищем. За цим критерієм політичні системи поділяються на закриті і відкриті. *Закриті* політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, вони несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку знаходяться усередині таких систем. *Відкриті* системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють передові цінності інших систем, вони рухливі й динамічні.

Досить розповсюдженою є класифікація політичних систем за політичними режимами, тобто на основі характеру і засобів взаємодії влади, особистості й суспільства. За цим критерієм виділяються *тоталітарні*, *авторитарні* та *демократичні* політичні системи.

За змістом і формами управління виділяється п'ять основних різновидів:

1. *Ліберальні* демократії, в яких прийняття політичних рішень орієнтоване на цінності індивідуалізму, свободи, власності.

2. *Комуністичні* системи чи авторитарно-радикальні, що орієнтуються на цінності рівноправності, соціальної справедливості.

3. *Традиційні* політичні системи, що спираються на олігархічні форми правління і орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів.

4. *Популістські* політичні системи, що переважають у країнах, які розвиваються; вони використовують авторитарні методи керування і прагнуть значної рівності в розподілі благ.

5. *Авторитарно-консервативні* політичні системи мають такі цілі: збереження соціальної й економічної нерівності, обмеження політичної участі населення.

За типом політичної культури і поділу політичних ролей між учасниками політичного процесу. Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна і частково індустріальна, тоталітарна.

Для *англо-американської* політичної системи (США, Великобританія) характерний високий ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів тощо. Влада і вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист загально визнаних у суспільстві ліберальних цінностей: волі, безпеки, власності тощо.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється різноманітністю політичної культури, наявністю усередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих якомусь класу, етносу, групі, партії. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах суспільства, а усередині класу, групи і т. ін. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає досягати згоди у суспільстві, оскільки є загальна культурна основа – ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, в основі яких лежать цінності клану, роду, громади, племені. Тому знайти згоду і компроміс тут, не вдаючись до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства призводить до концентрації влади і впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних чи релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополюючої партії, групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства та індивіда. Існують й інші класифікації (типології) політичних систем, але вони значно менш відомі.

3.

Поняття «**політичний режим**» розкриває способи й механізми формування та розподілу політичної влади у політичній системі, форми взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу. Воно висвітлює взаємодію суб'єктів політичного процесу у структурі політичної системи; способи й

механізми розподілу влади у політичному просторі; характер відносин між політико-владними і політико-невладними суб'єктами, а також між політичними і неполітичними інститутами.

Сутність політичного режиму визначається тим, що у державі є пріоритетним – права держави чи права особистості; якою мірою держава визнає, гарантує, обмежує чи фальсифікує права, передбачені Загальною декларацією прав людини та різноманітними міжнародними конвенціями, що стосуються механізму реалізації сукупності політичних, громадянських, соціально-економічних і соціально-культурних прав; чи порушує держава права людини (мотиви, форми, масштаби порушення).

Характеристика політичного режиму передбачає не тільки юридичні гарантії здійснення прав і свобод громадян, а також ступінь розвиненості структур судового і несудового захисту цих прав, ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства, здатних не дозволити політичній владі виходити за рамки правового поля.

Наступною істотною ознакою політичного режиму є розподіл влади між вищими державними органами — главою держави, урядом, парламентом, вищими судовими інстанціями. Важливе значення тут має обсяг повноважень тієї чи іншої гілки влади, а також чіткість правових меж компетенції між ними.

Політичний режим залежить також від співвідношення повноважень між державними, регіональними і місцевими владними структурами. Важливою рисою політичного режиму є відносини між державою і партіями, державою і групами тиску, між правлячою елітою та опозицією.

Важливою ознакою політичного режиму є стан ідеологічного процесу в суспільстві.

Виходячи з характеристики основних рис політичного режиму, розглянемо основні підходи до його типологізації: системний, класичний, який намагається охопити всі системні ознаки режиму; фрагментарний, що типологізує режим за конкретними проявами його основних ознак. Згідно з першим підходом до типологізації, політичний режим поділяють на тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітарний режим ґрунтується на тотальному (лат. *totalitas* — загальність, цілісність) охопленні державою суспільного життя. Поняття "тоталітаризм" прийшло у філософсько-політичний лексикон у ХХ ст. з праць Дж. Джентіле, а у політику його ввів вождь фашистської партії Італії Б. Муссоліні. Дослідники тоталітаризму Ф. Хайек, К. Поппер, К. Фрідріх і З. Бжезінський розкрили генетичний зв'язок тоталітаризму з етатистським і соціалістичним вченнями, з існуванням масового суспільства і одномірної авторитарної особистості, кризою ліберального індустріального суспільства. Тоталітаризм — явище ХХ ст. Він виникає у кризових ситуаціях, породжених необхідністю форсувати модернізацію суспільства, де наявні, з одного боку, значна частина знедоленого населення й інтелектуалів-маргіналів, з іншого — могутні владні, технічні, психологічні можливості мобілізації мас для виходу з такої ситуації.

Для тоталітарного режиму характерні тотальний контроль держави за всіма сферами суспільства; монополізація влади в руках однієї партії, цілком підпорядкованій вождеві; повне панування єдиної ідеології, терористичний поліційний контроль; мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства; проголошення принципу органічної єдності держави і народу; панування воєнної або планової економіки. «Образ ворога» завжди є найважливішим компонентом тоталітарної ідеології, що дозволяє режиму згуртувати суспільство перед загрозою як з боку саботажників, диверсантів, шпигунів усередині суспільства, так і з боку ворожого зовнішнього оточення. До тоталітарних режимів можна віднести гітлерівську Німеччину, сталінський СРСР, маоїстський Китай, Камбоджу при Пол Поті, Іран при Р.-М. Хомейні та режим Талібана в Афганістані.

Авторитарний режим характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, наступом на права і свободи громадян. Властиві такі риси як: прагнення використовувати силу у вирішенні конфліктних ситуацій і відсутність демократичних механізмів контролю за здійсненням влади; прагнення поставити під свій контроль всі потенційно опозиційні суспільні інститути – сім'ю, традиції, групи інтересів, засоби масової інформації і комунікації та ін.; перманентні, але найчастіше не дуже результативні пошуки режимом нових джерел влади (традиції і харизма лідера) і нової, здатної згуртувати еліту і суспільство, ідеології.

Однак, на відміну від тоталітарного режиму авторитаризм допускає окремі елементи демократизму, економічних свобод, існування парламентаризму, навіть боротьбу політичних партій. Якщо при тоталітарному режимі влада намагається контролювати всі без винятку сфери життя, прикриваючись гаслом органічної єдності з народом, то авторитарний режим порівняно з тоталітарним не вдається до тотального насадження ідеології з метою мобілізації народних мас на виконання «великих ідей», не передбачає примату партії й ідеології над державними інститутами, не заохочує егалітаризм і патерналізм. До авторитарних режимів можна віднести всі колишні абсолютні, а також сучасні монархії у слабозрозвинених країнах (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія), військові диктатури (здебільшого в Латинській Америці), "патримоніальні тиранії", де держава є власністю сімейного клану і керується диктатурою особистої влади, а також режими суперпрезидентської влади (поширені у країнах Близького Сходу та СНД).

Демократичний режим включає сукупність ознак, протилежних тоталітаризмові: народний суверенітет, політичний плюралізм, консенсуальний тип політичної культури, правові гарантії політичних, громадянських і культурних свобод. Демократичний режим можна класифікувати за етапами розвитку демократизації — на демократичний режим першої хвилі демократизації (1896—1926 рр.), демократичний режим другої хвилі демократизації (після краху фашистського тоталітаризму — 1943— 1962 рр.) і демократичний режим третьої хвилі (з'явився після 80-х років ХХ ст.).

4.

Зміцнення демократії є прикметною тенденцією світового розвитку. Базові

принципи демократичного режиму влади є такі:

1) *народний суверенітет*, тобто первинним носієм влади виступає народ. Всяка влада від народу і делегується ним. Цей принцип не припускає ухвалення політичних рішень безпосередньо народом як, наприклад, на референдумі. Він лише припускає, що всі носії державної влади свої владні функції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або побічно через обраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд);

2) *вільні вибори* представників влади, які припускають наявність, принаймні, трьох умов: свободу висунення кандидатур як наслідок свободи утворення і функціонування політичних партій; свободу виборчого права, тобто загальне і рівне виборче право за принципом "одна людина - один голос"; свободу голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації і можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії;

3) *підпорядкування меншини більшості* при чіткому дотриманні прав меншини. Головний і природний при демократії обов'язок більшості - це повага до опозиції, її права на вільну критику і права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у владі;

4) реалізація *принципу поділу влади*. Три гілки влади - законодавча, виконавча і судова - мають такі повноваження і таку практику, що два "кути" цього своєрідного "трикутника" при необхідності можуть блокувати недемократичні, такі, що суперечать інтересам нації, дії третього "кута". Відсутність монополії на владу і плюралістичний характер всіх політичних інститутів - необхідна умова демократії;

5) *конституціоналізм і панування закону* у всіх сферах життя. Закон домінує, незважаючи на осіб, перед законом всі рівні. Звідси "фригідність", "холодність" демократії, тобто вона раціональна. Правовий принцип демократії: "Все, що не заборонено законом, - дозволено".

б) наявність *конфліктуючих інтересів* і організація їх захисту з боку різних груп, які мають гарантований доступ до політичних інститутів. Розвиток і вирішення конфліктів здійснюється у згоді з правилами, які визначені заздалегідь, є ясними і доступними для всіх учасників. У цих правилах визначаються: а) особливості допуску до процедури політичної участі; б) можливі напрями діяльності, сукупність яких є визнаними стратегіями поведінки; в) критерій, що дозволяє обмежити сферу дії конфлікту. Результати демократичних конфліктів не просто різноспрямовані. Вони непередбачувані, оскільки демократія надає можливість реалізації інтересів кожній політичній групі. Демократичний політичний режим, як видно, найповніше відповідає інтересам людини і сприяє прогресу суспільства.

Порівняльний аналіз демократичних режимів та притаманних їм форм правління становить важливий напрямок сучасної політології. Вагомий внесок у його розвиток зробив голландський політолог А. Лійпхарт. Він вирізняє дві діаметрально протилежні її моделі (два типи демократичних режимів): мажоритарну або Вестмінстерську модель, взірцем якої є Великобританія, і

консенсусну модель, котра може бути найвиразніше представлена через політичну систему Швейцарії.

Суть *Вестмінстерської* моделі – правління більшості (всі важливі питання вирішуються голосуванням за принципом більшості голосів). Вона, як наголошує А. Лійпхарт, є найбільш придатною для гомогенних суспільств. Суть *консенсусної* моделі – поділ влади між якомога більшою кількістю людей (через надання меншинам права вето з питань, що зачіпають їхні інтереси та через інші механізми). Консенсусна модель допоможе вирішувати проблеми гетерогенних (поділених, сегментованих, багатоскладових) суспільств.

Кожній із цих моделей відповідає певний тип взаємовідносин між виконавчою і законодавчою владами, спосіб створення урядових коаліцій, ступінь концентрації влади в законодавчих органах, ті чи інші типи виборчих систем, конституційного і державно-територіального устроїв.

Демократичні форми організації суспільства мають глибокі історичні традиції. Першою класичною формою демократії була давньогрецька, коли громадяни самі безпосередньо брали участь у підготовці, обговоренні та прийнятті рішень. Подібна форма правління являє собою *пряму демократію*. Своєрідне переосмислення та розвиток ідеї демократії отримали у 17- 18 ст. у творах видатних мислителів Просвітництва і лібералізму. Більше уваги стало приділятися вже не стільки тому, хто править, скільки механізму здійснення влади. Результатом цього стало опрацювання концепції *представницької демократії*, за якої громадяни беруть участь у прийнятті рішень опосередковано, вибираючи до органів влади своїх представників, покликаних виражати їх інтереси.

З 19 ст. розробляється модель *ліберальної демократії*, з якої основна увага приділяється створенню інституціональних та юридичних гарантій індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому пригніченню особистості владою.

У деякому смислі протилежною *ідентитарна(колективістська)* модель демократії, що наголошує первинність однорідного за своїм складом народу у здійсненні влади та безумовність, абсолютність влади більшості (народу) над меншістю, в тому числі над окремою особою.

Плебіцитарна теорія демократії розвиває ідею про те, що кожний громадянин повинен мати можливість принаймні схвалювати чи відкидати закони, які впливають на його життя, і які він зобов'язаний поважати.

Модель, за якою основною рушійною силою політики виступає не особистість і не народ, а суспільна група, - це *плюралістична демократія*. Наголошується, саме в ній формується особистість, її інтереси, ціннісні орієнтації й мотиви політичної діяльності. З допомогою групи (сімейної, професійної, етнічної, релігійної, регіональної) індивід реалізує можливість виражати й захищати свої інтереси. Звідси призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманітність соціальних об'єднань, надавати всім громадянам можливість відкрито й консолідовано висловлювати свої інтереси, що закріплюється у політичних рішеннях.

На необхідності участі широких верств населення не тільки у виборах своїх представників, а також у референдумах, зборах, а й безпосередньо – у процесі підготовки, прийняття та впровадження рішень, контролі їх виконання, наполягає партиципаторна модель демократії.

У реальному житті латиноамериканських, пострадянських країн склалися гібридні форми політичного режиму з елементами демократії. Серед них виділяють:

авторитарно-демократичний (м'який авторитаризм) із сильною президентською владою, де президент має право самостійно формувати уряд, розпускати парламент, зміщувати голів місцевих державних адміністрацій, ліквідувати структури державного управління, мати перевагу над парламентом у формуванні судової влади. Однак при цьому режимі зберігаються всі демократичні інститути: парламент, виборча і партійна системи, опозиція, органи місцевого самоврядування, судовий захист прав людини.

анархо-демократичний режим, що передбачає широкі прерогативи представницької влади й органів місцевого самоврядування над виконавчими органами, а також широке застосування прямої демократії. Для анархо-демократичного режиму характерні дефіцит влади, відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, низький рівень адміністративного управління, а також поширення охлократичних настроїв у політичній діяльності;

олігархічно-клановий, який ґрунтується на домінуванні у структурах політичної влади могутніх політико-бізнесових і мас-медіа угруповань, які, володіючи надприбутками, контролюють політичні структури — парламентські фракції, парти, громадські організації, а також сегменти інформаційного простору (телеканали, радіомовлення, газети тощо). Вони домоглися свого становища не в умовах конкуренції, де треба було виявити таланти, а в умовах свого монопольного становища у різних секторах економіки.

Зробимо висновок. *Розуміння політичної реальності як системи, де вирішальну роль відіграють взаємодії та взаємовідносини між державою, партіями, об'єднаннями, елітою, дозволяє проаналізувати динаміку владних процесів, внутрішні механізми функціонування політики, краще зрозуміти політичне життя в цілому. Політична система являє собою досить складний комплекс взаємопов'язаних та взаємозалежних структурних елементів, які через свою взаємодію забезпечують реалізацію надзвичайно важливих для суспільства функцій.*

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що нового для розуміння сфери політики дало застосування системного підходу?
2. Що таке політична система і яка її структура?
3. Які функції виконує політична система?
4. Які типи політичних систем ви знаєте і яким чином ви можете охарактеризувати політичну систему сучасного українського суспільства?
5. В чому полягають відмінності між тоталітаризмом і авторитаризмом?
6. Які принципи властиві демократичного режиму?

ТЕМА 16. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ. ПРАВОВА ДЕРЖАВА.

План:

1. Сутність, основні концепції походження та функції держави
2. Форми державного правління
3. Форми державного устрою
4. Правова держава: поняття, ознаки принципи функціонування

1.

Держава розуміється як організація політичної влади, яка поширюється на всю територію країни і її населення і володіє для цього спеціальним апаратом управління, видає обов'язкові для всіх постанови і володіє самостійністю при вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ.

Існує декілька концепцій походження держави.

Теологічна - пояснює виникнення держави, а також всі її рішення, діями і санкціями божественної волі. На монарха покладені основні обов'язки з поширення вчення Божого, з покарання ворогів, що творять зло, і зі створення умов для благочестивого життя людей.

Патріархальна - розглядає державу як продукт сім'ї, яка розрослася до розмірів держави, при цьому влада правителя тлумачиться як влада батька в сім'ї, а відносини між підданими і володарями – як сімейні відносини.

Договірна - засновується на тому, що виникненню держави передують природній стан суспільства і людини, який характеризується необмеженою свободою. Тільки після укладання суспільного договору безмежна свобода була введена в розумні межі шляхом створення держави як організації, покликаної забезпечити баланс різних суспільних інтересів, права і свободи особистості.

Психологічна - виходить з того, що держава існує через наявність у людини психологічних потреб жити в межах організованого суспільства, у відчутті необхідності колективної взаємодії або через схильність більшості до підпорядкування.

Класова (марксистська) концепція трактує державу класову за походженням (з'являється разом з поділом суспільства на класи) і за суттю (орган класового панування: орган пригнічення одного класу іншим).

Теорія завоювання (насильства) розглядає походження держави як результат завоювання сильними племенами слабких. Аналогічним чином тлумачиться і походження класової експлуатації. Для підтримки порядку і придушення опору знадобилося створення державних органів і прийняття законів. Подібне тлумачення держави було обґрунтовано австрійським політичним соціологом соціал-дарвіністського напрямку Л. Гумпловичем.

Органічна - проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного. Порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Г. Спенсер.

Держава має свої специфічні риси, які відрізняють її від усіх інших форм об'єднання людей (роду, сім'ї), інститутів і організацій (партій, рухів тощо).

Найбільш суттєвими з них є такі:

1) *Відділення публічної влади від суспільства*, коли комплекс влади не збігається з усім населенням і з'являється прошарок професійних управлінців. Це відрізняє державу від родоплемінної організації, заснованої на принципах самоуправління. Здійснення публічної влади вимагає певної організації – спеціального апарату (чиновників, суддів, армії тощо). Сучасна держава поєднує професійний апарат управління з представницькою системою, яка формується через вибори;

2) *Територіальний поділ населення*. Закони і повноваження державних органів поширюються на людей, які проживають у контурі кордонів державної території, держава будується на основі територіальної спільності людей, а не за принципами кровнородинних зв'язків або релігійними принципами, правда, в історії були приклади, коли кордони держави не були чітко визначені, наприклад, кочова імперія, створена Чингізханом;

3) *Суверенітет*. Це така властивість державної влади, яка виражається в івність державної влади, яка виражається в її верховенстві і незалежності стосовно будь-яких інших влад всередині країни, а також у сфері міждержавних відносин. Виділяють внутрішній суверенітет, що означає право влади приймати або змінювати закони, обов'язкові для всього населення, і зовнішній суверенітет (в контексті міжнародних відносин), який передбачає свободу держави від контролю ззовні)

4) *Монополія на легальне застосування сили, фізичний примус*. Діапазон державного примусу простягається від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні засоби (зброя, тюрми тощо), а також органи - армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5) *Монопольне право на стягнення податків і зборів з населення*. Податки необхідні для утримання апарату управління і для матеріального забезпечення державної політики.

6) *Організація суспільного життя на правових засадах*. Без права, законодавства держава не в стані ефективно керувати суспільством, забезпечувати безумовну реалізацію рішень, що приймаються. В будь-якому сучасному суспільстві є багато суб'єктів влади (сім'я, церква, партії тощо), однак, вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій і установ, є держава. Лише їй належить право на видання законів і норм, що мають загальнообов'язковий характер.

7) *Претензія на представництво суспільства в цілому і захист загальних інтересів і спільного блага*. Ніяка інша організація не може представляти і захищати всіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

Місце і роль держави в політичній системі суспільства розкривається в її **функціях**. Традиційно їх ділять на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх відносяться такі:

- *економічна* - захист існуючого способу виробництва, регулювання через правові механізми взаємовідносин між суб'єктами ринку, стабілізація економіки і створення стимулів для економічного росту, регулювання

"природних" монополій (зв'язок, енергетика). Питання про межі державного втручання в економічну сферу є одним з найскладніших у сучасній теорії і практиці. Сучасна держава повинна використовувати правові й економічні важелі (податки, пільги, кредити) для регулювання економічних процесів;

- *соціальна* - задоволення потреб людей в роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій соціально вразливим групам населення (молоді, пенсіонерам, безробітним, сиротам, інвалідам, багатодітним сім'ям тощо). Держава цією функцією коригує негативні наслідки ринкової конкуренції, регулює нерівність в доходах;

- *правова* - забезпечення законності і правопорядку;

- *політична* - забезпечення політичної стабільності, вироблення політичного курсу, що відповідає потребам максимально широких верств населення або потребам підтримки політичного панування класу власника;

- *освітня і культурно-виховна* - ці функції спрямовані на формування умов для отримання освіти, а також умов для задоволення культурних потреб населення;

- *екологічна* - охорона природного середовища.

До зовнішніх функцій належать такі:

- *захист інтересів держави на міжнародній арені*;

- *забезпечення оборони країни*;

- *розвиток співробітництва і інтеграції з іншими країнами та регіональними структурами.*

2

Під **формою правління** розуміють організацію верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структуру, компетенцію, порядок утворення, тривалість їхніх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні та функціонуванні.

Форми правління розрізняються залежно від того, здійснюється верховна влада однією особою чи колегіально від імені народу. У зв'язку з цим і виділяють монархічні та республіканські форми правління.

У *монархії* (термін «монархія» грецького походження й означає «єдиновладдя») вищі повноваження державної влади здійснюються одноособовим правителем, який отримує владу у спадок і, як правило, довічно. Розрізняються монархії абсолютні та конституційні, що, у свою чергу, поділяються на дуалістичні і парламентські.

Абсолютна монархія являє собою різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) влади в руках монарха. Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. В абсолютних монархіях правитель здійснює усю повноту законодавчої та виконавчої влади.

Дуалістична монархія є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх фактично зберігає значні владні

повноваження у сфері виконавчої влади, що ставить його в центр усієї політичної системи цієї держави. Так, в дуалістичній монархії уряд несе відповідальність безпосередньо перед монархом. У наш час дуалістична монархія існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія являє собою форму правління, при якій монарх – це номінальний глава держави, у якого немає реальних владних повноважень. Фактичні повноваження державної влади здійснюють парламент і утворений ним уряд. Конституція формально відносить до компетенції монарха широке коло питань, але він не має права вирішувати їх самостійно. За монархом закріплюються представницькі функції, його постать символізує велич держави, її історію та кращі традиції. Ця форма правління існує в Великобританії, Іспанії, Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії, Японії та деяких інших країнах.

Республіка (від лат. *respublica* — суспільна справа) — це форма правління, що характеризується виборністю вищих представницьких органів влади. Це означає, що в республіці народ так чи інакше, але обов'язково бере участь у формуванні органів державної влади, які обираються на певний строк. Виняток роблять тільки для судових органів у деяких країнах, де судді, щоб забезпечити їх фактичну незалежність, обираються чи призначаються довічно. У більшості країн установлюється додаткове обмеження щодо того, скільки разів можна бути обраним на ту чи іншу посаду. Інакше кажучи, в республіці реалізується принцип змінюваності.

Республіканське правління засноване на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Парламент займається законотворчою діяльністю, а уряд та інші виконавчо-розпорядчі органи організують їх виконання. Судові органи покликані здійснювати правосуддя. Посадові особи в республіці несуть відповідальність за свої дії або бездіяльність. Отже, республіканській формі правління притаманні такі ознаки, як *колегіальність, розподіл державно-владних повноважень, виборність, відповідальність, відносна короткостроковість виконання повноважень.*

Сучасна практика державного республіканського будівництва знає два основні види республіки — президентську і парламентську, а також змішану (напівпрезидентську) республіку.

У *президентській* республіці, зразком якої є США, існує чітке розмежування повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади. Тут найбільш послідовно проведений в життя принцип поділу влади, а відносини між гілками влади будуються на основі механізму стримувань і противаг.

І законодавча, і виконавча влада у президентській республіці формуються безпосередньо народом. Главою виконавчої влади є президент, який поєднує виконавчі повноваження з функціями глави держави, не несе політичної відповідальності перед парламентом. Уряд формується президентом і відповідальний перед ним. Головна ознака цієї форми правління – відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом за проведену політику.

Парламент займається винятково законотворчістю, не втручається у формування уряду і здійснення виконавчої влади. Парламент несе відповідальність тільки перед виборцями, тому тут неможливий достроковий розпуск парламенту. Президент не має права законодавчої ініціативи і не втручається в законодавчий процес.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту в системі органів державної влади, перед яким уряд несе політичну відповідальність. У парламентських республіках парламент не тільки здійснює законодавчу діяльність, але й формує уряд, який відповідальний перед парламентом, тобто парламент має право висловити уряду недовіру чи відмовити в довірі.

Головна ознака парламентської республіки – політична відповідальність уряду перед парламентом. Він формується тільки парламентським шляхом з лідерів партії, що одержали більшість у парламенті, і залишається при владі доти, доки він має у своєму розпорядженні підтримку парламентської більшості. Особливістю цього виду республіки є наявність посади прем'єр-міністра, якого обирає (призначає) парламент.

В парламентській республіці президент, якого обирає парламент, є лише номінальним главою держави, в основному виконує представницькі функції. До парламентських республік можна віднести Австрію, Італію, Індію, Молдову, Німеччину, Фінляндію, Туреччину, Угорщину, Чехію, Словаччину, Естонію і деякі інші країни.

Змішана республіка як форма правління сполучає в собі ознаки і президентської, і парламентської республіки. Але таке співвідношення буває різним, залежно від цього виділяють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки. Від президентської республіки запозичується посада президента, який обирається народом, володіє певними виконавчими повноваженнями. Від парламентської республіки береться парламентська відповідальність виконавчої влади. Для змішаної республіки характерним є те, що президент і парламентська більшість можуть конкурувати між собою при формуванні уряду. Президент бере безпосередню участь у призначенні глави уряду, має ряд повноважень, що дають йому можливість активно втручатися в політичний процес. До цих країн належать Ірландія, Ісландія, Португалія, Фінляндія, Польща, Україна та інші.

3.

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових. Розрізняють дві основні форми – унітарну і федеративну.

Унітарною (франц. *unitaire* – єдиний, від лат. *unitas* – єдність) є така держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Для унітарної держави властиві такі ознаки: по-перше, тут є єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень або обмежень. По-друге, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких також поширюється на територію

всієї країни. По-третє, єдина система права. Місцеві органи управління зобов'язані застосовувати у відповідних адміністративних і політико-адміністративних одиницях нормативні акти, які приймаються центральними органами державної влади. Їхня власна нормовстановлююча діяльність має суто підлеглий характер. По-четверте, єдина судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни, керуючись єдиними нормами права; судові органи, що створюються в територіальних одиницях, є ланками єдиної централізованої судової системи. По-п'яте, єдине громадянство. Населення унітарної держави має єдину політичну належність. Ніякі адміністративно-територіальні одиниці власного громадянства мати не можуть. Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Унітарні, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю. Федеративна форма державного устрою має такі характерні ознаки:

1) Територія федеративної держави в політико-адміністративному плані не є єдиним цілим. Вона складається з територій суб'єктів федерації. У деяких федераціях поряд з державними утвореннями наявні такі територіальні одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу. Прикладом може бути федеральний округ Колумбія в США з розташованою у ньому столицею держави Вашингтон.

Державні утворення, які складають федерацію, не є державами у повному розумінні слова, оскільки вони не мають такої обов'язкової ознаки держави, як суверенітет, тобто верховенства на своїй території і незалежності у зовнішніх зносинах. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктом міжнародного права. У разі порушення загальнофедеральної конституції або загальнофедерального законодавства центральна влада має право застосування примусових заходів стосовно суб'єктів федерації. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу (виняток становили лише СРСР і ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

2) У більшості федеративних держав поряд із загальнофедеральною конституцією і загальнофедеральними законами діють конституції і закони суб'єктів федерації. При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Суб'єкти федерації наділяються правом видання законодавчих актів у межах конституційно встановленої для них компетенції. Ці акти діють лише на території суб'єкта федерації й повинні відповідати федеральному законодавству.

3. У федеративній державі поряд із федеральною системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади існують системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади суб'єктів федерації. Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів

федерації. Загальною закономірністю є те, що організація органів влади суб'єктів федерації майже завжди копіює федеральну форму правління.

4. Відмінною ознакою федеративного державного устрою є двопалатна структура союзного парламенту. В минулому були однопалатні парламенти при федеративному державному устрої. Нині двопалатна структура парламенту прийнята майже в усіх федеративних державах. При цьому верхня палата забезпечує представництво суб'єктів федерації.

5. У більшості федерацій поряд з федеральним громадянством існує і громадянство суб'єктів федерації. Тут ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою отримання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус.

Ще однією формою державного устрою є Конфедерація — це союз держав, за якого вони зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет у конфедерації належить державам, які входять до її складу; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, системи комунікацій тощо; 5) у конфедерації утворюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень; 7) суб'єктам конфедерації належить право відмови у визнанні або в застосуванні актів союзної влади та ін.

4.

Правова держава - це держава, у якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами і їхніми об'єднаннями заснована на праві і йому відповідає. Ідея правової держави спрямована на обмеження влади (чинності) держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в його взаємодіях з державою. Основні ознаки правової держави:

1) Здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу, судову з метою не допустити зосередження всієї повноти державної влади в або одних руках, виключити її монополізацію, узурпацію однією особою, органом, соціальною верствою, що закономірно веде до "жахаючого деспотизму" (Ш. Монтеск'є).

2) Наявність Конституційного Суду - гаранта стабільності конституційного ладу - органа, що забезпечує конституційну законність і верховенство Конституції, відповідність їй законів і інших актів законодавчої й виконавчої влади.

3) Верховенство закону й права, що означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не вправі скасовувати або змінювати

прийнятий закон. Всі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. У разі ж протиріччя пріоритет належить закону. Самі закони, які можуть бути використані як форма легалізації сваволі (прямій протилежності права), повинні відповідати праву, принципам конституційного ладу. Лише відповідним рішенням Конституційного Суду чинність неправового закону підлягає призупиненню, і він направляється в Парламент для перегляду.

4) Зв'язаність законом рівною мірою як держави в особі його органів, посадових осіб, так і громадян, їхніх об'єднань. Держава, що видала закон, не може саме його й порушити, що протистоїть можливим проявам сваволі, свавілля, уседозволеності з боку бюрократії всіх рівнів.

5) Взаємна відповідальність держави й громадянина: громадянин відповідальний перед державою, але й держава несе відповідальність перед громадянином за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення прав і свобод

6) Реальність закріплених у законодавстві основних прав людини, прав і свобод особи, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту найбільш ефективним способом - у судовому порядку.

7) Реальність, дієвість контролю й нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, слідством чого є довіра людей державним структурам, обіг для дозволу сугубо юридичних суперечок до них, а не, наприклад, у газети, на радіо й телебачення.

8) Правова культура громадян - знання ними своїх обов'язків і прав, уміння ними користуватися; поважне відношення до права, що протистоїть "правовому нігілізму" (віра в право чинності й невір'я в чинність права).

Зробимо висновок. Держава являє собою складноорганізоване утворення, що включає значну кількість важливих елементів, взаємодія між якими забезпечує виконання управлінських, координуючих, інтеграційних, контролюючих функцій заради досягнення загального блага. Уявлення про правову державу асоціюються з двома фундаментальними ознаками: порядком у державі та захищеністю громадян. Кожна людина може по праву розраховувати на передбачуваність, послідовність, надійність прийнятих рішень, має свої права та обов'язки, чітко визначені закони. У своїй завершеній формі така настанова дістала реалізації у вигляді політичної демократії та її найважливіших інститутів, діючих згідно з принципами політичного та ідеологічного плюралізму, парламентаризму, конституціоналізму, виборності посадових осіб тощо.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

Що таке держава і які головні концепції її походження?

2. Що розуміють під формою правління і на підставі чого виділяють різні форми правління?

3. В чому полягає відмінність в утворенні та функціонуванні органів влади за умов монархії і республіки?

4. Які розрізняють дві основні форми державного устрою?

5. В чому полягає відмінність між унітарною і федеративною державою?

6. Що таке правова держава і які основні її ознаки ?

7. Чому правовий нігілізм є антиподом правової культури громадян?

ТЕМА 17. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

План:

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій.
2. Сутність та типи партійних систем
3. Громадсько-політичні організації та рухи
4. Громадянське суспільство

1.

Одним із головних інститутів політичної системи будь-якої демократичної держави є партії. Політична партія (від латинського – частина) – організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп і має на меті реалізацію та досягнення цих інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Слово «партія» латинського походження воно означає частини більшої спільноти або цілісності. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві. Формування політичних партій у сучасному розумінні відбувається наприкінці XVIII – XIX 134н., з виникненням і в результаті буржуазних революцій в Європі та Америці парламентів і парламентаризму як форми і принципу організації та здійснення державної влади. Масові партії виникають у другій половині XIX 134н.. Виникнення масових партій сприяли два основних чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Останнім часом з'явилися універсальні партії, які найбільш динамічно зростали і стали перспективними у Європі і Америці. Наприкінці XIX 134н.. сталися великі зміни в соціальному і політичному житті суспільства в суспільній орієнтації людей. Партії почали звертатися до всіх груп населення.

В основі класифікації політичних партій можуть бути різні критерії: соціальні засади, ідейні, світоглядні цінності, принципи організації та 134н.. Виходячи з природи соціальних засад, можна виділити партії, які представляють інтереси: окремих класів (наприклад, буржуазні, робітничі, селянські, поміщицькі та 134н.); окремих соціальних прошарків і груп (наприклад, інтелігенції, дрібної буржуазії, селян-фермерів та 134н.); кількох класів і соціальних груп (наприклад, політичні партії, що виникли на основі національно-визвольних рухів.

За світоглядними позиціями певною мірою розрізняють: ідейно-політичні, або так звані світоглядні партії, які у своїй діяльності керуються певними ідейними принципами; прагматичні, або так звані партії для виборів, які не мають ідеологічних програм і головна їхня мета – мобілізація якнайбільшої частини електорату (виборців) для перемоги на виборах.

У свою чергу, серед ідейно-політичних партій можна виділити:

- *консервативні* – Консервативна партія Великобританії, Християнсько-демократичний союз (ХДС, Німеччина) – політичні партії, які прагнуть зберегти суспільно-політичний лад, що існує;

- *реформістські* (всі соціал-демократичні та соціалістичні партії Європи), які орієнтуються на значні зміни та перетворення того чи іншого ладу, але за умови збереження його засад;

- *революційні* – марксистські, або марксистсько-ленінські політичні партії (свого часу такою партією була КПРС), які відкидають існуючий політичний лад і ставлять за мету його повалення і заміну іншим ладом;

- *реакційні* політичні партії, що орієнтуються на часткове або повне повернення до старого ладу.

За принципами організації розрізняють:

- *кадрові* партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства;

- *масові* партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності;

- партії, які будуються на принципах *індивідуального членства*, формально закріплених у статуті, формах і умовах вступу до партії, партійній дисципліні та ін.;

- партії, в яких *немає інституту офіційного членства*, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах;

- партії, які допускають *колективне членство*, в тому числі профспілок, трудових колективів та ін.

Політичні партії розрізняють також за місцем, яке вони займають у системі державної влади, а також за ставленням їх до правлячого режиму. Тут можна виділити правлячі й опозиційні партії, легальні та нелегальні, партії-лідери і партії аутсайдери, партії, які правлять монополюю і які правлять у складі коаліції.

Основними функціями політичних партій є: представництво соціальних інтересів; соціальна інтеграція; політична соціалізація; створення ідеологічних доктрин; боротьба за державну владу й участь у її здійсненні; вироблення політичного курсу; формування громадської думки; залучення до своїх лав.

2.

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складається певна партійна система. Партійна система — це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов'язані між собою та з державою і які беруть участь у здійсненні державної влади. Під терміном «партійна система» розуміють: - право партій на формування власної системи правління; - сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в ньому; - сукупність відносин між легальними діючими політичними партіями, що виявляються у суспільній боротьбі або суперництві за владу в суспільстві; - сукупність політичних партій, що існують у країні незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації, згідно з чинним законодавством. Найбільш поширена типологія партійних систем ґрунтується на кількісному критерії — кількості партій, які реально борються за владу або здійснюють

вплив на неї. Відповідно вирізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Ця типологія належить М. Дюверже, який виокремлює також «систему двох з половиною партій» — проміжний варіант між двопартійною та багатопартійною системами, коли сили двох партій врівноважуються.

Типологія партійних систем Дж. Сарторі базується на якісних критеріях і охоплює:

1. *Однопартійну* систему, що має такі ознаки: - існування тільки однієї легальної партії та заборона утворення інших; - зрощення партійного апарату з державним; - тоталітарний політичний режим.

2. Систему з *гегемоністською* партією — існує декілька партій, але одна є постійним політичним гегемоном.

3. Систему *домінуючої* партії — домінуюча партія демократично співіснує з іншими партіями.

4. *Двопартійну* систему, яка характеризується такими рисами: - наявністю кількох політичних партій; - існуванням двох партій, значно пріоритетніших за інші; - формуванням складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; - впливовою опозиційною партією, яка програла вибори; - демократичним політичним режимом.

5. Систему *поміркованого (обмеженого) плюралізму*: - наявність у країні багатьох політичних партій; - репрезентація в парламенті лише кількох партій; - репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; - відсутність позасистемної опозиції; - демократичний політичний устрій. Залежно від механізму формування уряду вирізняють декілька варіантів системи обмеженого плюралізму: однопартійне правління — уряд формується партією, яка дістала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах; двоблокова коаліція — уряд формується одним із двох блоків, що перемогли на виборах; мультипартійна коаліція — уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті за результатами виборів.

6. Систему *крайнього (поляризованого) плюралізму*: - наявність багатьох політичних партій; - гострота ідеологічного розмежування між ними; - присутність серед опозиційних партій позасистемних; - формування уряду партіями центру; - наявність двосторонньої деструктивної опозиції; - демократичний політичний режим.

7. Партійну систему *атомізованого плюралізму*: - наявність і незначна впливовість усіх партій; - присутність серед опозиційних партій позасистемних; - формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції; - демократичний або авторитарний політичний режим. Існують два різновиди атомізованої системи: - система крайнього плюралізму — уряд формується або на широкій коаліційній основі, або за позапартійними критеріями; - авторитарна псевдопартійність — багато партій ведуть боротьбу, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебуває в руках військової верхівки.

3.

Громадсько-політичні організації та рухи - це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення і захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах. Суспільні рухи і громадські організації не ставлять перед собою мету завоювати державну владу. На відміну від політичних партій вони ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї, зокрема в разі зміни правлячих сил і навіть характеру влади.

Громадські організації та суспільні рухи об'єднують людей різної партійної приналежності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей. У цьому полягає ще одна відмінність їх від політичних партій, що об'єднують людей лише певної ідеологічної орієнтації і виключають їх членство в інших партіях.

Останнім часом значно активізувався процес утворення масових організацій і рухів, поживавилась і їх діяльність. Причини активності зумовлені такими обставинами: наростання кризових явищ і процесів у різних сферах людського життя; загрозою війни з застосуванням зброї масового знищення; дедалі більшим руйнуванням життєвого середовища людини - виникнення екологічної катастрофи; реакцією - відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу; актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості й боротьбою за їхнє практичне втілення в життя; зростаючим культурним рівнем широких верств населення; стрімким розвитком усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно - політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Ціна, яку платить людина за краще відображення й задоволення власних проблем та інтересів організацією, полягає в обов'язку коритися встановленим в ній правилам. У такий спосіб обмежується довільний характер поведінки людини. Відзначають, що громадські об'єднання виникають здебільшого знизу, але іноді за ініціативою згори, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів. Свідченням колективістського характеру діяльності громадських організацій та рухів є їхня масовість, характер внутрішньої структури.

Громадські організації та рухи надають широкі можливості для суспільної ініціативи мас, виявлення їхнього самоврядування, завдяки демократичним принципам їхнього устрою. Громадські об'єднання, найчастіше, реалізують себе у вигляді формальних і неформальних організацій і громадських рухів. Громадські організації і рухи мають різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи: функції, що їх громадські організації і рухи виконують відносно

системи влади в державі; функції, виконувані щодо інтересів членів цих організацій та рухів. У першій групі можна відокремити дві основні функції: опозиційну і творчу. Із другої групи функцій можна відокремити захисну і допоміжну. Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед можна їх поділити на традиційні і нові. До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково - технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та інші. До нових соціальних організацій та рухів належить: екологічні, альтернативні, громадської ініціативи, національні. Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю: за економічними інтересами - кооперативні, споживчі спілки та інші; за суспільно - політичними інтересами розрізняють організації культурного, гуманітарного релігійного напрямів; за методами діяльності та правового статусу: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні (наприклад мосонська ложа); за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади: любі самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій; за видами діяльності: економічні, освіти і культури, опікунські, охорони здоров'я, природи конфесійні, оборонні, спортивні, туристські. Громадські організації та рухи виконують важливу роль у політичній системі, в суспільно - політичному житті в цілому. Вони є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації та рухи привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від держави їх вирішення. Громадські об'єднання часто є здоровою альтернативою негативним процесам, виступають за вирішення соціальних, гуманітарних, національних, екологічних проблем, розгортають рух за здоровий спосіб життя. Вони, виконуючи свої функції, сприяють розвиткові активності та ініціативи широких верств населення.

4.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і стосунків, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб. Громадянське суспільство має складну структуру і включає економічні, духовні, релігійні, етнічні, родинні й інші стосунки та інститути, не опосередковані державою. Воно охоплює виробниче і приватне життя людей, їх традиції, звичаї, сфери освіти, науки, культури, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави.

Ознаки громадянського суспільства такі:

Базисом громадянського суспільства є багатоукладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, самостійність суб'єктів господарювання. Важливою умовою функціонування цивільного суспільства є також наявність розвиненої соціальної структури, що відображає різноманіття різних груп і шарів. *Соціальною основою* складає так званий середній клас, що включає найбільш

активну частину населення. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає *плюралізм* в області ідеології, реальну *свободу* слова, друку, сумління, досить високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особи.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формується переважно знизу, спонтанно як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність.

Співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством полягає у такому.

- Формування і розвиток інститутів цивільного суспільства йде одночасно і в тісному зв'язку із формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство і держава нерозривно зв'язані між собою і передбачають одне одного. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації приватних інтересів і потреб – індивідуальних і колективних, часто протилежних один одному. Держава ж як виразник волі всього населення покликана примирити, поєднати ці інтереси, забезпечити консенсус зголовних питань суспільного життя.

- Взаємини між громадянським суспільством і державою носять складний, часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що саморозвивається, постійно відчуває тиск з боку держави. В умовах тоталітарних режимів відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності громадського життя від держави. При демократичному режимі держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери. Вирішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Дійсно демократичний політичний режим можливий лише там, де є громадянське суспільство.

Ознаки громадянського суспільства виявляються у таких аспектах:

1) визнання автономної особи головним суб'єктом, а її прав і свобод, честі й гідності - вищими соціальними цінностями; вміння протистояти сваволі держави;

2) самореалізація прав вільних і рівноправних громадян через такі інститути, як сім'я, церква, різні об'єднання, засоби масової інформації тощо;

3) добровільне формування інститутів - громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням згори за наказом держави) та регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, які створює кожний з них; забезпечення самоорганізації суспільства за допомогою координації;

4) задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань на засадах співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави;

5) наявність рівних можливостей громадян та їх об'єднань вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, власністю;

6) урегульованість і упорядкованість суспільних відносин, завдяки яким

діяльність автономних осіб та їх об'єднань відбувається в межах історично сформованих соціальних норм і принципів (моральних, релігійних, звичаєвих), при опорі на чинне право і власну правосвідомість;

7) є середовищем формування норм права в результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, що вимагають формального упорядкування, тобто виробляє соціальний стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

8) слугує соціальним джерелом побудови правової держави. Структура громадянського суспільства є складною. Вона охоплює економічні сфери та інститути (приватна власність, вільна праця, підприємництво); організацію і діяльність об'єднань громадян (громадських союзів, політичних партій, профспілок, творчих асоціацій, релігійних громад, соціальних рухів тощо), що добровільно сформувалися; сферу освіти, виховання, науки, культури, сім'ї, систему засобів масової інформації тощо.

Головним суб'єктом громадянського суспільства є автономна особа:

- суб'єкт, що усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятими в цьому суспільстві;

- суб'єкт, вільний економічно, наділений економічними правами і свободами, у тому числі правом приватної власності ("суб'єкт-власник"), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, зокрема підприємницької;

- суб'єкт, вільний ідеологічно і політично, тобто який має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційних щодо існуючої державної влади; має право брати або не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;

- суб'єкт, що усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;

- суб'єкт, захищений законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави.

Громадянське суспільство виправдовує свою назву не тим, що складається з громадян, а тим, що створює належні умови для реалізації їх можливостей для самореалізації. Головною передумовою свободи людини і всього суспільства є власність в усьому розмаїтті форм і видів, насамперед приватна власність, що виконує соціальну функцію. Власність покликана: 1) забезпечити добробут усіх; 2) відкрити економічний простір для власного збагачення на основі зростання інтенсивності праці, здібностей, творчої ініціативи і підприємливості. Вільна праця та її належні умови - неодмінний елемент громадянського суспільства. Переваження в державі так званого "середнього класу" - один з показників сформованого в ньому громадянського суспільства.

Зробимо висновок. *Партії виступають важливим елементом політичної системи суспільства. Вони представляють основні конкуруючі моделі політичної діяльності, альтернативні політичні програми, артикулюючи різноманітні інтереси громадян. У демократичному суспільстві партії сприяють оптимізації взаємодії громадянського суспільства і держави. Партійні системи можуть бути досить різноманітними, але перевагу мають*

демократичні багатопартійні системи. Громадсько-політичні об'єднання своєю активністю сприяють розв'язанню тих конкретних проблем, які залишилися поза сферою діяльності владних структур. Громадянське суспільство як форма самоорганізації, діяльності всіх соціальних спільностей та індивідів є необхідною умовою розбудови правової держави та запровадження демократії.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Поясніть сутність поняття «партія» та «політична партія».
2. За якими критеріями класифікують партії? Наведіть приклади.
3. Розтлумачте значення терміну «політична система».
4. Якою є найбільш поширена типологія партійних систем?
5. Назвіть і коротко охарактеризуйте типологію партійних систем Джованні Сарторі.
6. Назвіть і коротко охарактеризуйте громадсько-політичні організації та рухи.
7. У чому полягає сутність громадянського суспільства, які його ознаки?
8. Які ознаки характерні головному суб'єкту громадянського суспільства?

Модуль III. Політичний процес і його регулятори

ТЕМА 18. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

План:

1. Сутність і структура політичного процесу
2. Типологія політичного процесу
3. Політична діяльність і політична поведінка
4. Політична культура: сутність, структура, види, функції

1.

Політичний процес є сукупною діяльністю всіх суб'єктів політики, за допомогою якої відбувається формування, розвиток і функціонування політичної системи суспільства в певних тимчасових і просторових межах. Поняття «політичний процес» охоплює різні форми, способи і напрями політичної діяльності різних суб'єктів.

Характер і конкретний зміст політичного процесу визначається особливостями політичної системи і існуючого режиму. Демократичній системі відповідає тип політичного процесу, відмінний широтою участі громадян в управлінні державою, забезпеченні прав і свобод особи. Тоталітарна система припускає інший тип політичного процесу, що виключає реальне політичній участь і свободу соціального і політичного вибору.

За своєю структурою політичний процес складається з суб'єктів – носіїв політичної дії та об'єкту – мети, яка повинна бути досягнута. Політичний процес включає також засоби, методи, ресурси, виконавців.

Політичний процес охоплює як цілеспрямовані свідомі зусилля суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій, державних органів і ін.), так і взаємодії, які виникають спонтанно, незалежно від волі і свідомості учасників процесу. Така сукупність цілеспрямованих і спонтанних дій суб'єктів і учасників політичного процесу виключає будь-яку чітку заданість або приреченість політичного процесу в розвитку подій і явищ.

В ході реалізації своїх ролевих функцій і позицій суб'єкти і учасники політичного процесу демонструють свою функціональну значущість, здатність відтворювати, розвивати, змінювати або руйнувати елементи політичної системи. Таким чином, політичний процес розкриває як поверхневі, так і глибинні зміни, що відбуваються в політичній системі, характеризує її перехід від одного стану до іншого.

З погляду структури політичний процес складається з ряду *етапів*, що послідовно відбуваються і циклічно відтворюються:

- конституювання, утворення політичної системи;
- відтворення компонентів і ознак даної системи;
- ухвалення і виконання політико-управлінських рішень;
- контроль функціонування і напрями розвитку політичної системи.

Основні етапи політичного процесу виражають динаміку розвитку політичної системи, внаслідок чого в ній відбуваються зміни і перетворення. Тому в кожному новому циклі політична система не копіює себе, а, збагативши

новими властивостями (наприклад, поява виборчої системи або нового законодавства, політичних блоків, партій і т.д.), реалізує політичні зміни. Це означає, що здійснюється повторення на новий лад того, що існувало раніше, і тим самим відбувається самовідтворення політичної системи:

- повторюються і закріплюються, видозмінюються і оновлюються історичний тип політичної системи, її класова природа, зв'язки з іншими підсистемами суспільства;

- відтворюються політичні відносини і інститути, політичні норми і цінності, символи, мова;

- відтворюються самі учасники політичного процесу як виразники певних політичних позицій, носії відповідних поглядів, виконавці тих або інших політичних ролей.

Результат політичного процесу залежить від сукупності незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і т.д.) і залежних, укорінених в самому політичному процесі засобів, методів, виконавців і т.д. і відносин між ними. На політичний процес усередині окремих країн справляє значний вплив зовнішній чинник, міжнародні та світогосподарські відносини і зв'язки, вся сукупність реалій геополітичного характеру.

2

Політичні процеси в політологічній літературі класифіковані по різних підставах. Залежно від об'єкту прояву політичної волі вони підрозділяються на *внутрішньополітичні* і *зовнішньополітичні*. Так, внутрішньополітичні процеси залежать від форми правління і державного пристрою держави, правлячої еліти, типу лідерства і т.п. Фундаментом внутрішньополітичного процесу будь-якої країни є співвідношення соціально-економічних устроїв, соціальна структура суспільства, що склалася, ступінь задоволеності населення своїм положенням. Зовнішньополітичні процеси визначаються соціально-економічною природою, інтересами і метою держави, балансом сил в світі і в конкретних регіонах і т.п.

Залежно від термінів протікання політичні процеси розрізняються на *тривалі*, наприклад, перехід від тоталітарного до демократичного режиму, і *порівняно короткострокові*, наприклад, вибори.

Залежно від значущості для суспільства політичні процеси можна розділити на *базові* і *периферійні*. Базові процеси припускають різноманітні способи включення широких верств населення (безпосередньо або через представницькі органи - партії, рухи і ін.) в політичні відносини з державою з приводу реалізації тих або інших соціально-політичних вимог. Базовими також можна назвати політичні процеси, в результаті яких ухвалюються політичні рішення, інтереси великих соціальних спільнот, що зачіпають, суспільство в цілому або процеси, направлені на розвиток і зміну політичної системи. Периферійні політичні процеси можуть розвиватися на регіональному або місцевому рівні соціально-політичної взаємодії, вони можуть розкривати динаміку формування окремих політичних асоціацій (партій, блоків, груп тиску і т.д.).

З погляду публічності протікання розрізняють *явний (відкритий)* і *латентний (прихований)* політичний процес. Відкритий - характеризується тим, що інтереси груп і громадян виявляються в програмах партій, рухів, у використуванні ЗМІ для обговорення суспільно значущих проблем і т.п. Політичний мітинг з вимогами відставки уряду - явний (відкритий) процес. Рішення уряду про збільшення податкового мита на імпортовані товари - також відкритий процес. Латентний процес – це приховані дії державних установ, особливо з секретними функціями, наприклад, розвідка. Лобіювання якогось закону в законодавчому органі держави - тіньовий процес. В політичних системах низки країн, приміром, у Великій Британії, навіть є таке поняття як «тіньовий кабінет».

Основні види політичних процесів:

У політологічній літературі прийнято розрізняти наступні види політичних процесів: революція, контрреволюція, повстання, бунт, заколот, путч, політична кампанія, пряма дія в політиці.

Революція - це докорінне перетворення громадського порядку, створення нової політичної системи, заснованої на інших принципах легітимності. Революція виникає як наслідок наростання суперечностей в суспільстві. У зв'язку з тим, що не всі члени суспільства розділяють погляди з новою владою, може відбутися контрреволюція. Контрреволюція - політичний процес, в якому беруть участь групи, що прагнуть до скинути нову політичну еліту і відновити колишні порядки.

Реформа - це поступове перетворення економічного і політичного ладу при збереженні його основ і влади правлячої еліти. В ході проведення реформ першочергове значення має забезпечення їх суспільної підтримки, досягнення згоди щодо змісту, типів і методів перетворень. Успіх реформ залежить від своєчасності їх проведення.

Повстання - масовий виступ проти даної влади, існуючого ладу. Мета повстання, як правило, декларативна і нечітка, знаходить обґрунтування в примітивній програмі і гаслах. Будь-якому повстанню властивий певний рівень організованості. Цілеспрямованість і організованість відрізняють повстання від бунту.

Бунт - ця масова стихійна дія, що має високий ступінь інтенсивності. Бунт - це майже завжди у відповідь реакція на екстраординарні дії представників пануючих політичних груп або державних органів. За ступенем інтенсивності до бунту близький *заколот*, який виникає в результаті продуманої, цілеспрямованої підготовки із сторони певної групи осіб. Звичайно він носить озброєний характер, спираючись на частину армії. З розширенням складу учасників заколот втрачає організованість і цілеспрямованість, набуває якостей бунту і затухає. Якщо заколот не одержує масової підтримки, він стає *путчем*, тобто виливається в озброєні дії вузької групи осіб, що позбавлені серйозної перспективи.

Політична кампанія - це система колективних дій, направлених на зміну структури влади, перерозподіл політичних повноважень, формування органів влади. Її успіх в значній мірі залежить від підтримки з боку населення.

Ряд політичних процесів охоплює безпосередній вплив громадян на органи політичної влади шляхом проведення мітингів, демонстрацій і страйків. *Мітинг* - збір людей, присвячений обговоренню тієї або іншої проблеми. При проведенні мітингів необхідно враховувати той чинник, що він може стати ареною протистояння різних політичних сил, місцем різних ексцесів. Це вимагає від організаторів мітингу і владних структур чіткої організації, продуманого сценарію, готовності до різних варіантів розвитку подій.

Демонстрація - цей масовий хід прихильників певної ідеї або вимоги, вираз підтримки або протесту проти акції властей. Вона вимагає попереднього планування, підготовки: реклами в газетах, офіційного дозволу властей, виготовлення транспарантів, розподілу ролей, маршруту руху і ораторів.

Страйк - припинення роботи з метою економічного або політичного тиску на владу. Завдяки страйку в короткий час до активної політичної позиції може залучитися величезна маса людей.

3.

Людина є первинним суб'єктом політики, що характеризується:

- різноманітною участю у політичному житті;
- різними можливостями впливу на владу;
- неоднаковою мірою політичної активності.

Проблема особи як суб'єкта політичної діяльності не зводиться тільки до умов, в яких реалізуються її політичні функції. Багато що залежить від політичної активності людини, від ступеня реалізації нею своєї ролі як суб'єкта політики. В цьому відношенні зазвичай виділяють два аспекти - участь пересічних громадян у суспільно-політичному житті і політичну діяльність осіб, для яких політика стає практично професійним заняттям.

Політична діяльність - це свідома, цілеспрямована діяльність людей або великих суспільних груп щодо реалізації своїх політичних інтересів, цілей, що передбачає участь в управлінні державними та суспільними справами.

Для позначення дій пересічних громадян у сфері політики застосовується поняття «політична поведінка». **Політична поведінка** - це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (соціальних спільнот, груп.) на діяльність політичної системи. Політичну поведінку можна поділяють на політичну участь і політичне відчуження.

Політична участь - цей вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і процес вироблення політичних рішень. До політичної участі можна віднести:

- дії по делегуванню повноважень (електоральна поведінка);
- активістську діяльність, спрямовану на підтримку кандидатів і партій у виборчих кампаніях;
- відвідування мітингів і участь в демонстраціях;
- участь в діяльності партій і груп інтересів.

Політичні режими справляють значний вплив на політичну участь. В авторитарних режимах значна частина населення усунена від політичної участі, тоді як в демократичному суспільстві участь - цей дієвий засіб самовираження

громадян, забезпечуваний інститутами правої держави, і виконує функції соціалізації і виховання громадян.

Потреба в політичній участі залежить від конкретної обстановки і особистих якостей індивіда. Форми політичної участі залежать від властивостей індивіда (підлога, вік, рід занять, освіта і тощо), вид режиму правління, вид конкретної соціально-економічної ситуації. Для політичної участі характерні дві форми:

- пряма, реалізована в безпосередніх діях індивідів (мітинги, демонстрації, страйки, референдуми і т.п.);

- непряма, що характеризується їх включенням у політику через вибраних представників, партії, суспільні організації і рухи.

Політична участь може бути *організованою*, наприклад, діяльність політичних партій і *неорганізованою*, наприклад, заколот, а також *систематичною*, наприклад, вибори, і *періодичною*, наприклад, демонстрації. У сучасному суспільстві повинні бути створені рівні можливості для політичної участі всіх громадян.

Політичну поведінку особи може характеризувати не лише як активну позицію, але і як відчуження. **Політичне відчуження** - процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, що панують над людиною, пригнічують її. Політичне відчуження фіксує наявність розриву між суспільством і людиною, воно проявляється у безсиллі індивіда впливати на розвиток політичних подій, у сприйнятті людиною політичних інститутів як ворожих її інтересам. Політичне відчуження зумовлене такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-які владні структури, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні. Проявами відчуження є конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадянського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

4.

Уперше термін «політична культура» вжив в XVIII столітті німецький просвітитель І.Гердер. **Політична культура** є сукупністю цінностей, установок, переконань, орієнтацій і символів, що їх виражають, які є загальноприйнятими і які служать упорядкуванню політичного досвіду і регулюванню політичної поведінки всіх членів суспільства. Вона включає не тільки політичні ідеали, цінності і установки, але і чинні норми політичного життя.

Політична культура – це сукупність засобів, каналів, моделей поведінки, через які здійснюється входження людини в політику та його діяльність в ній. Політична культура служить каналом взаємодії особи і політичної влади. Її основне призначення полягає в залученні людей до політичної системи і політичної діяльності. Політична культура є сукупністю позицій, цінностей і кодексу поведінки, що стосується взаємних відносин між владою і громадянами.

Структурно політична культура є єдністю:

- політичних знань;
- політичної свідомості, політичних переконань і цінностей;
- політичних дій.

Отже, до політичної культури можна віднести: знання політики, фактів, зацікавленість ними; оцінку політичних явищ, оцінні думки, що стосуються того, як повинна здійснюватися влада; емоційну сторону політичних позицій, наприклад, любов до батьківщини, ненависть до ворогів; визнання в даному суспільстві зразків політичної поведінки, які визначають, як можна і як слід поводитись у сфері політики.

Політична культура - це складова частина духовної культури суспільства, вона нерозривно пов'язана з її іншими формами. Так, політична культура органічно пов'язана з правовою культурою, моральністю, ідеологією. Політичну ідеологію можна розглядати як ядро політичної культури, оскільки саме ідеологія визначає зміст і об'єм прав, вибір етичних норм і принципів в політичній теорії і практиці.

У процесі розвитку політичної культури сформувалися і розвиваються її функції. Вони є тими напрямками, по яких політична культура входить в життя і побут людей. Саме за допомогою функцій вона стає реально відчутною, зрозумілою, а, отже, практично значущою і досяжною. Політична культура виконує такі основні **функції**:

- *пізнавальну* (засвоєння громадянами необхідних суспільно-політичних знань і формування в них компетентних політичних поглядів і переконань);
- *комунікативну* (сприяє трансляції наступним поколінням політичних знань, цінностей, навичок);
- *нормативно-ціннісну* (орієнтує індивідів, груп, суспільство в цілому на певні норми, стандарти, цінності, установки політичного мислення і поведінки; фіксує ієрархію політичних цінностей);
- *виховну* (формує політичну свідомість і навички політичної діяльності, адекватні даній політичній системі);
- *мобілізаційну* (організовує громадян на виконання певних політичних і соціальних завдань);
- *інтеграційну* (формує широку і стійку соціальну базу даного політичного устрою, об'єднує підтримуючі політичні сили);
- *регулятивну* (забезпечує ефективний вплив громадян на політичний процес).

Будь-яка політична культура відображає інтереси, суспільне положення і особливості історичного розвитку відповідної соціальної спільності, нації, регіону і інших суб'єктів політичного життя. В сучасній політології для аналізу і порівняння політичних культур широко використовується їх типологія, запропонована американськими політологами Г. Алмондом і С. Вербой. Вони виділяють три основні **типи** політичної культури:

- *патріархальна* політична культура, її основною ознакою служить відсутність в суспільстві, де вона панує, інтересу до політичної системи;

- *підданська* політична культура, що характеризується сильною прихильністю до існуючим в країні політичних інститутів і режиму влади, що поєднується з низькою індивідуальною активністю населення;

- *активістська* політична культура з такими її сутнісними рисами, як зацікавленість в політичній системі і активна участь в ній.

У сучасному суспільстві панують і взаємодіють два основні типи політичної культури: підданська і активістська, або політична культура участі.

На підставі такого критерію, як ступінь узгодженості у взаємостосунках політичних субкультур, можна виділити два типи політичних культур - фрагментарну (різномірну) і інтегровану (однорідну). *Фрагментарна* політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою країни, соціальною роз'єднаністю, високим ступенем конфліктності, застосуванням насильства, відсутністю ефективних процедур залагоджування конфліктів. Цей тип культури панує в більшості африканських і латиноамериканських країн, частково в Північній Ірландії і Канаді. В його основі лежить помітна соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна і інша фрагментація суспільства.

Інтегрована політична культура відрізняється наявністю порівняно високого ступеню консенсусу (від лат. consensus – згода, однастайність) з основоположних питань політичного пристрою, низьким рівнем конфліктності і політичного насильства, лояльністю по відношенню до існуючого режиму. Ці характеристики застосовні до політичної культури більшості західних країн.

Відносно сучасних цивілізованих суспільств при визначенні типу політичної культури критерієм доцільно вибрати тип політичного режиму. Політичний режим завжди породжує відповідну йому модель політичної культури, що характеризується певними ознаками. В чистому вигляді ці моделі функціонують рідко, частіше зустрічаються змішані форми. Можна виділити наступні більш менш крупні моделі політичної культури: демократичну, авторитарну і тоталітарну.

Найважливішими особливостями *демократичної моделі* є:

- ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожного індивіда і невідчужуваності його основних прав;

- відношення громадян до приватної власності як до необхідної умови суверенітету і самореалізації особи;

- суспільне визнання плюралізму у всіх сферах життя, толерантність до інакомислення, прагнення основних груп населення до консенсусу відносно головних цінностей і ідеалів;

- утвердження в свідомості населення принципу виборності влади, необхідності поділу її на законодавчу, виконавчу і судову гілки;

- ідея громадянського суспільства як системи зацікавлених груп, що домінують над державою та її інститутами, як віддають державі стільки повноважень, скільки вважають за потрібне;

- домінування в більшості населення установки на досягнення політичної мети тільки демократичними засобами, в ході виборчого процесу, і неприйняття стихійних і насильних дій.

Тоталітарно-авторитарна модель політичної культури ґрунтується на пріоритеті колективного над індивідуальним, повному підкоренні державі. Важливою особливістю тоталітарної політичної культури є всякого роду культу - вождя, боротьби, щасливого майбутнього. Культ політичних керівників закономірно витікає з характерної для тоталітарних систем сакралізації влади (надання влади «священного змісту»). За своєю суттю він такий же атрибут язичницького ідолопоклоніння, як пам'ятники і мавзолеї. Культ боротьби орієнтує на конфронтацію, застосування силового тиску, виховання таких якостей як нетерпимість до щонайменшого інакомислення і непримиренність. Прагнення до компромісу і консенсусу взаємодіючих сторін розглядається як ознака слабкості. Невід'ємними елементами тоталітарної моделі політичної культури є культ майбутнього і покладання надії на соціальне чудо. Ці два елементи знаходяться практично в стані єдиного цілого, оскільки прорватися в майбутнє можна.

У тоталітарній політичній культурі закріплюється принцип беззаперечного підкорення людини так званим «вищим інтересам». Людина розглядається як гвинт величезного механізму і в чисто інструментальному ракурсі - як робоча сила, трудовий ресурс, «людський чинник».

Істотна особливість тоталітарної моделі політичної культури - заперечення (а в екстремальних варіантах - знищення) багатьох традицій духовної культури. Вона втілювалася по-різному - в перейменуванні міст і вулиць, в обмеженні доступу до певних видів літератури, у відмові від культурної спадщини в мистецтві, від народних звичаїв, ніби перешкоджаючих складанню нових культурних традицій.

Якщо за основу класифікації узяти соціальну структуру суспільства, то можна дійти висновку, що кожен соціальний прошарок, клас, кожна соціальна спільність людей має свою політичну субкультуру.

Політична культура - продукт природно-історичного розвитку. При цьому велику роль у формуванні політичної культури кожної країни відіграють такі чинники, як геополітичне положення; соціальна і політична структура суспільства; характер суспільних відносин; політичні традиції; особливості національної культури і національної психології.

Основні чинники формування політичної культури полягають у цілеспрямованій духовно-ідеологічній, освітньо-просвітницькій діяльності держави, політичних партій, церкви, засобів масової інформації, суспільно-політичних організацій і рухів; у стихійній дії на рівні буденної свідомості в крузі друзів, в сім'ї, трудовому колективі і т.д.; у залучення громадян до суспільно-політичного життя суспільства.

Названі вище чинники впливають в свідомість громадян, реалізуються в процесі політичної соціалізації. **Соціалізація** - процес засвоєння індивідом соціальних норм і культурних цінностей, властивих суспільству, в якому він живе. Політична соціалізація є частиною загальної соціалізації, а її специфіка полягає в тому, що при цьому індивідом засвоюються норми і цінності переважно політичної культури, зразки політичної поведінки, знання і уявлення про політичну сферу суспільства.

Процес політичної соціалізації починається в ранньому дитинстві і триває протягом всього життя індивіда. В ході соціалізації людина засвоює найбільш значущі елементи політичної культури, що дозволяє їй стати повноправним суб'єктом політичного процесу. Можна виділити три показники, які визначають відповідні рівні сформованості політичної культури особи. Показником першого рівня політичної культури особи є політичне пізнання, що включає наступні елементи:

- міра уваги до політичних подій;
- володіння інформацією і наявність власної думки;
- рівень компетентності у сфері політики.

Наступний, другий, більш високий рівень - це відношення до політики і політичної системи. Тут важливі наступні моменти:

- оцінка діяльності властей;
- частота обговорення політичних проблем з друзями, родичами, знайомими;
- рівень національної гордості за політичну систему країни, за її успіхи в різних областях, за положення країни на міжнародній арені.

Показник третього, найвищого рівня - це ступінь участі в політичному житті суспільства. Даний рівень політичної культури передбачає:

- рівень політичної активності особи;
- форми участі в політичному житті;
- участь в державній політиці або в органах місцевого самоврядування;
- глибина віри людей в те, що вони здатні справляти вплив на політичні рішення і вибір методів такого впливу.

Високий рівень політичної культури, як правило, може бути лише у тих, хто безпосередньо бере участь в політиці, і ніж більш це бере активну участь, тим рівень політичної культури вище.

Зробимо висновок. Політичний процес фіксує плинний, змінний, динамічний і мобільний характер політичного життя й політичної діяльності, розкриває рух, трансформації та еволюцію політичної системи у часі та просторі. *Політична культура* постає як обумовлений ціннісними уявленнями суб'єкта про політику та втілений у практиці кодекс його поведінки, стиль політичної діяльності, його системи зразків політичної дії.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що таке політичний процес?
2. З яких етапів складається політичний процес?
3. Які основні види політичних процесів вам відомі?
4. В яких основних проявах соціальної активності індивіда реалізується його політична участь?
5. В чому полягає вплив політичного режиму на політичну участь громадян?
6. Що таке політичне відчуження і якими причинами воно зумовлене?
7. В чому полягає сутність політичної культури і які структурні елементи вона включає?
8. В чому полягає відмінність між тоталітарно-авторитарною і демократичною моделями політичної культури?

ТЕМА 19. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

План:

1. Поняття виборчої системи та її типи.
2. Демократичні принципи проведення виборів.
3. Типові порушення виборчого процесу.

1.

Виборча система — це сукупність правил і прийомів, які забезпечують участь громадян у формуванні представницьких органів влади. Вона базується на виборчому праві – сукупності юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах органів влади, організацію і проведення виборів, відносини між виборцями і представницькими органами. У більшості країн світу проводяться загальнонаціональні парламентські і президентські вибори, вибори до органів місцевого самоврядування, деяких місцевих посадових осіб – суддів, присяжних, шерифів та ін.

Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх зацікавлених соціальних спільностей і груп населення в системі влади через політичні партії. Вибори є одним з провідних інститутів легітимізації наявної політичної системи й політичного режиму. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

Існують такі головні типи виборчих систем: мажоритарні і пропорційні. В основі *мажоритарної* системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі *відносної* (простої) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-який з його суперників. Мажоритарна система *абсолютної* більшості передбачає, що вибраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50% плюс один голос). Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, то проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, і переможцем з них вважається той, хто набрав більше голосів.

Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кілька округів. Зміст цієї системи полягає в тому, що партія може отримати в парламенті ту кількість мандатів, яка пропорційно відповідає кількості поданих за неї голосів. Існує багато різновидів пропорційної систем-голосування може відбуватися як у загальнодержавному, так і по регіональних округах, списки кандидатів від партій можуть бути закритими або відкритими.

І мажоритарна, і пропорційна система мають як переваги, так і недоліки. Приміром, при мажоритарній системі часто трапляються диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами, існує спокуса переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними тощо. При

пропорційній системі послаблений зв'язок кандидата у депутати з виборцями і одночасно є залежність його від партійної фракції у парламенті. Крім того, на роботу парламентарів справляє свій вузькоогоїстичний вплив партійна верхівка. Певним чином через поєднання елементів пропорційної і мажоритарної системи, коли застосовуються різні варіанти змішаної системи, вдається знайти рівновагу між ними. В сучасній Україні діє саме змішана система.

2.

Основні демократичні **принципи** проведення виборів:

- *вільні вибори*. Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення;

- *загальне виборче право*. Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік — 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим; 21 рік, 26 років, 35 років. Існують і такі обмеження пасивного виборчого права, як невиборність (певні посадові особи не мають права брати участь у виборах) та несумісність (заборона обіймати виборчу та державну посаду).

Крім вікового цензу, існує і ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості — це вимога, за якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США — 1 міс, Німеччини — 3 міс, Франції — 6 міс, Канади — 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв брати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі було скасовано у Новій Зеландії (1893), Австралії (1902), Фінляндії (1906). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки дістали право голосу лише після Другої світової війни (Франція — 1944 р., Швейцарія — 1971 р., а в деяких країнах іще пізніше: Іспанія — 1977 р., Португалія — 1975 р.).

- *рівність виборчих прав*. Це означає, що: а) кожний виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має у парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот у парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів — виборча географія чи геометрія.

- *пряме виборче право*. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямыми. Непрямі вибори бувають 2 видів:

а) виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад" президента США);

б) багатоступеневі вибори. В даному разі низові представницькі органи

обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів (СРСР, Куба, Ангола).

- *таємне голосування* – полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

- *обов'язковість і періодичність виборів* – означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі. Головні **процедури** виборчої кампанії такі:

- *призначення дати виборів*. У більшості країн вибори проводять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називають черговими. Однак у випадках, визначених законом, парламент може бути розпущений. Тоді призначаються позачергові вибори;

- *утворення виборчих округів та виборчих дільниць*. Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним (уніномінальним), коли ж одразу обирається декілька депутатів — багатомандатним (поліномінальним);

- *формування виборчих комісій*. Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії;

- *складання списку виборців*;

- *висування та реєстрація кандидатів*. Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

а) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

б) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

в) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, "праймеріз" в США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів. Для висунення до парламенту Франції грошова застава — 1000 франків, Канади — 200 канадських доларів, Великобританії — 500 фунтів стерлінгів.

Від моменту реєстрації претендента на обрання на виборну посаду у

відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і дістає право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата обумовлено законом про вибори;

- *передвиборна пропаганда і агітація*. Починається передвиборна пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів;

- *голосування*. Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (за довіреністю), можливе голосування поштою. Такою формою голосування у Великобританії, Німеччині, Данії користуються приблизно 10% виборців.

Голосування може бути обов'язковим і необов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика обов'язкового голосування. Законодавством деяких країн (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди та ін.) голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому разі він не матиме права працювати на державній та муніципальній службах. Можливий грошовий штраф: Єгипет— 1 долар США, Туреччина — 14 доларів США, Люксембург— за повторну неявку — 240 доларів США, Бельгія — 25 франків. Можливе тюремне ув'язнення від одного місяця до року (наприклад, Мексика, Пакистан, Греція). В Італії неучасть у голосуванні призводить до морального осуду.

- *підрахунок голосів та визначення результатів*. Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Адже недаремно вважають: "Не має значення, як голосують, усе залежить від того, як рахують голоси". Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої формули і обумовлений законодавством. Слід відзначити, що існують виборчі системи, за яких підрахунки голосів робити дуже важко (наприклад, система альтернативного голосування, яка діє в Австралії, система обмеженого голосу в Японії).

3.

Інколи вибори визнаються такими, що не відбулися. В такому разі проводиться повторне голосування. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів.

Класифікація таких порушень охоплює такі випадки:

а) *купівля чистих бюлетенів*. Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав "покупцю". А відтак цикл повторюється знову;

б) *заміна урн для голосування*. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями. Заміна можлива при перенесенні урни чи вимиканні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) *перепис результатів голосування*. Перепис можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;

г) *вкидання потрібних бюлетенів*;

д) *маніпуляції при підрахунках*;

е) *ліквідація (виймання) бюлетенів*. Виймання бюлетенів робиться двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, методом псування бюлетенів шляхом проставлення в бюлетені додаткової помітки. В такому разі, як відомо, бюлетень стає недійсним.

Окремо слід пригадати використання **адміністративного ресурсу** – реалізація особою, яка перебуває на державній службі, своїх владних можливостей з метою надання не передбачених законом переваг або обмежень суб'єктам виборчого процесу та суттєвий вплив в силу своїх повноважень на весь хід виборів. Це проявляється через участь у виборчій кампанії державних чиновників на стороні одного з кандидатів; примус державними службовцями підприємців, керівників підприємств до перерахування певних грошових сум як у різні благодійні фонди, так і безпосередньо у виборчий фонд кандидата; перешкоджання представниками влади реєстрації кандидатів шляхом тиску на них або їхній бізнес, родину; формування списків кандидатів, підтримуваних виконавчою владою; фальсифікацію результатів виборів тощо. В електоральній практиці є ряд методик виявлення таких порушень і протидії їм, що успішно застосовується в виборчій кампанії.

Зробимо висновок. Головне соціальне призначення виборів – адекватне відображення волі та позиції громадян, забезпечення представництва основних соціальних груп в органах влади. Відповідати цьому призначенню вибори спроможні, якщо вони ґрунтуються на демократичних принципах. Головним регулятором виборів є **виборча система** – впорядкована сукупність норм, правил та прийомів, що визначають форми й методи утворення представницьких виборних органів державної влади. *Всі основні типи виборчих систем мають свої переваги й недоліки. Їхня ефективність залежить від конкретної політичної системи, політичної культури, ін. чинників, які слід враховувати під час підготовки та ухвалення виборчого законодавства*

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Чому потрібні вибори за умов демократії?
2. Що таке виборча система і які є головні типи виборчих систем?
3. Які переваги і недоліки властиві мажоритарній і пропорційній системам?
4. Який тип виборчої системи на цей час чинний в Україні?
5. В чому полягають основні демократичні принципи проведення виборів?
6. Які можливі основні порушення виборчого процесу?

ТЕМА 20. ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ І ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ

План:

1. Поняття, типи та види політичних конфліктів.
2. Етапи розгортання політичних конфліктів та їх наслідки.
3. Політичні кризи : поняття, різновиди, форми.
4. Запобігання та врегулювання конфліктів.

1.

Поняття «конфлікт» походить від латинського слова *conflictus*, що означає *зіткнення*. Близькими за смисловим значенням є слова *спір*, *боротьба*, *конкуренція*, *розбіжності*. За підрахунками вчених, існує понад 70 визначень конфлікту, які запропоновані як у класичних вченнях, так і в сучасних теоріях, що активно розвивались з середини ХХ століття Л. Козером, Р. Дарендорфом, К. Боулдінгом. Конфлікт є невід'ємним атрибутом політичного життя, політичного процесу. Найважливіші конфлікти між людьми і соціальними групами концентруються у сфері політики, а сама політика є не що інше, як сфера діяльності по розв'язанню і врегулюванню конфліктів.

У загальному плані **конфлікт** – це протиборство суспільних суб'єктів з метою реалізації їх суперечливих інтересів, позицій, цінностей і поглядів. В якості об'єктивних конфліктогенних чинників, спільних для різних суспільств, на передній план виходять *соціально-політичні розмежування*. Як відомо, феномен «розмежування» (*cleavage*), що перекладається також і як «розкол», описаний у широко відомій праці С. Ліпсета і С. Роккана. На основі дослідження європейської історії, починаючи з Нового часу, вони показали, як внаслідок розмежувань, виникли відносини статусної нерівності і спричинена цим боротьба між:

- *центром і периферією*, які особливо відчутні у питаннях розподілу владних повноважень, матеріально-фінансових ресурсів, мовно-етнічних практик;

- *церквою і державою*, насамперед, за вплив на освіту, виховання, культуру;

- *селом і містом*, головним чином у зв'язку із проблемою справедливого розподілу ресурсів і еквівалентного обміну;

- *класом власників засобів виробництва і класом найманих працівників* у зв'язку з характером, способами і нерівноцінністю у розподілі прибутку і користування вигодами від виробничої діяльності.

З ускладненням соціальної структури і урізноманітненням форм духовної та соціокультурної репрезентації виникають нові спільноти, політично зацікавлені в обстоюванні власних специфічних інтересів. Аналізуючи дане явище, Р. Інглхарт охарактеризував такі нові спільноти як пост матеріалістів, які на перший план висувають вимоги не матеріального характеру; це – організації екологічні, жіночі, антиглобалістські, із захисту тварин, сексуальних меншин тощо. Р. Далтон у зв'язку з цим звернув увагу на наявність політичних конфліктів, в основі яких лежить *постматеріальне розмежування*.

Новою лінією розмежування в транзитивних суспільствах Центральної і Східної Європи став політичний поділ на лібералів-риночників та економічних

популістів, на тих, хто виступає за авторитаризм, колективізм, націоналізм, християнство, збереження усталених цінностей сім'ї і моралі, і тих, хто віддає перевагу секулярним, індивідуалістичним, космополітичним, лібертаристським цінностям.

Вказані розмежування трансформують відмінності за наведеними ознаками у політично значимі суспільні протиріччя. Наявність протиріч, породжуваних протилежними потребами і цілями, інтересами, уявленнями та цінностями, є природним станом суспільства і тому протиріччя постають як універсальне явище в людській історії.

Умовою трансформації соціальних протиріч у конфлікт є готовність і здатність політичних сил, передовсім, партій і харизматичних лідерів разом із засобами масової інформації впроваджувати у масову свідомість ідеї несумісності цілей і позицій учасників протиборства та пов'язаної з цією несумісністю нагальної потреби контролювати і спрямовувати суспільно-політичні події у напрямку домінування над опонентом і отримання односторонньої вигоди за його рахунок; переконання в об'єктивному і неминучому поділі соціуму на конкуруючі табори «Ми» і «Вони» і справедливого характеру боротьби з «Ними» на шляху до Благополуччя, Істини, Правди, Свободи, Гідності, Справедливості і таке інше. Як попереджав Дж. Сарторі, політичні еліти можуть замовчувати або, навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні протиріччя в залежності від очікуваної від такої мобілізації вигоди. Це, в свою чергу, супроводжується штучно викликаною хвилею настроїв суспільного невдоволення, відмови від діалогу, нетерпимості до опонентів, пошуком винуватців.

Політичний конфлікт постає як зіткнення, протиборство політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій, лідерів) як носіїв власних інтересів, поглядів, цінностей та ідентичностей, що зумовлено їх становищем у суспільстві та роллю у владних відносинах, за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за вузькоєгоїстичні інтереси, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування.

На думку Ральфа Дарендорфа, головне питання у конфліктах, полягає в тому, *хто і яким чином розпоряджається ресурсами*. А це визначається тим, *в чийх руках знаходиться влада*. Тому за своєю суттю політичний конфлікт є різновидом взаємодії двох або більше сторін, які сперечаються між собою за владні повноваження.

Реальним *об'єктом політичного конфлікту* є державна влада, а *предметом* виступає боротьба за володіння нею, за право на упорядкування діяльності державних інституцій, на зміну політичного статусу тих чи інших соціальних груп, на нав'язування суспільству тих цінностей, які слугують духовно-ідеологічною базою даної політичної влади.

Суб'єктами політичного конфлікту можуть бути індивіди, групи та спільності (релігійні, мовно-етнічні, соціально-територіальні, соціально-демографічні, соціально-професійні, інші), політичні партії, держави.

Прийнято виділяти три *типи* політичних конфліктів: конфлікти інтересів, конфлікти цінностей, конфлікти ідентифікації.

Політичні конфлікти інтересів переважають в економічно розвинених країнах з усталеними демократичними традиціями і боротьба точиться навколо визначення рівня бюджетних видатків, оподаткування, особливостей і напрямів інвестиційно-інноваційної та фінансово-банківської політики тощо. Такі конфлікти вдається у відносно короткий термін час владнати компромісним шляхом завдяки тому, що втрати і переваги учасників конфлікту піддаються більш-менш точному обрахуванню.

Конфлікти цінностей властиві країнам, які нещодавно стали на шлях самостійності й державотворення, в яких точаться дискусії щодо доцільності тих чи інших стратегічних цілей і перспектив розвитку. Даний тип конфліктів вкрай складний для розв'язання, адже ціннісні розбіжності мають суб'єктивні витоки і не існує раціональних аргументів для зведення воедино усієї багатоманітності симпатій і антипатій.

Конфлікти ідентифікації притаманні, передовсім, виразно гетерогенним суспільствам з чітким поділом на несхожі між собою мовні, етнічні, релігійні, соціоцивілізаційні групи, які, як правило, є меншинами. Внаслідок такого строкатого складу населення перед індивідами постає питання: ким вони в першу чергу відчують себе – представниками своєї групи (етнічної, релігійної і т.д.) або суспільства (держави) загалом. Вирішення конфліктів ідентифікацій потребує тривалого періоду діалогу, зусиль з боку нейтральних авторитетних посередників, готовності представників більшості до поступків в ім'я Загального блага, просвітницької та виховної роботи з людьми, поєднаної з викоріненням радикалізму і екстремізму.

Залежно від рівня учасників політичний конфлікт може бути: *міждержавний* (суб'єкти – держави та їх коаліції); *внутрішньодержавний* (суб'єкти – гілки влади, партії і т.д.); *регіональний* (суб'єкти – регіональні політичні сили); *місцевий* (підчас виборів).

Вище вказане дозволяє виділити ряд сутнісних характеристик конфлікту:

1) конфлікт – це прояв об'єктивних або суб'єктивних протиріч, що виражається у протиборстві (зіткненні) сторін, кожна з яких себе позиціонує в якості активного носія і захисника певних інтересів, ідентичності і заявляє про свої власні цілі у боротьбі за їх реалізацію;

2) конфлікт розгортається по мірі загострення протиріч між двома або більше сторонами, які усвідомили їх несумісність, про що свідчать висунення вимог і звинувачень, погрози, масові акції непокори і насильства, застосування зброї тощо;

3) чітко окреслюється предмет конфлікту, в якості якого можуть бути територіальні претензії; негативне ставлення до чинного політичного режиму; відчуття тиску і переслідувань за політичні погляди; дискримінації на ґрунті мовної, етнокультурної, релігійно-церковної приналежності; нерівномірний розподіл доступу до різноманітних ресурсів (економічних, соціальних, управлінсько-кадрових, інформаційно-комунікативних тощо);

4) справжні інтереси і позиції сторін у конфлікті не завжди збігаються з тим, як вони представлені у промовах і зверненнях самих учасників конфлікту, до якого поступово залучається все більше політичних акторів,

з'являються різні версії та інтерпретації причин та суті конфлікту і тим самим часто викривлюються дійсні наміри сторін;

5) по мірі розвитку конфлікту змінюються склад його найбільш активних учасників, уточнюється і коригується предмет спору між ними, додаються нові претензії або втрачають актуальність деякі старі вимоги.

6) у будь-якому конфлікті проблема влади (її завоювання, утримання, застосування) є центральною, оскільки кожен з опонентів прагне контролювати і направляти поведінку іншого, нав'язати йому вимоги.

2.

Існує загальна схема розгортання будь-якої соціальної дії, в тому числі, політичного конфлікту. Виділяють такі етапи :

- 1) зародження(виникнення);
- 2) формування;
- 3) кульмінаційного піднесення;
- 4) загасання.

Перший є як правило латентним. Це означає, що невдоволення загальним станом речей або якоюсь конкретною ситуацією чи дією, напруженість у відносинах, войовнича риторика у виступах, сумніви і нерішучість влади лише посилюють гостроту проблеми. Наслідком всього стає втрата довіри до окремих політиків і влади, панування соціального песимізму, стихійні мітинги, демонстрації, інші форми політичного протесту. Одним із прикметних симптомів цієї стадії конфлікту стає звернення все більшої кількості людей до такого джерела інформації, які політичні чутки.

Другий етап характеризується усвідомленням критичної гостроти і необхідності невідкладно розв'язувати ситуацію, що стала предметом протиборства. До цієї конфліктогенної проблеми привертається увага все більшої кількості соціальних суб'єктів, відбувається їх розподіл на табори з протилежними поглядами, вимогами, в них наростає рішучість діяти і давати відсіч будь-яким недружнім крокам з боку опонента.

Третій етап розпочинається з інциденту, через що сторони конфлікту вже відкрито, свідомо і цілеспрямовано проголошують свої цілі та висувають вимоги до опонента, навмисно діють в ущерб його інтересам, що й провокує реакцію у відповідь з його боку. В якості інциденту можуть виступати як безпосередньо ворожі дії, акції, так і словесні агресивні випадки, звинувачення, поширення чуток, цитування пліток тощо.

На третьому етапі суб'єкти конфлікту виявляють все більшу обопільну активність, через що у предмет конфлікту потрапляють все нові спірні питання, до їх обговорення і оцінювання залучається нові учасники, лунають заклики до застосування силових методів.

На *четвертому етапі* відбувається завершення конфлікту, коли досягається перемога над якоюсь зі сторін. Найбільш серйозними щодо впливу на перебіг політичного процесу є відставка уряду, розпуск парламенту, рішення про дострокові президентські вибори. Для усталених демократій з традиціями консенсусної політичної культури на третьому етапі між учасниками конфлікту відбуваються різноманітні діалогово-консультативні взаємодії з метою пошуку

варіантів вирішення проблеми; а на четвертому – з урахуванням досягнутих компромісів підписується угода, якою власне й завершується конфлікт.

3.

Наслідком політичного конфлікту є політична криза. Як поняття одні автори пов'язують це з грецьким *krisis* (рішення, вирок), інші – з *krinein* (відділяти, розділяти). Більшість словників поняття «криза» визначають як «ключову точку», «крутий перелом», «різку зміну» у перебігу певного процесу, коли відбувається перехід до якісно нових параметрів його функціонування.

Можна вказати на ряд *ознак*, наявність яких свідчить про кризову ситуацію:

1) перебіг подій несе небезпеку для суб'єкта політичної діяльності та зумовленого ним і залежного від його волі порядку;

2) суб'єкт діяльності починає відчувати гострий дефіцит часу і ресурсів для організації адекватної відповіді на виклики своєму статусному положенню і виконуваному ним традиційному соціально-рольовому репертуару;

3) виникають нові, непередбачені зазвичай вимоги, спрямовані на підтримання ресурсної бази його діяльності, яка характеризується зниженням керованості і системними збоями в ній. Прикметним симптомом при цьому є виникнення відкритого невдоволення у лавах власного політичного табору і навіть вихід з нього окремих знакових фігур.

Залежно від масштабу кризові ситуації можуть бути *локальними, регіональними, загальнонаціональними, міжнародними*. Залежно від міри очікування, що склалась щодо перебігу політичних подій, кризові ситуації можуть бути *прогнозованими і неочікуваними*. Залежно від сфери розгортання руйнівного впливу кризові ситуації поділяють на *природні, техногенні* (приміром, Чорнобильська катастрофа), *гуманітарні* (приміром, масові порушення прав людини, численні біженці). Всі вони гостро потребують реагування з боку політичної влади, а практичні дії останньої неодмінно стають предметом зацікавленої уваги у засобах масової інформації і критики з боку опозиції.

Прийнято виділяти такі *різновиди кризової ситуації* у політичній системі. Найбільш небезпечним є *конституційна криза*, яка є наслідком тупикового розвитку даної соціальної системи і безпосередньо пов'язана із втратою легітимності чинної на той час конституції країни. Конституційна криза виражається у гострому протистоянні законодавчої і виконавчої влади, різкому зниженні ступеня керованості суспільними справами, у загальній неефективності заходів державної влади. Конституційна криза руйнівно впливає на найважливіші компоненти державності – структуру, відносини, інститути та органи. Розпадаються вертикально-ієрархічні структури влади, виявляються неупорядкованими владні відносини, зростає недисциплінованість і безвідповідальність чиновництва. Слабкий контроль за діяльністю бюрократичного апарату, відсутність чіткого розмежування компетенції між державними органами і зрозумілої процедури їх діяльності призводить до деградації влади, і зокрема, до її корумпованості.

Звідси відбувається деформація державних інститутів – зростає соціальне відчуження між ними та суспільством, офіційні структури підміняються неформальними відносинами, державні інститути переживають дисфункцію, яка, в свою чергу, призводить до дисфункції суспільних відносин.

Парламентська криза виявляється у все більшому відхиленні практичної діяльності законодавчого органу від очікувань громадян, у все більш гострому протиборстві між фракціями, що заважає роботі парламенту і прийняттю необхідних законів, у нездатності парламенту співпрацювати з урядом у питаннях, вирішення яких затребуване часом, у затягуванні запропонованих проектів нормативних актів, внаслідок чого знижується легітимність влади і особливо парламенту. Парламентська криза виражається у кризі представницьких органів влади. Внаслідок кризи часто стають дострокові парламентські вибори.

Урядова криза виражається у поглибленні і загостренні наявних конфліктів, у різкому посиленні політичної напруженості, що характеризується втратою урядом підтримки більшості в парламенті чи тієї його палаті, перед якою уряд несе відповідальність. Якщо уряд не справляється з ситуацією, то парламент може відмовити йому у підтримці, висловивши вотум недовіри, і відправити кабінет міністрів у відставку. Урядова криза може супроводжуватися зміною лідерів і порядку управління.

4.

Оскільки найбільш значущою характеристикою конфлікту є те, що він формується та існує у поведінкових взаємодіях кількох суб'єктів, то й управління, що спрямоване на компромісне його врегулювання, має включати такі способи дій (процедури), які б врешті-решт призводили б до зменшення напруги і ворожнечі у їхніх стосунках, до мінімізації або усунення ролі чинників, що справляють негативний вплив на взаємне сприйняття та оцінювання одне одного у зв'язку з реалізацією кожною стороною власних потреб, інтересів, суб'єктивних прагнень, до підтримування того рівня довіри, який здатен забезпечувати конструктивну співпрацю між ними.

Стратегії врегулювання політичного конфлікту охоплюють різні консенсусно-конвенційні способи, що мають на меті досягнення згоди. Ще М. Вебером була продемонстрована засаднича роль згоди для упорядкування соціальної поведінки. Вчений розрізняв два роди погодженої взаємодії людей – по-перше, ті, що обумовлені згодою; і, по-друге, ті, що засновані на згоді. При чому, дії соціальних суб'єктів на основі згоди ще не є солідарністю і не суперечать і не виключають суспільної боротьби. Згода постає, насамперед, як усвідомлена і продемонстрована інтелектуальна, моральна, психологічна, комунікативна готовність діяти на основі принципів рівноправ'я, правової захищеності, розуміння можливості легальним шляхом відновити справедливість, що випливає з чинних загально визнаних правил гри, вільної участі у суспільному дискурсі з будь-яких актуальних питань у контексті наявного діалогу держави з громадянським суспільством, влади з опозицією, політичної еліти з інтелектуальною, бізнесовою, партійною, культурною,

іншими елітами. Важливим витоком згоди, умовою її збереження і відтворення виступає соціальна довіра, яка можлива у вигляді впевненості, що партнер по взаємодії, розуміючи неминучість санкцій у разі порушення ним деяких найбільш суттєвих вихідних вимог до поведінки, позбудеться суспільної підтримки з перспективою подальшої для себе маргіналізації і в силу цього діятиме коректно.

Досягнення згоди уможливується через *діалогізацію* суспільно-політичного життя, яка має сприяти процесам співробітництва і вмінням діяти колективно. Особливої ваги набуває діалог як форма міжкультурної, міжгенераційної, міжгрупової взаємодії, адже саме діалог є безальтернативним демократичним засобом, здатним гарантувати безпеку кожного і впевненість людей і спільностей у завтрашньому дні.

У політичній практиці накопичений чималий досвід застосування діалогових форм, до котрих відносять, у тому числі:

- 1) переговори для ознайомлення з позиціями, а також для проведення консультацій і дискусій зі спірних проблем;
- 2) політичний торг
- 3) домовляння на основі взаємних поступків з наступним укладанням угоди про порозуміння, співробітництво тощо;
- 4) участь третьої нейтральної сторони (посередництво), з допомогою якої встановлюється більш високий рівень довіри і визначається першочерговість питань, що піддаються компромісному розв'язанню.

У Європейському Союзі на цей час стратегічним завданням є досягнення *соціальної згуртованості*, яка визначається як багатопланове явище, що передбачає включення і участь всіх в економічному, соціальному, культурному і політичному житті. Центральна роль при цьому відводиться дотриманню принципів терпимості, визнання і поваги до багатоманітності культур, світоглядів, ідентитетів. Концепцію соціальної згуртованості було підготовлено для обговорення ще 1997 року до Другого Саміту глав держав і урядів. У 1998 році було засновано Європейський комітет з питань соціальної згуртованості. 2000 року було ухвалено Стратегію соціальної згуртованості, а 2004 року – прийнято її нову редакцію.

Підхід, заснований на соціальній згуртованості, надає пріоритет налагодженню контактів між соціальними акторами – представниками потенційно конфліктуючих між собою груп в умовах глибоких соціально-економічних, політичних і культурних розмежувань. Стратегія соціальної згуртованості як раз і спрямована на пом'якшення цих суспільних розмежувань, скорочення соціально зумовлених «розривів» між індивідами, кожен з яких є однаково значущою клітиною для єдиного суспільного організму. Стратегія визначає можливість розвитку соціально згуртованого суспільства лише на основі визнання рівної гідності всіх його членів.

Зробимо висновки. Суспільству, його політичній системі притаманні протиріччя, розгортання яких виступає джерелом їх розвитку і оновлення. Політичні конфлікти, з одного боку, сприяють переформатуванню політичної

системи відповідно до нових вимог і викликів, що робить її більш адаптованою до них. В той же час політичні конфлікти ведуть до дестабілізації соціальної та політичної систем, несуть з собою значні деструктивні імпульси щодо єдності суспільного цілого. Політичною наукою і практикою вироблено підходи до регулювання конфліктів, що передбачає низку заходів і прийомів їх попередження, мінімізації деструктивних наслідків на основі формуванню згоди у відносинах провідних політичних сил.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Чому потрібні вибори за умов демократії?
2. Що таке виборча система і які є головні типи виборчих систем?
3. Які переваги і недоліки властиві мажоритарній і пропорційній системам?
4. Який тип виборчої системи на цей час чинний в Україні?
5. В чому полягають основні демократичні принципи проведення виборів?
6. Які можливі основні порушення виборчого процесу?
7. Що таке адміністративний ресурс і як він застосовується під час виборчих кампаній?

ПЕРШОДЖЕРЕЛА (уривки)

З усіх змін, що відбуваються у світі, важливіше за все ті, що зачіпають наше особисте життя - секс, любовні відносини, шлюб і сім'ю. Сьогодні наше сприйняття самих себе і характер наших зв'язків і контактів з іншими людьми переживають глобальну революцію. У різних регіонах ця революція йде нерівномірно, вона зустрічає опір з різних боків. Як і у всьому, що пов'язане з «вислизуючим світлом», ми і тут не можемо знати, яким чином складеться баланс між перевагами і проблемами. У чомусь ці перетворення йдуть складніше і вселяють більше тривоги, ніж будь-які інші. Більшість з нас здатні на довгий час відключитися від «великих» питань - це одна з причин, чому так важко налагодити співпрацю для їх вирішення. Але коли вихор перемін захльостує найголовніші сфери нашого емоційного життя, ухилитися від нього просто неможливо.

Гідденс Е. Вислизуючий світ : як глобалізація змінює наше життя / Е. Гідденс ; [пер. з англ.]. – М. : Видавництво «Всесвіт», 2004. – 120 с.

Що таке індивід (особистість)? Про дерево з його численними гілками і корінням звичайно говорять як про щось одиничне, і, проте, існують вагомні підстави розглядати його як щось множинне. Чи є окремими індивідами молоді поліпи, обдаровані окремими ротами і щупальцями, але мають загальний травний канал? Це саме такі труднощі, які і слід було передбачити, ґрунтуючись на гіпотезі Еволюції. Якщо Життя починається дрібними і простими формами і якщо перехід від таких первинних одиниць до організмів, складених з груп цих одиниць, відбувається поступово, то очевидно, що індивідуальності першого і найпростішого порядку повинні поступово поглинатися індивідуальностями більшого і більш складного порядку, а ці, в свою чергу, – іншими, що мають ще більший обсяг і вищу організацію. Таким чином, стає неможливим встановити, де кінчається нижча індивідуальність і починається вища. Чи повинні ми вважати весь продукт одного заплідненого зародка єдиним індивідом, незалежно від того, чи буде цей продукт з'єднаний в одну масу або роз'єднаний? Якщо так, то нам доведеться докладати цей термін до кількох окремих індивідів. Якщо ж ми обмежимо цей термін тільки доволі розвиненими організмами, що відтворюють своє потомство звичайним статевим способом, то доведеться дивним чином заперечувати існування індивідуальності у багатьох тварин. Таким чином, як можна зробити висновок з вищесказаного, немає такого визначення індивідуальності, проти якого нічого не можна було б заперечити. Тому ми повинні задовольнятися таким, яке приводить нас до найменшого числа труднощів. А цього ми досягаємо, вважаючи індивідом всякий центр (або всяку вісь), який виявляє здатність здійснювати самостійно то постійне пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх, яке становить Життя.

Герберт Спенсер. Синтетична філософія / Герберт Спенсер ; [пер. з англ.]. – К. : Ніка-Центр, 1997. – 512 с.

У всіх людських суспільствах серед людей існують різні типи нерівності. Чому ж це так? З цією проблемою повинна мати справу теорія соціального розшарування. Одні люди чарівні, а інші грубі; одні більше, а інші менше розумні, сильні або великі; в цьому сенсі люди нерівні. Але нерівні вони і від того, що одні з них є слюсарями, а інші вчителями або, ймовірно, лікарями; до одних звертаються «пане», а до інших - «товариш» або ж «друже». Ми зобов'язані усвідомлювати різницю між нерівностями індивідуальними (часто помилково званими «природними») і соціальними. Тут нам варто мати справу виключно з останніми, тобто з нерівностями, залежними від соціальних позицій людей, а не від їх індивідуальних особистостей, і тому не з випадковими, а з соціально структурованими.

Дарендорф Ральф. Тропи з утопії / Дарендорф Ральф. ; [пер. з нім. Б. М. Скуратова]. – М. : Праксис, 2002. – 536 с.

Я повторюю те, що вже говорив: у кого велика влада, у того й великі переваги над іншими. Тож зваж на це, якщо хочеш оцінити, наскільки будь-коли вигідніше бути несправедливим, ніж справедливим. А скоріше за все ти зрозумієш ту істину, якщо приглянешся до несправедливості в її найповнішому вигляді, коли вона робить того, хто чинить несправедливо, процвітаючою людиною, а найжалюгіднішими тих, які терплять несправедливість і все ж не відважуються на жодну дію всупереч справедливості. Це і є так звана тиранія, вона потай чи силоміць захоплює чуже добро – боже й не боже, особисте й громадське – і то захоплює не поступово, а відразу все. Коли ж хтось лише частково порушить справедливість і не зуміє приховати цього, його карають і вкривають найбільшою ганьбою. Бо ті, що припускаються часткової несправедливості, залежно від скоєних злочинів називаються і святотатцями, і крадіями рабів, і шахраями, і грабіжниками, і злодіями. Якщо ж хто-небудь, окрім захоплення майна своїх громадян, також і їх самих уярмить, зробивши невільникими, його, замість цих ганебних іменувань, називають щасливим і благословенним не лише свої громадяни, а й чужинці, і саме тому, що добре знають: він сотворив несправедливість уповні. Бо ті, хто осуджує несправедливість, не засуджують несправедливі вчинки, вони ж бояться за себе, щоб самим не потерпіти; ось так, Сократе, несправедливість, коли вона здійснюється в належний спосіб, сильніша від справедливості, в ній більше волі

і владності, а справедливість, як я говорив з самого початку, – це те, що приносить користь сильнішому, несправедливість же сама по собі корисна й прибуткова.

Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогрец. Д. Коваль]. – К. : Основи, 2000. – 355 с.

Зрозуміло також, що в господарстві треба більше турботи виявляти до людей, ніж до бездушної власності, піклуватися більше про чесноти перших, ніж про примноження останньої, – ми називаємо це багатством, – дбати більше про вільних людей, ніж про рабів. Виникають, однак, сумніви, коли питання стосується рабів: чи є взагалі у раба певна відмітна чеснота, окрім його здатності виконувати фізичну роботу і службові обов'язки? Мова про те, чи наділений раб такими чеснотами, як скромність, хоробрість, справедливість тощо? Чи він здатен тільки до фізичної праці? Відповідь може бути ствердною і заперечною. Коли (сказати) «так», то чим тоді раб відрізняється від вільного? Коли «ні», – така думка вважатиметься безглуздою, адже раби – люди, наділені мисленням.

Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогрец. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.

Звичайно на біль дивляться як на показник хвороби, і безсумнівно, що взагалі між цими двома фактами існує зв'язок, не позбавлений сталості та точності. Існують захворювання важкі, але безболісні; з іншого боку, незначні розлади можуть завдавати справжніх мук. У деяких випадках відсутність болю або ж задоволення є симптомами хвороби. Існує невразливість, яка носить патологічний характер. За таких обставин, в яких здорова людина страждала би, неврастенік може відчувати почуття насолоди, хворобливий характер якого незаперечний. І навпаки, біль супроводжує ряд станів, таких, як голод, втома, пологи, які є явищами суто фізіологічними. Чи можемо ми сказати, що здоров'я, полягає у щасливому розвитку життєвих сил, упізнається по повній адаптації організму до свого середовища, і чи можемо ми, навпаки, назвати хворобою все, що порушує цю адаптацію? Чи не можна розмежувати здоров'я і хворобу за їхнім ставленням до наших шансів на довге життя? Здоров'я було б тоді таким станом організму, при якому ці шанси максимальні, хвороба ж була б, навпаки, тим, що їх зменшує. Дійсно, можна не сумніватися в тому, що взагалі наслідком хвороби являється ослаблення організму. Старість і дитинство мають ті самі наслідки, так як старий і дитина найбільш схильні до впливу руйнівних чинників. Але хіба вони хворі і хіба потрібно визнавати здоров'я тільки за зрілою людиною? Дивним було б таке судження в області фізіології і здоров'я!

Якщо ж старість вже сама по собі хвороба, то як відрізнити здорового старого від хворобливого?

Дюркгейм Е. Соціологія. Еге предмет, метод, предназначение // Е. Дюркгейм ; [пер. з фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

При неодноразовому і уважному спостереженні всіх процвітаючих нині держав я можу клятвено стверджувати, що вони представляються ні чим іншим, як якоюсь змовою багатіїв, які борються під ім'ям і вивіскою держави про свої особисті вигоди. Вони вигадують і винаходять всякі способи та хитрощі, поперше, для того, щоб утримати без страху втрати те, що здобули різними шахрайськими хитрощами, а потім для того, щоб відкупити собі за можливо дешеву плату роботу і працю всіх бідняків і експлуатувати їх, як в'ючну худобу. Раз багатії постановили від імені держави, значить, також і від імені бідних, дотримуватися ці хитрощі, вони стають уже законами.

Томас Мор. Утопія / Мор Томас ; [пер. з лат. Ю.М. Каган]. – М., : Наука, 1978. – 414 с.

Багато дослідників бачать відмінну ознаку національності в єдності мови. Люди, що говорять однією мовою, належать до однієї національності, таке основне положення цієї течії. Дана теорія національності чи не найпопулярніша і найпоширеніша. Однак від цього вона не стає ще істинною. Якби мова була такою вирішальною ознакою, то тих осіб (а таких чимало), які однаково добре і з дитинства володіють кількома мовами, довелося б визнати денационалізованими, а отже, угорці, які володіють і угорським і німецькою мовами, не могли б вважати себе угорської національністю. І це відносилось би і до всіх «багатомовних» осіб та народів. По-друге, люди, зазвичай належать до різних націй, наприклад, англійці і американці, раз вони говорять англійською мовою, повинні були б скласти тоді одну англійську націю; американської нації, що не володіє власною мовою, тоді не могло б бути. І навпаки : турінец, сицилієць і міланець не могли б належати до однієї італійської нації, так як їх говір дуже далекий один від одного. По-третє, якщо навіть і прийняти цю ознаку, то ми не позбавляємося цим від цілого ряду протиріч і сумнівів. Перший сумнів наголошував би: наскільки розрізнятись повинні бути мови або діалекти, щоб мова, а відповідно і народ, що говорить їм, могли бути визнаними в якості самостійних національних одиниць? Якщо ця розбіжність повинна бути основною, тоді довелося би визнати, наприклад, національністю тільки слов'янство і об'єднати в цю національність такі групи, як великороси, малороси, поляки, серби, болгары, русини і т.д. Кожен з цих народів окремо не міг би скласти національність, бо мови їх більш-менш близькі. Те ж потрібно було б сказати і про французів, італійців та румунів, як одиниці, що говорять на мовах споріднених. І вони порізно тоді не могли б називатися нацією і

національністю, а повинні були б скласти одну «романської» національність. У підсумку ми отримуємо картину, рішуче розбіжну зі звичайним розумінням цього терміна.

Сорокін П.А. Загальнодоступний підручник соціології. Статті різних років / П.А. Сорокін. : Ін-т соціології. – М. : Наука, 1994. – 560 с.

Що менше ви їсте, п'єте, купуєте книг, ходите до театру чи на бали, чи до шинку, і що менше ви думаєте, кохаєте, теоретизуєте, співаєте, малюєте, фехтуєте тощо, то більше ви зможете заощадити і більше зростатиме ваш скарб, який не сточить ні міль, ні іржа – ваш капітал. Що мізерніше ваше буття, що менше ви проявляєте своє життя, то більший ваш статок, то більше ваше відчужене життя, то більше ви накопичуєте своєї відчуженої сутності. Все що економіст відніме у вас у вигляді життя та людяності, він відшкодує вам у вигляді грошей та багатства. І все те, чого не зможете ви, зможуть для вас ваші гроші: вони можуть їсти, пити, ходити на бали та до театру, вони можуть придбати мистецтво, освіту, історичні цінності, політичний вплив; вони можуть подорожувати. Все це вони можуть привласнити, все це вони можуть придбати; вони – справжнє багатство. Та хоча вони можуть робити це все, вони бажають лише творити самих себе, купувати самих себе, адже все інше їм підпорядковано. Коли хто має пана, він має і слугу, і йому нема діла до слуги пана. Отже всі пристрасті та вся діяльність мусить втонути у зиску. Робітник мусить мати лише те, що йому необхідно, аби хотіти жити, і мусить хотіти жити лише для того, аби те мати.

Economic and Philosophical Manuscripts // Erich Fromm (1961). Marx's Philosophy of Man. pp. 144–145.

Коли в епоху середньовіччя селянство поступово розселяється в глибину предковічних лісів і на схід, – це не набирає характеру завоювання та окупації земель (як то було в античності) саме завдяки існуванню феодальної організації. Територіальну експансію здійснюють тепер сеньйори та місцева знать. Як політична мета, «клерухія» була б для (нормального) середньовічного міста неможливою ні з військового, ні з економічного погляду, тоді як для античних полісів це цілком нормальне явище. Інтереси середньовічного «бюргерства» – за винятком окремих великих міст, що вели морську торгівлю та експлуатували колонії, – були спрямовані головним чином на розширення (мирним шляхом) місцевого і зовнішнього ринків збуту товарів. Цілком природно, що, капіталізм, який почав складатися в другій половині середніх віків, мав найбільші шанси прибутку там, де йому вдавалося прибрати до своїх рук державний відкуп (Генуя, Флоренція) або – що найголовніше – задовольняти фінансові потреби королів.

Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Макс Вебер ; [пер. з нім. Олександр Погорілий]. К. : Основи, 1998. 534 с.

Реальність повсякденного життя я вбачаю як інтерсуб'єктивний світ, який я поділяю з іншими людьми. Саме завдяки інтерсуб'єктивності повсякденне життя різко відрізняється від інших усвідомлюваних мною реальностей. Я один у світі снів, але я знаю, що світ повсякденного життя настільки ж реальний для інших, як і для мене. Дійсно, в повсякденному житті я не можу існувати без постійної взаємодії і спілкування з іншими людьми. Я знаю, що моя природна установка по відношенню до цього світу відповідає природній установці інших людей, що вони теж розуміють об'єктивності, за допомогою яких цей світ впорядкований, і в свою чергу також організовує цей світ навколо «тут-і-тепер», їх буття, і мають свої проекти дій в ньому. Звичайно, я знаю і те, що у інших людей є своя перспектива на наш загальний світ, не тотожна моєї. Моє «тут» – це їх «там». Моє «зараз» не повністю збігається з їх. Мої проекти не тільки відрізняються, але можуть навіть суперечити їх проектам. У той же час я знаю, що живу з ними в загальному світі. Але найважливіше те, що я знаю, що існує постійна відповідність між моїми значеннями і їх значеннями в цьому світі, що у нас є спільне розуміння цієї реальності. Природна установка саме тому і є установкою повсякденної свідомості, що пов'язана зі світом, загальним для багатьох людей. Повсякденне знання – це знання, які я поділяю з іншими людьми у звичній самоочевидній буденності повсякденного життя.

Бергер П. Соціальне конструювання реальності. Трактат по соціології знання. / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. Е. Д. Руткевич]. М. : Медіум, 1995. 323 с.

I. Рішення практичного питання змінюється в залежності від того, чи визнається сучасний рівень самогубств нормальним або ненормальним явищем. Як повинно бути поставлено питання, незважаючи на імморальну природу самогубства. Підстави, за якими в помірному відсотку самогубств не слід бачити нічого хворобливого. Але в усякому разі, в тому відсотку самогубств, який в даний час панує серед європейських народів, доводиться бачити ознаку патологічного стану.

II. Засоби, запропоновані для лікування цього зла: 1) Заходи репресивні; які 2/3 з цих заходів застосовні на практиці; чому вони можуть мати лише обмежене значення. 2) Виховання. Воно не може реформувати морального стану суспільства, бо саме є лише відображенням останнього. Необхідно впливати на самі причини, які породжують самогубства; можна, однак, ігнорувати альтруїстичне самогубство, яке за своєю природою не містить у собі нічого ненормального. Засіб боротьби з егоїстичним самогубством: треба зробити більш згуртованими групи, що оточують індивідуума. Які з них найбільш придатні для цієї ролі? Для цього не годиться ні політичне суспільство, яке надто далеко від індивіда, ні релігійна громада, яка в змозі соціалізувати індивідуумів, лише відбираючи в них свободу думки, ні сім'я, яка мало-помалу зводиться до шлюбної пари. Самогубства подружжя чисельно

зростають, абсолютно так само, як і самогубства осіб, які не перебувають у шлюбі.

III. Професійна група. Чому тільки вона одна в змозі виконати вищезгадану функцію? Чим вона повинна стати в цих видах? Яким шляхом вона може створити моральне середовище? Яким чином вона може послужити гальмом також і для аномічного самогубства? Випадок шлюбної аномії. Антиномія цієї проблеми: антагонізм статей. Засоби до його усунення.

IV. Висновок. Сучасний рівень числа самогубств є ознакою морального лиха. Що слід розуміти під моральною свідомістю суспільства? Пропонована реформа потрібна усією сукупністю нашої історичної еволюції. Зникнення всіх соціальних груп, проміжних між індивідом і державою; необхідність їх відновлення. Професійна децентралізація протилежна децентралізації територіальній, – вона є необхідним базисом соціальної організації. Важливість питання про самогубство; його зв'язок з найбільшими практичними проблемами поточного часу.

Дюркгейм Э. Самогубство : Соціологічний етюд / Э. Дюркгейм ; [пер. з фр.] : за ред. В. А. Базарова. М. : Мысль, 1994. 399.

Світ середньої людини в сенсі уявлення і практичного формування подібний паперу на пред'явника, світ індивідуального – паперу на певне ім'я. Тому світ розглядається не за кількістю здійснених в ньому понять, а по їх якійсь особливості, і зі смертю індивідуальної людини він втрачає більше, ніж зі смертю неіндивідуального. З першим відмирає більш значна кількість світу, ніж зі смертю другого, сутність і внутрішнє надбання якого були з самого початку як спадковість прийняті і як спадковість передані. Той, чие життя протікає в формі і з вмістом родового типу, власне кажучи, безсмертний, у всякому разі в тій мірі, в якій безсмертний рід. Лише індивід помирає повністю; зі смертю абсолютного індивіда щось завершилося б абсолютно – цим дано лише найбільш чисте і радикальне вираження того, що намічається на фізіологічному рівні, а саме: складність і диференційованість істот показує шлях розвитку, за яким вони від принципового безсмертя одноклітинних приходять до смерті; як сказав один біолог, смерть – та ціна, яку нам доводиться платити за високий диференційований розвиток. Це можна, виходячи з останніх категорій, висловити і так. Ми мислимо матеріальну субстанцію неминучою у часі, і кожна її частина, розглянута просто як матерія і поза всяким формуванням взагалі єдина; логічно було б безглуздо, щоб «одна і та ж» частина матерії існувала двічі.

Георг Зиммель. Избранное : Созерцание жизни / Георг Зиммель. ; [пер. М.И. Левиной]. М. : Юрист, 1996. 608 с.

Культурна система, співвідносячись з вищою реальністю, перетворює нормативні зразки в ціннісні орієнтації, які стосуються решти оточення і системі дії, в тому числі до фізичного світу, організмів, особистостям і

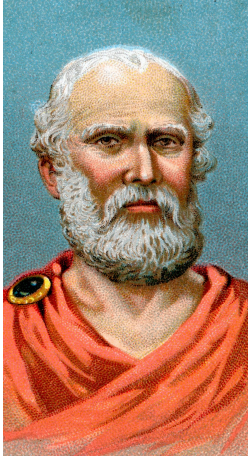
соціальним системам. У кібернетичної моделі вона знаходиться в системі дії на найвищому рівні, потім розташовується соціальна система, нижче відповідно – особистість і організм. Фізичне середовище – останнє в цій ієрархії, воно лише створює умови функціонування, але не організує їх. Оскільки фізичні фактори не контролюються кібернетично високоупорядоченими системами, ми повинні адаптуватися до них, інакше людське життя зникне. Наочними прикладами може служити залежність людини від кисню, їжі, прийнятних температур тощо.

Толкотт Парсонс. Понятіе общества: компоненты и их взаимоотношения / Толкотт Парсонс ; [пер. Н. Л. Поляковой] : Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall, 1966, p.5-29.

В одній із своїх промов, яку він виголосив на місцевому святкуванні в невеликому провінційному місті Сарлат, в якому Тард провів значну частину свого життя, він говорив про свободу. Помітивши, що є люди, які вважають свободу в силі і вважають поневоленням применшення престижу влади або військової поразки, і що для таких людей існує вибір тільки між тиранією і рабством, Тард закінчив свою промову такими фразами: «Я вам дам вірне визначення свободи ... Бачите ви через огорнувшу вас темряву, там, далеко, в тумані минулого, цей тьмяний світоч, цей мерехтливий вогник, цю маленьку зірку? Колись вона вже світила землі. Прийде час - вона загориться з новою силою, коли світ втомиться в гонитві за щастям на всіх шляхах, крім шляху серця, знемога в пошуках соціального світу посеред запеклої боротьби егоїзму і розбещеності інтересів і втратить віру в безбожний парадокс, ніби без любові можна досягти миру, щастя, рівності і свободи! ... Не вважайте ілюзією і не приймайте за падаючий метеор цю зірочку, цю маленьку небесну лампаду. Не гасіть її, ви – пастухи, робітники, усі знедолені цього світу! Повірте мені, свобода – це братство, свобода – це любов! ».

Габриэль Тард. Преступник и толпа / Габриэль Тард. ; [пер. с фр.]. М. : Алгоритм, 2016. 432 с.

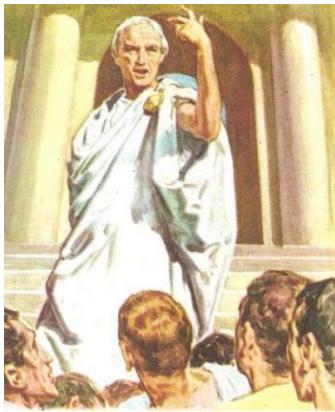
Персоналії

Платон
(427 - 347 до н. е.)

Платон (грец. Πλάτων; 427 до н. е. - 347 або 348 до н. е.) давньогрецький мислитель, засновник філософської школи відомої як Академія Платона. Один із основоположників європейської філософії нарівні з Піфагором, Парменідом і Сократом.

Аналіз творчості Платона показує, що його погляди глибоко продумані. В цілому вони складаються у систему, до якої входять: 1) вчення про буття; 2) вчення про Бога; 3) вчення про світ; 4) вчення про походження світу; 5) вчення про душу; 6) вчення про пізнання; 7) вчення про моральність і 8) вчення про суспільство.

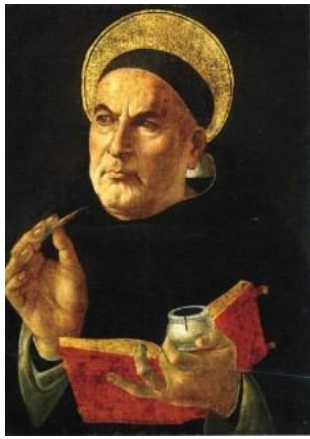
Цицерон
Марк Туллій
(106 - 43 до н. е.)

Цицерон Марк Туллій - давньоримський політичний діяч, оратор, письменник. З стану вершників. Прихильник республіканського ладу. З творів збереглися 58 судових і політичних промов, 19 трактатів по риториці, політиці, філософії і більше 800 листів. Твори Цицерона - джерело відомостей про епос громадянських війн в Римі. З 90 р до н.е. жив в Римі, навчаючись ораторського мистецтва у правознавця. З середини 50-рр. до н. е. все більше занурювався в заняття теорією держави і права та теорією красномовства: «Про державу», «Про оратора», «Про закону», «Гортензія», «Навчання академіків» і «Тускуланские бесіди».

Нікколо Макіавеллі
(1469-1527)

Знаковий італійський мислитель і письменник епохи Відродження, один з найвідоміших державних діячів. Творчість Нікколо Макіавеллі справила величезний вплив на формування політичної думки, методів управління державою, отримання та утримання влади. При цьому сам автор все життя виступав затятим прихильником сильної державної влади, для зміцнення якої допустимі будь-які засоби і жертви - тільки така жорстка позиція в той час могла забезпечити створення міцної держави серед хаосу і сум'яття. Твори Нікколо Макіавеллі можуть виявитися корисними для підприємців, політиків, керівників середньої та вищої ланок великих компаній.

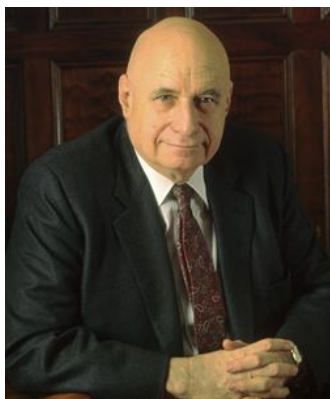
Тома Аквінський
(1225-1274)

Середньовічний філософ, теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, який після смерті був удостоєний почесного звання «ангельський доктор», у 1323 р. – зачислений до святих, а в 1879 р. його філософія офіційно проголошена філософською доктриною Ватикану. Започаткував філософський напрям томізму (Фома – Томас). Згідно з його вченням, «існуюче» і «благе» є тотожним, а індивід – особистісним поєднанням душі і животворимого нею тіла. Душа людини нематеріальна і само-суша, проте сама по собі не є «повною» людиною, вона реалізується завдяки тілу.

Арістотель
(384 – 322 до н. е)

Давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки. Ним були також закладені основи біології, фізики, етики, логіки, психології, соціології. Запровадив уперше поділ наук (теоретичних, практичних та поетичних – «технічних»). Зібрав і систематизував величезний природничо-науковий матеріал своїх попередників, критично його оцінив, виходячи зі своїх філософських поглядів, і сам здійснив ряд глибоких спостережень. На погляд Арістотеля, значення пізнання в людському житті дуже велике, адже від природи людина прагне до пізнання. Створив науковий понятійний апарат, покладений в основу наукового стилю мислення.

Пітер Людвіг Бєргер
(1929-2017)

Австрійський і американський соціолог та теолог, ідеолог неоконсерватизму, представник соціального конструктивізму в соціології, професор соціології та релігієзнавства Бостонського університету. Бергер є автором книг, присвячених проблемам феноменологічної соціології знання, соціального конструювання та соціології релігії. Всесвітню відомість Бергеру принесла його спільна з Томасом Лукманом монографія «Соціальне конструювання реальності» (1966). Також, під його керівництвом та спільно з Самуелем Гантінгтоном вийшло одне з найперших досліджень глобалізації – «Багатолика глобалізація. Культурна різноманітність у сучасному світі» (2002).

Французький психолог, соціолог, антрополог та історик, публіцист, найбільше відомий як засновник соціальної психології і автор одного з

Гюстав Ле Бон
(1841-1931)

перших варіантів доктрини «масового суспільства». Автор кількох робіт, в яких він тлумачив теорії національних рис, расових приналежностей, поведінку стада і психологію натовпу. Також доктор медицини і автор ряду робіт з фізики і хімії. Він першим висуває ідею, що психологія — це наука, необхідна для вивчення соціології і розуміння історії народів. З'являються його праці «Психологічні закони еволюції народів», «Психологія народів», «Психологія натовпу», які отримали широке міжнародне визнання.

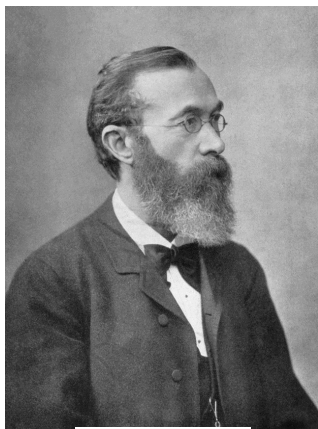
Макс Вебер
(1864-1920)

Німецький політичний економіст і соціолог-теоретик. Починаючи з ранніх праць з історії торгового права Вебер став однією з провідних постатей нового покоління політичних економістів Німеччини 1890-х років. У 1898 році особисті негаразди змусили його облишити академічну викладацьку діяльність, що майже не відбилося на його наукових працях, кількість яких була величезною. Їх спільним спрямуванням було зацікавлення відносинами між правовими, політичними і культурними утвореннями, з одного боку, та економічною діяльністю - з іншого. Його інтерес до цих проблем був переважно теоретичним, включаючи і систематизацію основних категорій соціального та політичного життя - водночас й універсальних, і таких, що визначають специфічний характер сучасної західної цивілізації. Вебер також активно включався в політичні дискусії, що точилися в Німеччині за часів кайзера Вільгельма, причому, з точки зору прогресивних націонал-лібералів, часто виступав у них як опонент, що надавало особливого сенсу його зацікавленню різницею між наукою про суспільство і політичною практикою, а також значенням правильних суджень у науці про суспільство.

**Рене Вормс
(1869-1926)**

Французький соціолог-органіцист і політичний діяч, аудитор Державної ради Франції, син професора політичної економії Еміля Вормса. У 1893 році Вормс заснував «Міжнародний соціологічний журнал», в якому він став головним редактором, а пізніше заснував видавничу серію «Міжнародна соціологічна бібліотека, крім того, заснував Міжнародний інститут соціології та Паризьке соціологічне суспільство.

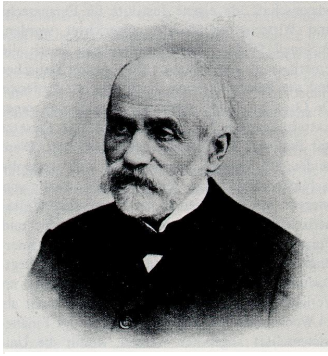
**Вільгельм
Максиміліан Вундт
(1832 р. -1920 р.)**

Німецький лікар, фізіолог, філософ і професор, відомий сьогодні як один з основоположників сучасної психології Вундт, який відзначав психологію як науку, крім філософії та біології, першою людиною колись називав себе психологом. Він широко розглядається як «батько експериментальної психології». У тлумаченні співвідношення душі та тіла, психічного і фізичного виходив із первинності першого чинника. На думку Вундта, душа або дух є фундаментом матерії, а не навпаки. Логіку розглядав як теорію форм синтезуючого мислення, на яку має спиратися методологія усіх наук. Згідно з Вундтом, етика – це апріорне знання абсолютних цінностей.

**Жозеф Артюр де
Гобіно
(1816-1882)**

Французький аристократ, письменник, дипломат, автор расової теорії, історичних і філологічних праць. У своїй головній роботі – «Нарис про нерівність людських рас» (1853-1855) – де Гобіно висунув теорію, згідно з якою соціальна нерівність між народами пов'язана з їхніми біологічними особливостями або якостями. Жозеф Артюр де Гобіно вважається основоположником расистських теорій, тому що вперше дав обґрунтування ідеї нерівності людей через різницю вроджених біологічно-расових особливостей.

**Людвіг Гумплович
(1838-1909)**

Австрійський і польський соціолог, економіст і юрист; визначний представник соціал-дарвінівської теорії суспільства і держави. Основні праці Гумпловича: «Раса і держава», «Дослідження закону формування держави», «Загальне державне право», «Боротьба рас». Гумплович як соціолог першим не тільки сформулював її загальні та специфічні закони, але й створив їх класифікацію. Виходячи з цієї методологічної послідовності, що субстратом соціологічного закону є соціальна група, людський рід, і рисами соціологічного закону, як і природних явищ, є одноманітність, повторюваність.

**Еміль Дюркгейм
(1858 – 1917)**

Соціолог і філософ, засновник французької соціологічної школи. Його численні праці впливали і продовжують впливати на розвиток соціологічної думки. Особливо вагомий внесок Дюркгейм зробив у розуміння проблеми предмета й методу соціології як самостійної науки з позицій структурного функціоналізму. Суть його полягає в тому, що структура суспільства – це сукупність фактів у їх функціональній взаємодії та взаємозалежності. Соціальні факти як предмет соціології, за Дюркгеймом, існують поза людиною та впливають на людину незалежно від її волі.

**Георг Зіммель
(1858-1918)**

Німецький філософ і соціолог Г. Зіммель відомий як один з провідних представників модної на межі ХІХ—ХХ ст. філософії життя і як автор вельми оригінальної концепції формальної соціології. Коло його інтересів як ученого було надзвичайно широким. Він займався проблемами філософії, історіософії, політичної економії, релігії, літератури, образотворчого мистецтва, етики, музики, теорії культури тощо. В галузі соціології він писав на теми соціального пізнання, соціальної психології, взаємовідносин індивіда і суспільства, соціальної диференціації, влади і насильства, відчуження, культури, релігії, мистецтва, сім'ї, просторової організації соціального життя та ін.

**Люїс Альфред Козер
(1913-2003)**

Американський соціолог, 66-й президент Американської соціологічної асоціації (1975), який здебільшого відомий завдяки вивченню конфлікту. Козер одним з перших спробував поєднати конфліктний та функціональний підходи і показати функціональність соціального конфлікту. Він розглядає внутрішні та зовнішні соціальні конфлікти і стверджує, що і ті, і інші можуть бути корисними для групової інтеграції.

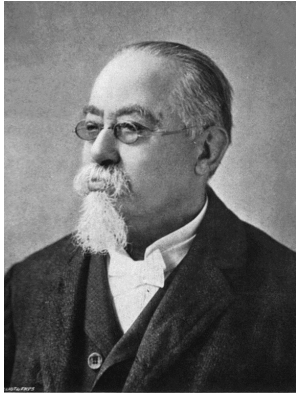
**Огюст Конт
(1798 – 1857)**

Засновник позитивістської соціології, спрямованої на вивільнення науки від абстрактної філософії (метафізики) і теології. О. Конт уперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства та можливість пізнання законів його розвитку; визначив соціологію як особливу, самостійну науку про суспільство, поставив питання про організацію і проведення емпіричних досліджень у науці, окреслив загальні контури соціальної структури та основних соціальних інститутів суспільства.

**Чарльз Гортон Кулі
(1864 р.-1929 р.)**

Американський економіст, соціальний психолог, соціолог, професор Мічиганського університету, один з президентів Американського соціологічного товариства (1918). Автор теорії «дзеркальної самості», один із основоположників теорії малих груп. Перша велика праця Кулі «Теорія транспорту» (1894) була з економічної теорії. У ній він обговорює зростання та поширення транспорту протягом XIX століття. Вчений робить висновок, що, як правило, міста й містечка тяжіють до місць перетину транспортних магістралей — місць так званих перерв (пауз) в перевезеннях. Основи його соціологічної теорії викладені у своєрідній трилогії його праць «Людська природа та соціальний порядок» (1902), «Соціальна організація» (1909), «Соціальний процес» (1918), а також у праці «Соціологічна теорія та соціальне дослідження» (вийшла після смерті вченого у 1930).

**Чезаре Ломброзо
(1835 – 1909)**

Засновник Італійської школи позитивної кримінології. Ломброзо відкинув вчення класичної школи про те, що злочин є властивою рисою людської природи. Замість цього він вивів антропологічну кримінологію, яка вказує на спадковість кримінальності, як хтось «народжений злочинцем» може бути розпізнаний за фізичними вадами, що стверджують злочинця – жорстокість, або сімейна спадковість. Головна заслуга в кримінології Ломброзо полягає в тому, що він змістив акцент вивчення з злочину як діяння на людину - злочинця.

**Карл Г'єнріх Маркс
(1818 -1883)**

Німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом, політичний журналіст-публіцист; протагоніст робітничого соціалістичного руху та один із засновників Першого Інтернаціоналу. Його наукові роботи та політекономічні дослідження, об'єднані в теоретичне суспільствознавче вчення, що за його іменем отримало назву марксизму і стало підґрунтям соціалістичного і, пізніше, комуністичного руху в Європі і світі. Твори Маркса, більше, ніж будь-кого іншого, вплинули на розвиток суспільної думки й історичні події ХХ століття. Так наприклад, згідно з масовим опитуванням Бі-Бі-Сі у 1999 р., Маркс був названий «найвидатнішим мислителем тисячоліття».

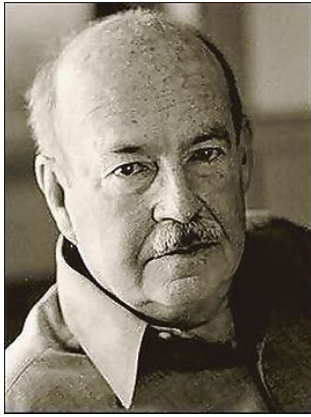

**Роберт Езра Парк
(1858–1944)**

Американський соціолог, ідейний натхненник і лідер Чиказької школи емпіричної соціології.

Жодному із відомих американських соціологів до Р. Парка не вдалось створити свою соціологічну школу, яка б могла розвиватися і створювати ідейний вплив протягом багатьох десятиліть. Загальний методологічний принцип (підхід до вивчення всіх виділених тем, соціологічна парадигма) Парка, який намітився вже в ранніх статтях і розвивався в усіх наступних роботах, сформувався як соціально-екологічний підхід (метод) в соціології. Підхід Парка до розуміння предмета соціології визначався розумінням соціальної системи як елемента глобальної екосистеми.

Американський соціолог, лідер напрямку структурного функціоналізму, один із засновників соціальної антропології та теоретичної соціології.

**Толкотт Парсонс
(1902- 1979)**

Автор численних робіт з теорії суспільства і соціології громадських систем, які переведені на багато мов світу. Освіту отримав у Амхертському коледжі, Лондонській школі економіки, Гейдельберзькому університеті. У 1926 захистив дисертацію, присвячену розвитку поняття капіталізм у німецькій соціології (зокрема в працях Макса Вебера та Зомбарта). З 1927 року викладав соціологію та економічну теорію в Гарвардському університеті, де заснував школу теоретичної соціології (Гарвардська соціологічна школа). У 1949 році обирався президентом Американської соціологічної асоціації.

**Беккер Говард Пол
(1899 - 1960)**

Американський соціолог, представник макросоціологічної теорії соціальної дії. В якості головної задачі соціології Беккер розглядав систематичне спостереження за "соціальним процесом" як повсякденним практичним втіленням соціальних структур. У зв'язку з цим виділяв поняття асоціації - обопільно активного соціального взаємодії, що зводить воедино три системи діяльності: особистість, соціальні відносини і культуру. Форми взаємодії, по Беккеру, - конфлікт, змагання, співробітництво.

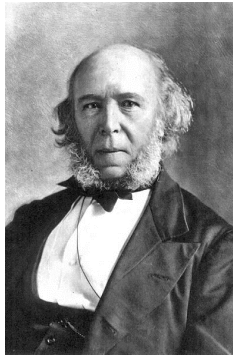
**Анрі́ де Сен-Сімо́н
(1760-1825)**

Французький мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму. Командував полком під час війни за незалежність у Північній Америці (1775–1783). Запропоновані Сен-Сімоном реформи суспільного життя мали мирний характер, що виключало будь-яке насильство. Він прокладав надії на освіченого монарха. Сен-Сімон уважав, що суспільство розвивається поступово від однієї стадії до іншої. Теологічну і метафізичну стадії заступає позитивна («золотий вік»), яка робить усіх людей щасливими. На перших двох стадіях мають місце невдоволення й протиріччя між бідними та багатими, але прогрес знань і моральності сприяє розвиткові суспільства і створює передумови для настання позитивної стадії.

**Пити́р м
Олекса́ндрович Соро́кін
(1889-1968)**

Американський соціолог і культуролог. Відомий розробками теорії соціокультурної динаміки та теорії революції. Один з основоположників теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Суттєвими є зусилля Сорокіна на посаді декана факультету соціології Гарвардського університету щодо інституціоналізації соціології не лише як науки, а і як предмета викладання у вищих навчальних закладах США. Його наукові погляди мали серйозний вплив на розвиток світової соціології ХХ ст.

**Ге́рберт Спе́нсер
(1820 –1903)**

Англійський філософ і соціолог вікторіанської епохи британського індустріалізму, один з родоначальників еволюціонізму, ідеї якого користувалися великою популярністю наприкінці ХІХ століття, засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму, адепт захисту природних прав людини, критик утилітаризму. Остаточно затвердив в науковому обігу термін «соціологія».

**Жан-Габрієль Тард
(1843-1904)**

Французький соціолог і кримінолог. Значний вплив на розвиток політичної психології, а зокрема теорії лідерства і поведінки соціальних груп зробила його концепція наслідування, яка розкривається у працях вченого — «Соціальна логіка», «Соціальні закони», «Думка і натовп». Наслідування реалізується у формі звичаїв і моди, при засвоєнні яких відбувається соціалізація індивіда. У результаті наслідування виникають групові й суспільні цінності й норми. Аналізуючи ефект натовпу, констатував, що індивід у натовпі має такі властивості, як надмірна збудженість, втрата свідомого контролю й індивідуальності.

**Альберт Шеффле
(1831-1903)**

Німецький і австрійський економіст і соціолог, представник органічної школи. Розглядав суспільство як організм, який розвивається по дарвінівському принципу боротьби за існування; аналізував роль колективної власності в процесі розподілу і виробництва. Шеффле вважав соціалізмом будь-яке втручання держави в економічне життя. Предмет соціології для Шеффле — це духовні взаємини між людьми.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК «СОЦІОЛОГІЯ»

Агенти соціалізації – певні особи, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі (хто сприяє соціалізації людини). Агенти первинної соціалізації – люди, які є найближчим оточенням особи (батьки, родичі, друзі). Агенти вторинної соціалізації – школа, ВНЗ, армія, засоби масової інформації та ін.

Агрегація – сукупність індивідів, що знаходяться в одному і тому ж місці в один і той же час (черга, пасажири в транспорті).

Адаптація соціальна – процес і результат активного пристосування індивіда, групи до умов соціального середовища, до суспільних умов життя, що змінюються або що вже змінилися.

Адміністративні соціальні організації – організації, сформовані за рішенням надорганізації – більшої структури, що володіє такими повноваженнями (відкриття районної поліклініки № 15 у місті Х відбувається за розпорядженням Міністерства охорони здоров'я).

Аналіз документів – метод збирання інформації, джерелом якої може бути будь-яка інформація, фіксована у друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото або кіноплівці.

Андрогінність (від лат. andro – чоловік, gyne – жінка) – вищий рівень близькості рис фемінності і маскулінності, досягнутий окремим індивідом, свідчить про. Андрогінний індивід має більш широкий вибір варіантів поведінки, є більш гнучким в плані соціального пристосування.

Анкетування – метод збирання інформації, при якому опитуваний сам заповнює опитувальний лист у присутності інтерв'юера або без нього (бувають індивідуальні або групові, очні й заочні).

Аномія – відсутність закону, соціального порядку, ціннісно-нормативний хаос; стан суспільства, при якому наступають дезінтеграція і розпад системи цінностей та норм, які гарантують громадський порядок. Це поняття вперше було застосовано в соціології Е. Дюркгеймом для аналізу ненормального, відхиленого, патологічного стану суспільства.

Антисемітизм – одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що знаходить прояв у ворожому ставленні до євреїв, а також система поглядів, що його обґрунтовує. У сучасному суспільстві можна виділити такі форми антисемітизму: державний, політичний та побутовий.

Апартеїд (apartheid – роздільне проживання) – політика крайньої дискримінації за расовими, національними, релігійними та іншими ознаками. Апартеїд узаконюється: політично (позбавлення виборчих, політичних, громадянських прав); економічно (низька плата за рівну працю); соціально (заборона на свободу пересування, у тому числі територіальна ізоляція). Апартеїд може мати крайню форму прояву – геноцид. Апартеїд оголошений ООН, іншими міжнародними організаціями як злочинні дії щодо людства, що створюють серйозну загрозу міжнародному праву і безпеці.

Асиміляція – другий засіб вирішення конфлікту культур, по суті протилежний геттоізації. У разі асиміляції індивід навпаки, повністю відмовляється від своєї культури і прагне цілком засвоїти необхідний для життя культурний багаж чужої культури, що, звичайно, не завжди вдається. Причиною утруднень виявляється або недостатня пластичність особистості, того, хто намагається асимілюватися, або опір культурного середовища, членом якого він має намір стати. Для дітей таких емігрантів, включених в іншокультурне середовище з раннього віку, асиміляція не складає проблеми.

Аспірантура і докторантура – це рівень системи освіти, що забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук.

Аудиторія – сукупність індивідів, пов'язаних з комунікатором з метою отримання інформації або емоцій (глядачі в кінотеатрі, лекторії, консерваторії).

Аутгрупа – це група, до якої даний індивід не належить і тому оцінює її як «чужу», не своє (інші сім'ї, інша релігійна група, інший етнос та ін.).

Багатодітна сім'я – сім'я, в якій є троє і більше дітей, віком до 18 років.

Бездітна сім'я – сім'я, в якій немає дітей.

Бунт (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що виражається у запереченні й цілей суспільства, і засобів їхнього досягнення. Але на відміну від ретритистів, бунтівники не відходять від суспільства, а намагаються запропонувати йому нові цілі й нові засоби їхнього досягнення. До цього виду девіантів можна віднести реформаторів і революціонерів.

Великі соціальні групи – це численні групи людей, розпорошені на великому просторі, які характеризуються опосередкованою солідарною взаємодією (класові, територіальні, національні спільноти).

Вертикальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи групи у системі соціальної ієрархії, що включає зміну соціального статусу. Вертикальна мобільність може бути висхідна і низхідна.

виробництвом, обміном і розподілом благ та послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці та ін., тобто реалізують потреби добування засобів існування: їжі, одягу, житла (наприклад, власність, гроші, ринок, фірму, банк, магазин та ін.).

Висхідна соціальна мобільність – пересування індивіда чи групи, яке призводить до підвищення соціального статусу. Наприклад, студент отримує диплом про вищу освіту і перетворюється на молодого спеціаліста, або спеціаліст з інформаційних технологій стає керівником проекту.

Виховна функція сім'ї – це формування навичок суспільного життя, соціалізація дітей, забезпечення культурної неперервності суспільства, передача новому поколінню суспільних норм та цінностей (на суспільному рівні); задоволення потреб у батьківстві, контактах з дітьми, вихованні дітей, самореалізації в дітях, забезпечення дітям батьківської підтримки, любові, передача життєвого досвіду від старших індивідів до молодших, засвоєння молодими індивідами досвіду старших (на індивідуальному рівні).

Вища освіта – це рівень системи освіти, що забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення

їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів.

Вищий клас – люди та сім'ї, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами.

Відкрита стратифікація – відсутність формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу. система соціальної нерівності, при якій відсутні формальні обмеження для переходу з однієї страти в іншу.

Відкриті соціальні організації – організації, членом може бути будь-хто бажаний, поділяючий цінності й норми організації (релігійна організація, в яку приймають усіх).

Включене спостереження – метод збирання первинної інформації при якому спостерігач у тому або іншому ступені безпосередньо включений у досліджуваний процес, перебуває в контакті зі спостережуваними людьми й бере участь у їхній діяльності.

Влада – це здатність індивіда впливати на інших і примушувати їх виконувати якісь дії.

Влада – це можливість, за М. Вебером, здійснювати свої плани, наміри, ідеї попри можливе невдоволення, іншу думку, навіть опір оточення.

Внутрішньольові конфлікти – містяться в суперечливих вимогах, які висуваються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами. Наприклад, студент повинен вибирати, до якого предмета йому готуватися, прийти до декана, що його викликає на бесіду, або на лекцію, що проводиться у цей час за розкладом.

Внутрішній контроль (самоконтроль) – діяльність самої людини, що спрямована на запобігання власної девіантної поведінки та підтримку суспільних норм, не вимагає присутності сторонніх осіб і спрямована на себе.

Внутрішня (змістовна) сторона соціального інституту – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у певних ситуаціях.

Вторинна соціалізація – охоплює зрілість та старість і характеризується тим, що людина соціалізується через вплив вторинних соціальних груп та соціальних інститутів. Інститутами соціалізації є ЗМІ, виробництво, культура, економіка тощо.

Вторинні соціальні групи – характеризуються формальністю контактів (навчальна група, трудовий колектив), вони створюються для досягнення інструментальних цілей (отримання освіти, прибутку тощо).

Гендер (від англ. Gender – рід) – змодельована суспільством і підтримана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя, ролей і відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, яка визначається соціальним, політичним, економічним і культурними контекстами суспільного життя. У сучасному суспільствознавстві прикметник статевий використовується лише у тих випадках, коли ми бажано підкреслити біологічні відмінності між жінками і чоловіками (наприклад, статева конституція). В усіх інших випадках

коректним вважається використання прикметника гендерний (гендерні ролі, гендерна нерівність, гендерна соціалізація тощо).

Гендерна сегрегація праці – розподіл професій на чоловічі і жіночі, при цьому жіночими професіями стали ті, що продовжують жіночі функції у сім'ї (вихователька, вчителька, медсестра, соціальний робітник та ін.).

Геноцид (од грец. Γένος – род, плем'я та лат. caedo – убиваю) – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать: вбивство членів цієї групи; нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Гетерогамні шлюби – укладення шлюбу між особами різних верств або спільнот (конфесійної, національної, професійної та ін.).

Геттоізація – перший засіб подолання культурного шоку, який реалізується в ситуаціях, коли людина прибуває в інше суспільство, але намагається або виявляється вимушеною (через незнання мови, природної боязкості, віросповідання або з яких-небудь інших причин) уникати будь-якого зіткнення з чужою культурою. Цьому випадку вона прагне створити власне культурне середовище – оточення одноплемінників, яким відгороджується від впливу іншопольтурного середовища (наприклад, китайські квартали або цілі чайнатауни – це квартали або райони, де поселяються вихідці з мусульманських країн, індійські квартали тощо).

Головний (інтегральний) соціальний статус – позиція, що визначає положення людини в суспільстві у цілому, найбільш характерний для даної людини, з яким її ідентифікують (Президент України, директор).

Горизонтальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи групи в соціальній структурі без зміни соціального статусу.

Група членства – це будь-яка група, членом якої є індивід.

Групова мобільність – зміни соціальних статусів цілих соціальних груп внаслідок якихось історичних подій.

Груповий шлюб – найпримітивніша форма шлюбу, за якої декілька жінок і чоловіків одночасно знаходяться у шлюбних стосунках і ведуть спільне господарство.

Гендерна ідентичність – усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки.

Гендерна ідеологія – система ідей, що виправдовує існування у суспільстві гендерної нерівності. В українському суспільстві розповсюджена ідеологія патріархату, з точки зору якої центром суспільного життя виступає чоловік, він виконує функції керування, жінки виконують функції підтримки.

Гендерна особистість – інтерналізовані (тобто включені до внутрішньої структури особистості) моделі поведінки, почуттів і емоцій, які сприяють укріпленню сімейних структур та інститутів материнства і батьківства.

Гендерна презентація – демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас та інших символів.

Гендерний розподіл праці (або гендерні ролі) – розподіл продуктивної і домашньої праці між членами суспільства на підставі їх статі. Так, жінкам здавна приписувалася роль берегині домашнього вогнища, чоловікам – роль полювальника за здобиччю.

Гендерний соціальний контроль – формальне чи неформальне прийняття і заохочення поведінки, що відповідає статі, і соціальна ізоляція, презирство і медичне лікування індивіда, що демонструє поведінку, яка не відповідає статі.

Гендерний шлюбний і репродуктивний статус – виконання чи відмова від виконання шлюбних, родинних і репродуктивних ролей.

Гендерні біологічні сценарії поведінки – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, що диктуються суспільством в залежності від біологічної статі. В українському суспільстві в якості норми розглядаються гетеросексуальні контакти.

Гендерні ідеали – прийняті у даному конкретному суспільстві уявлення про те, якою повинна бути жінка і яким повинен бути чоловік. Найбільш розповсюдженими є ідеали фемінності і маскулінності.

Девіантна (та, що відхиляється) **поведінка** (франц. *deviation*, від лат. *deviare* – збиватися зі шляху) – вчинок, діяльність суб'єкта, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам.

Деінституціоналізація – зміни у соціальному інституті, що призводять до його дезорганізації, руйнування й зникнення.

Держава – штучний політичний інститут, покликаний управляти соціальними взаємодіями; політична організація суспільства, що припускає певний тип влади й наявність апарата керування.

Державне управління – цілеспрямований організаційний і регуляційний вплив держави на стан та розвиток соціальних процесів, свідомість, поведінку й діяльність членів суспільства з метою досягнення цілей та реалізації соціальних функцій держави шляхом впровадження державної політики, яка здійснюється за рахунок діяльності органів державної влади.

Дистантна сім'я – специфічний тип сім'ї, заснованої на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть розрізнено. Дистантною сім'єю вважається та, члени якої з різних причин перебувають один від одного на відстані. Дистантні сім'ї юридично зафіксовані, проте, фактично їх немає. Це сім'ї трудових мігрантів, моряків, полярників, артистів, спортсменів, геологів тощо.

Дисфункції соціальних інститутів – явище невідповідності діяльності соціального інституту наявним потребам соціальної системи.

Доіндустріальне (традиційне суспільство) – суспільство з аграрним устроєм, з малорухливими соціальними структурами, обмеженою соціальною мобільністю і з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. Традиційне суспільство не є демократичним, суттєво обмежує свободу пересічної особистості.

Документом у соціології називається спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі або зберігання інформації. За формою фіксації документи бувають: письмові, іконографічні й фонетичні.

Досягнутий (придбаний) соціальний статус – це позиція, яку отримує людина завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або завдяки удачі й везінню (наприклад, студент, президент, батько).

Дошкільна освіта – початковий рівень системи освіти, який здійснюються сім'єю разом або окремо з освітою в державних чи недержавних дошкільних освітніх установах і мають на меті виховання та забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення вмінь, навичок, потрібних для навчання у школі.

Духовна культура – це ідеальні (тобто нематеріальні) форми суспільного життя, ідеї, які створюють люди. До духовної культури можна віднести релігійну культуру (систематизовані релігійні вчення, традиційні конфесії і деномінації, сучасні культури і вчення, етнографічна релігійність); інтелектуальну культуру (філософія, історія, наука); правову культуру (судочинство, законодавство, виконавча система, законослухняність); політичну культуру (традиційний політичний режим, ідеологія, норми взаємодії суб'єктів політики); етичну культуру (етика як теоретичне осмислення моральності, мораль як суспільний її вираз, моральність як особова норма); педагогічну культуру (ідеали і практика освіти і виховання). Слід звернути увагу, що до поняття «духовна культура» відносяться і матеріальні об'єкти, що включають світ духовної культури: бібліотеки, музеї, навчальні заклади, суди тощо.

Еволюційні соціальні зміни – поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення соціальних об'єктів.

Егалітарна сім'я – тип сім'ї, члени якої мають однакові привілеї, права й обов'язки.

Екзогамія – це норма, правило, традиція, що забороняє (не рекомендує) шлюб між чоловіками і жінками однієї соціальної групи, роду, фратрії.

Економічна функція сім'ї – це економічна підтримка дітей та непрацездатних членів суспільства, створення можливостей забезпечення зайнятості членів суспільства через сімейну економічну діяльність (на суспільному рівні); одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших, можливість професійної реалізації членів сім'ї у сімейному бізнесі, сімейних підприємствах, інших видах сімейної економічної діяльності (на індивідуальному рівні).

Економічні інститути – це всі ті інститути, які займаються

Експеримент – у соціології метод вивчення соціальних явищ і процесів, що здійснюється шляхом спостереження за зміною соціального об'єкта під впливом факторів, які контролюють та спрямовують його розвиток відповідно до програми і практичних цілей дослідження.

Екстеріоризація – реалізація засвоєних норм, цінностей, зразків поведінки. Екстеріоризація може доповнюватися соціальною активністю, тобто продукуванням нових норм і цінностей.

Елітарна (висока) культура – культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями. Насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театрали, художники, письменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Емпіричні дослідження – рівень соціологічного знання, пов'язаний зі збиранням, описом, класифікацією та інтерпретацією конкретних соціальних фактів.

Ендогамія – це норма, правило, традиція, що вказує на необхідність пошуку шлюбного партнера в межах певної спільності. В первісному суспільстві зазвичай плем'я є ендогамним, а родинні групи, що його утворюють, – екзогамні. У сучасну епоху в деяких етнічних і релігійних групах залишається чинним правило ендогамії.

Ескалації етнічного конфлікту – відкрите протистояння етнічних груп. Сутність його полягає у поетапному загостренні конфлікту, який може досягти озброєної боротьби, погромів. Відокремлюють декілька фаз такої ескалації: 1) інцидент; 2) мобілізація етнічних груп; 3) відкриті ворожі дії; 4) кульмінація боротьби; 5) зниження рівня протистояння – зупинка і консервування.

Етнічна структура – розподіл суспільства і територіальних спільнот на етнічні групи і чинні міжетнічні відносини. Етнічна структура сучасних суспільств формується у межах державних кордонів, вона складається з етнічних груп (народів), що населяють країну, і окремих етнічних відносин.

Етнос – (слово «етнос» має грецьке походження, перекладається як народ) – це історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням). Формування етносу звичайно відбувається на основі спільної території і господарської діяльності. До основних характеристик етносу можна віднести такі: спільна назва; міф про спільних предків; спільна історична пам'ять; один або декілька диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, фольклор); зв'язок з конкретним «рідним краєм», територією; відчуття солідарності зі значною часткою населення (самоідентифікація).

Етноцентризм – тенденція оцінки інших культур за стандартами своєї власної культури.

Етноцид – різновид етнонаціональної політики (політичної поведінки), спрямованої на знищення ідентичності й культури конкретного народу (етносу). На відміну від геноциду, який досягає тієї самої мети шляхом фізичного винищення людей, належних до етносу, етноцид може проводитися комплексом заходів, що руйнують системні зв'язки всередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість. Головна лінія в політиці етноциду – знищення основних ознак етносу (етнічної

території, мови, культури, історичної пам'яті, самосвідомості). Найбільше зусиль у здійсненні політики етноциду докладається для знищення національних мов (лінгвоцид).

Загальна середня освіта – це рівень системи освіти, який забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення.

Загальносоціологічна теорія – найбільш високого рівня спільності теорія в структурі соціології, яка відображає основні, визначальні закономірності та тенденції становлення, розвитку і функціонування соціальних спільностей. Ця теорія є фундаментальною за відношенням як до прикладних соціологічних досліджень, так і до галузевих областей соціологічного знання, а також до спеціальних соціологічних теорій, фіксуючи через посередництво всіх цих теорій соціологічні закони ніби в «чистому вигляді», на основі ідеалізації і абстрагування. На її основі розробляється понятійно-категоріальний апарат соціології, розвивається система соціологічного знання та пізнання, конкретна методологія, методика і техніка соціологічних досліджень, інтегруються всі галузі і напрями соціологічного знання в єдину цілісну систему – наукову соціологію.

Закрита стратифікація – система соціальної нерівності, при якій присутні жорсткі межі страт, заборони на перехід з однієї страти в іншу.

Закриті соціальні організації – ті організації, в які дуже важко потрапити, тому що немає відкритого конкурсу, умови прийому повністю невідомі (розвідувальні організації, злочинні організації).

Запропонований (приписаний) соціальний статус – це позиція людини в суспільстві, займана ним незалежно від особистих заслуг, власних зусиль а запропонована (нав'язана) соціальним оточенням. Вони можуть бути вродженими (наприклад, статус жінки, підлітка, українця, син дворянина народився дворянином) або потім приписаними (аскриптивними) протягом життя (дитина, брат, сестра).

Знак – це матеріальний предмет, явище, подія, яка виступає як об'єктивний заступник певного іншого предмету, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки і передачі інформації. Найважливішою знаковою системою є вербальні знакові системи – розмовні мови.

Зовнішній (формальний) бік соціального інституту – це сукупність осіб, установ, забезпечених певними матеріальними ресурсами й здійснюючих конкретну соціальну функцію.

Зовнішній контроль – діяльність, що спрямована на запобігання девіантної поведінки, яка здійснюється ззовні сторонніми особами, організаціями.

Ідеал – досконалість, ідеальний образ, що визначає найвищі прагнення людини чи соціальної групи, вираження належного в майбутньому. Ідеали

можуть існувати в персоніфікованій формі як уявлення про ідеальну людину.

Імітаційні соціальні зміни – копіювання існуючих форм соціального життя.

Інгрупа – це група, до якої індивід відчуває безпосередню приналежність і ідентифікує її як «моя», «наша» (наприклад, «моя сім'я», «мій клас», «моя компанія» та ін.).

Індивід – (від лат. *individuum* – неподільне, особа) – представник соціальної спільноти (суспільства, класу, прошарку, соціальної групи), якому притаманні її основні соціально-демографічні або соціально-професійні характеристики. Поняття «індивід» наголошує на залежності кожної особистості від соціальних умов, у яких відбувалося її формування.

Індивідуальна мобільність – зміни соціального статусу індивіда завдяки його власним зусиллям і особистим досягненням.

Індивідуальність – набір біологічних, психологічних і соціальних рис, здібностей, якостей, за якими одна людина відрізняється від іншої. Соціологію цікавить не сама по собі неповторність, індивідуальність, а її вплив, місце в суспільних процесах.

Індустріальне суспільство – тип сучасного суспільства, пов'язаного з розвитком капіталізму й промислового виробництва, орієнтованого на масове виробництво товарів споживання. Це – суспільство переробної промисловості. Умовою переходу від традиційного до індустріального суспільства є науковотехнічна революція.

Інноваційні соціальні зміни – створення нових форм соціального життя.

Інновація (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає згоду із цілями суспільства, але заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Прикладами інновації є шантаж, пограбування, розтрата чужих грошей, шахрайство і та ін. Даний вид девіантної поведінки виникає в тому випадку, коли індивід зіштовхується з обмеженим доступом до ресурсів, з одного боку, і сильним бажанням виглядати успішним в очах суспільства – з іншого.

Інституалізовані форми етнічного насилля – несправедливі, насильницькі відносини у сфері взаємодії етнічних груп (примусова асиміляція, апартеїд, сегрегація), державна підтримка дискримінації (нерівності етнічних груп). Дискримінація має різні форми: обмеження окремих видів діяльності, заборона на купівлю землі, поселення у тих чи інших районах, поклоніння своїм богам тощо.

Інститути другого плану, допоміжні – можуть у суспільстві бути присутніми чи ні залежно від рівня його розвитку (банк, мода, профспілка, дворянські збори...).

Інституціоналізація – це процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків, заміна спонтанного й експериментального поводження на передбачуване поводження, що очікується, моделюється, регулюється.

Інтерв'ювання – метод збирання інформації, який здійснюється у вигляді бесіди за певним планом, що припускає прямий контакт інтерв'юера з

респондентом (опитувачем), причому запис відповідей останнього здійснюється інтерв'юером, або механічно (на плівку).

Інтергенераційна мобільність – зміни соціального статусу дітей порівняно з соціальним статусом батьків, тобто, якщо соціальний статус сина (доньки) такий самий, як і соціальний статус батька (матері), то інтергенераційна мобільність відсутня, а якщо соціальні статуси дітей і батьків відрізняються, ми спостерігаємо інтергенераційну мобільність.

Інтерес – емоційна, підвищена увага людини до будь-якого об'єкта, явища. Інтерес як і потреба виявляє об'єктивне та суб'єктивне ставлення людини до умов свого існування, тому в реальній дійсності вони тісно переплетені. Потреба виступає основою інтересу, породжує його, а різниця між ними полягає в тому, що інтерес пов'язаний з соціальною діяльністю, необхідною для задоволення потреб, а потреби є умовами, необхідними для існування людини.

Інтеріоризація – процес засвоєння індивідом вимог суспільства, соціальних груп у вигляді цінностей, норм, уявлень, знань нового оточення, включення їх у свій внутрішній світ.

Інтрагенераційна мобільність – зміни соціального статусу індивіда протягом його (її) життя, перш за все, йдеться про зміни професійного статусу, тобто кар'єра індивіда. Один і той же індивід може нам демонструвати наявність інтергенераційної мобільності і відсутність інтрагенераційної та навпаки.

Інформаційна функція соціології – дає уявлення про стан соціальних процесів; містить у собі збирання, систематизацію та накопичення інформації, отриманої в результаті досліджень.

Історичні інститути – інститути, які виникли дуже давно, неможливо назвати дату появи (власність, шлюб, держава).

Канали соціальної мобільності (іноді їх називають ліфтами) – соціальні інститути, що сприяють висхідним соціальним переміщенням. Основні ліфти вертикальної мобільності, за якими люди переміщаються вгору або вниз по східцях соціальної драбини в процесі своєї персональної кар'єри: армія, церква, школа як інститут освіти, власність, сім'я та шлюб, політичний ліфт (тобто урядові групи і партії), професійні об'єднання, мистецтво, спорт, шоу-бізнес, преса, телебачення, радіо.

Каста – замкнена група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, кожна каста має свою роль, права і обов'язки, перехід з однієї касты до іншої заборонений.

Клас – велика група людей, що мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стилі життя, цінності і вподобання. Ознаки класу: 1. Класи виступають суто економічним утворенням, тобто приналежність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід. Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо). 2. На відміну від інших типів класи не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плинними. 3. Індивід може потрапити до того чи іншого класу

завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні. 4. Відносини між класами носять безособовий характер, у той час як в усіх інших системах завжди присутні особисті відносини між, наприклад, кріпаком і феодалом, рабом і власником.

Колонізація – п'ятий засіб нав'язування своєї культури переселенцями корінним мешканцям (як це трапилось при завоюванні Америки).

Контркультура – субкультура, норми або цінності якої суперечать головним складовим панівної культури.

Конформізм (за Р. Мертоном) – поведінка або вчинок, що припускає згоду і з цілями суспільства, і з засобами їхнього досягнення. Наприклад, загально визнаним мірилом успіху в американському суспільстві (а останнім часом також і в українському) вважається досягнення багатства. Соціально схвалювані засоби досягнення цієї мети мають на увазі такі традиційні методи, як одержання гарної освіти, влаштування на роботу й побудову кар'єри.

Країна – територія, що має певні границі й користується державним суверенітетом.

Критерії соціальної стратифікації – розподіл на соціальні прошарки за відношенням до основних соціальних ресурсів (власність та доходи, влада, престиж, освіта), відношення до яких визначає позицію групи в системі соціальної нерівності.

Ксенофобія – відокремлення від всіх «чужих», недовіра за відношенням майже до всіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання.

Ксенофобія – страх та ненависть до всього чужого для способу життя даного суспільства.

Культура – явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії. У широкому сенсі слова культура – це соціальний механізм взаємодії (методи, способи, зразки, засоби взаємодії) особистості, спільності з місцем існування (природного і соціального), які забезпечують передачу досвіду та розвиток перетворювальної діяльності. У вузькому сенсі слова – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству.

Культурний обмін і взаємодії – третій засіб вирішення культурного конфлікту. Полягає у тому, щоб обмін здійснювався адекватно, тобто приносив користь і збагачував обидві сторони.

Культурний релятивізм – оцінка будь-якої культури тільки за її власними стандартами.

Культурний шок – це відчуття дискомфорту і дезорієнтації, що виникають при зустрічі з новою культурою; є природною відповіддю на абсолютно нову обстановку. Ступінь впливу культурного шоку на людину різний. Фахівцям, що вивчають типові проблеми іноземних студентів, також відоме явище під назвою зворотного культурного шоку. Це явище пов'язане з тим, що людині необхідно знову адаптуватися до умов рідної країни, які змінилися. Значення, глибина, гострота, а нерідко і хворобливість цього явища перевершують очікування людини, якій це явище незнайоме.

Культурні інститути – інститути, які регулюють відносини, пов'язані з виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей (релігія, наука, художні заклади, книжкове видавництво...).

Латентні (приховані) функції соціальних інститутів – позитивні непередбачені результати діяльності інститутів або осіб, що представляють їх.

Легальні інститути – дозволені й схвалювані суспільною думкою, мораллю, державними органами (наприклад, школа, дружба, черга, цирк, бібліотека).

Лінгвістичний шок – важлива складова культурного шоку яка характеризується станом здивування, сміху або збентеження, яке виникає у того, хто при спілкуванні з носієм іноземної мов, чує в іноземній мові мовні елементи, які звучать на його рідній мові дивно, смішно або непристойно.

Малі соціальні групи – це малочислені (від двох до декількох десятків осіб) соціальні групи, члени яких знаходяться в безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, студентська група, бригада, дружня компанія та інші). Малі групи, у свою чергу, бувають первинні і вторинні.

Малодітна сім'я – сім'я, в якій є одна або дві дитини.

Маргінальність – це стан особистості або спільності, що знаходиться на межі різних культур.

Маскулінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з незалежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо.

Масова або популярна культура – вид культури, яка зорієнтована на середній масовий смак, стандартизацію форми, змісту, розрахунком на комерційний успіх.

Масові опитування – метод збирання інформації, в якому джерелом інформації виступають представники великих соціальних груп (етнічних, релігійних, професійних та ін.).

Матеріальна культура – це матеріальні цінності, створені людьми. До її складу входить культура повсякденності – матеріальна сторона людського побуту (одяг, меблі, начиння, побутова техніка, комунальне господарство, їжа); культура праці (техніка і знаряддя праці, джерела енергії, виробничі споруди, системи комунікацій і енергетична інфраструктура); культура топосу або місця поселення (тип житла, структура і особливості населених пунктів).

Матріархат – це модель владних відносин, за якої головна роль у сім'ї належить жінці.

Матрілокальна сім'я – подружжя мешкає із батьками дружини.

Міжрольові конфлікти – виникають тоді, коли дві або більше соціальних ролей, які виконує одна людина, містять у собі несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька й працівника фірми виконує одна особистість. Ці ролі можуть вимагати від особистості бути одночасно на роботі, дома й в інституті, або виконувати стільки завдань, що на них бракує часу.

Мова – система знаків, наділених певним значенням, які використовуються для зберігання, перетворення і передачі інформації.

Модернізація – це перехід від традиційного до індустріального, або капіталістичного суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі. Суть модернізації пов'язують із поширенням по усьому світі цінностей і досягнень індустріального суспільства – раціоналізму, ощадливості, урбанізації, індустріалізації.

Моногамія (від. гр. *μονος* – єдиний і *γάμος* – шлюб, одношлюбність) – санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати лише одного шлюбного партнера одночасно.

Моногамія періодична – індивіду дозволяється перебувати послідовно у кількох шлюбах, однак він може мати лише одного шлюбного партнера одночасно. Періодична моногамія сьогодні властива більшості суспільств світу, де на законодавчому рівні визнані моногамні шлюби та дозволені розлучення.

Мотив – (фр. *motif* – спонукальна причина): те, що примушує людину діяти певним чином; спонукання до активності; фактор або сукупність обставин, що усвідомлюються людиною як причина певного вчинку, напрямку дій.

Мотиваційні соціальні зміни – зміни у сфері мотивацій індивідуальної й колективної діяльності (зміни мотивів одруження, народження дітей, отримання вищої освіти, мотивації студентів).

Мотивація – сукупність чинників, механізмів і процесів, що спрямовують поведінку індивіда на задоволення потреб, досягнення життєвої мети.

Найнижчий клас або андерклас або «підклас» – соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, що скотилися «на дно».

Напівзакриті соціальні організації – організації, членом може бути людина, що розділяє цінності й норми організації та відповідає критеріям відбору, що пропонуються організацією до своїх членів – таких критеріїв може бути різна кількість, більшість організацій належать до цього типу (Харківський авіаційний завод, НТУ «ХП», Харківський оперний театр...).

Народна (фольклорна) культура – культура, яка створюється анонімними творцями. Її створення і функціонування практично невіддільно від повсякденного і практичного життя. У найзагальнішому вигляді з народною культурою в суспільній свідомості співвідноситься безліч понять і об'єктів, у назві яких присутнє слово «народний (-а, -е, -і)»: мистецтво, мудрість, чутки, традиції, перекази, вірування, пісні, танці, прислів'я, майстри, цілителі тощо. У сучасності прикладами народної культури є пісні (побутові, вуличні, дворові, студентські, туристські, частково так звані бардівські пісні), приспівки, різного роду усні оповідання неказкового характеру: перекази, сучасні байки, усні розповіді, анекдоти, чутки.

Народність – форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільноти людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому і феодальному суспільствам. Народність за чисельністю переважає плем'я, кровноспоріднені зв'язки не охоплюють всю народність. Формуванню народності сприяє більш чітка організаційна структура суспільства, розвинені політичні форми. Народності

існують у наш час і не лише в країнах, що розвиваються, а й в індустріально розвинених суспільствах.

Натовп – внутрішньо неорганізована сукупність індивідів, що володіють просторовою близькістю, спільними зовнішніми стимулами та емоційної спільністю (перехожі, що спостерігають за наслідками дорожньо-транспортної пригоди).

Науково-дослідний експеримент – спосіб одержання інформації, в якому перевіряється гіпотеза, що містить нові відомості наукового характеру, які ще не знайшли свого достатнього підтвердження або зовсім недоведені.

Нація – тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин. Нації більш чисельні, ніж народності, вони нараховують десятки і сотні мільйонів людей. На базі єдиної території, мови і економіки формується єдиний національний характер і психічний склад. Виникає відчуття солідарності зі своєю нацією.

Невключене (зовнішнє) спостереження – метод збирання первинної інформації при якому дослідник або його помічники перебувають поза досліджуваним об'єктом, стороннє спостерігають за процесами, що відбуваються та реєструють хід подій.

Негативна девіація – поведінка, що засуджується суспільством і спричиняє покарання. Злочинці, наркомани, алкоголіки, повії – негативні девіанти.

Нелегальні інститути – перебувають поза рамками офіційної статистики, але про їх знає все суспільство, з погляду більшості вони йому заважають (корупція, тіньова економіка, банда).

Неолокальна сім'я – подружжя мешкає окремо від батьків.

Неповна сім'я – це сім'я в якій відсутній один з батьків. Відсутність одного з батьків може бути викликана різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

Неформальна група виникає стихійно, на основі спільних поглядів, інтересів і міжособистісних взаємодій. Вона позбавлена офіційної регламентації та юридичного статусу. На чолі таких груп зазвичай стоять неформальні лідери. Місце людини в групі визначається авторитетом, симпатією до нього з боку інших членів. Прикладами можуть служити дружні компанії, об'єднання неформалів серед молоді, любителі рок-музики та ін.

Неформальна освіта – набуття всіх інших знань за межами формальної освіти протягом життя людини. Головна її ознака – добровільність та щирий інтерес до предмета навчання.

Неформальний соціальний статус – це позиція, яка закріплена в традиціях, звичаях, суспільній думці. Її права й обов'язки нечіткі, розмиті (друг, земляк).

Неформальні інститути – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведіння відсутні. Вони базуються на нормах моралі, традиціях, релігії – якщо релігія не є державною й пануючою (наприклад, дружба).

Неформальні негативні санкції – покарання, що не передбачені офіційними інстанціями: осудження, зауваження, глузування, злий жарт, невтішне прозвисько, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, розпускання слуху, наклеп, недоброзичливий відгук, твір памфлету або фейлетону, викривальна стаття і та ін.

Неформальні позитивні санкції – публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій : дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, похвальні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, посмішка і та ін.

Нижчий клас – особи та сім'ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні; люди, які зайняті переважно фізичною працею або існують завдяки системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери).

Низхідна соціальна мобільність – це пересування індивіда чи групи, результатом якого є зниження соціального статусу. Наприклад, партія не отримує підтримки на парламентських виборах, і її верхівка втрачає депутатські мандати.

Норми – правила, що виражають вимоги суспільства до поведінки. Це волевиявлення, яке дозволяє здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки.

Норми звичаїв – це правила поведінки, які склалися в суспільстві за певних умов й у результаті їхнього багаторазового повторення, що ввійшли у звичку людей. Особливість цих норм поведінки полягає в тому, що вони виконуються в силу звички, яка стала природною життєвою потребою людини. Як правило, здійснюють регуляцію повсякденних побутових дій.

Норми моралі – правила поведінки, які встановлюються в суспільстві відповідно до уявлень людей про добро й зло, справедливість і несправедливість, борг, честь, достоїнство й охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням. Вони регулюють міжособистісні відносини. Найбільш значимі моральні норми перетворилися в закони й захищаються додатково владою офіційних органів.

Норми права (закони) – це загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються державою (спеціально створеними органами) і охороняються її примусовою силою. Люди, що контролюють їхнє виконання наділені правом використати владу щодо порушника.

Нуклеарна (проста) сім'я – складається із дружини, чоловіка та їх дітей, які від них залежать. Така сім'я включає два покоління. Вона є найбільш поширеним типом сім'ї у сучасному індустріальному суспільстві.

Об'єкт науки – це частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес, і завжди відповідає на запитання «що вивчає наука».

Об'єктом соціології виступає суспільство або соціальна реальність, що оточує людей.

Обмінна соціальна мобільність – зміни у соціальних статусах індивідів, що відбулися завдяки розширенню соціальних можливостей, розвитку системи

соціальної підтримки вразливих верств населення, розширенню доступу до сфери вищої освіти.

Опитування – найпоширеніший соціологічний засіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їх схильності, мотиви діяльності, думки, при якому респондентам (людям, яких опитують) у письмовій або усній формі задають спеціально підібрані питання й просять відповісти на них.

Організація – це елемент соціальної структури, сукупність людей, колектив, спільно координований і субординовано реалізуючий загальну мету.

Освіта – многозначне явище сучасного суспільства, це і специфічний соціальний інститут, і освітній процес, і тип діяльності, і результат, і цінність, галузь господарювання, а також специфічна галузь знання.

Освіта – сукупність знань, умінь, навичок особистості.

Особистість – це стійкий комплекс соціальних якостей, властивостей, що здобуваються під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам у цілому. Спільна історія, умови проживання, особливості побуту призводять до виникнення спільних соціально-психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Патріархат – це найпоширеніша модель владних стосунків у сім'ї, що передбачає домінуючу роль чоловіка в сім'ї: головним є чоловік, а за його відсутності – старший за віком чоловік у родині.

Патрілокальна сім'я – подружжя мешкає із батьками чоловіка.

Первинна соціалізація – охоплює дитинство, юність та молодість і є характерною тим, що людина соціалізується через своє безпосереднє оточення (родина, друзі, родичі). Інститутами соціалізації є сім'я та освіта. Тут дитина поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, адаптується до нього, набуваючи знань та звичок, притаманних культурі певного суспільства, в якій він (або вона) народився (народилася).

Первинні соціальні групи – характеризуються інтимністю спілкування, мета їх створення – спілкування як таке (сім'я, друзі).

Післядипломна підготовка – це рівень системи освіти, що забезпечує систематичне поновлення набутих у ВНЗ знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій.

Плем'я – об'єднання декількох родів, що мають спільну мову, територію, натуру і звичаї. Рід і плем'я виникають за часів первіснообщинного устрою.

Позашкільна освіта – це ланка системи освіти, яка забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньовиховних послугах.

Позитивна девіація – відхилення від норм, які заохочуються в даному суспільстві. Геній, герой, духовний лідер – позитивні девіанти.

Поліандрія (від др. греч. πολυ – багато і άνδρής – чоловік) – санкціонована суспільством можливість жінки мати декілька шлюбних

партнерів одночасно. Це дуже рідкісна форма шлюбу. Одним із його прикладів є деякі суспільства Південної Індії та Тибету.

Полігамія (від. гр. *πολύς* – «численний» і *γάμος* – «шлюб», **багатошлюбність**) – санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно.

Полігінія (від давньогрецького «*γυνή*», тобто **жінка**) – санкціонована суспільством можливість чоловіка мати декілька шлюбних партнерів одночасно (багатоженство).

Політичні інститути – пов'язані із встановленням, підтримкою й виконанням влади, законів, правил та стандартів, тобто вони реалізують потребу в безпеці й соціальному порядку (наприклад, держава, політичні партії, армія, поліція, профспілка та ін.).

Поляризація суспільства – розшарування населення на два протилежних класи: бідних та багатих.

Постіндустріальне суспільство – це стадія історичного розвитку людства, яка приходить на зміну індустріальній цивілізації. Постіндустріальне суспільство виникає в останню чверть ХХ ст. У такому суспільстві провідною сферою економіки є сфера послуг, функціонує високо-розвинута ринкова економіка, яка ефективно використовує науково-технічний прогрес, автоматизацію та інформаційно-комп'ютерні технології, ключові позиції займають університети як центри наукових знань і науково-технічні спеціалісти. Головними теоретиками постіндустріального суспільства були Д. Белл, О. Тоффлер, А. Турен.

Потреба соціальна – потреба суб'єкта у задоволенні умов суспільної життєдіяльності. Усвідомлена потреба стає мотивом діяльності і виявляється у мотивах, бажаннях, цілях, інтересах людей. Потреби соціальні формуються у так званій потребнісній ситуації. Їх поділяють за походженням на природні та штучні (соціальні); за носієм – потреби особистості, колективу, класу, групи, суспільства; за характером об'єкта – матеріальні і духовні; за цільовою функцією – фізичні, соціальні, інтелектуальні.

Практичний експеримент – спосіб одержання інформації, який включає численні процеси експериментування у сфері соціальних відносин (наприклад удосконалювання системи освіти і навчання).

Предмет науки – частина, сторона об'єкта, кут зору, під яким він вивчається. Кожному об'єкту дослідження може відповідати кілька предметів (наприклад, цегельний будинок як частина навколишнього світу може виступати об'єктом дослідження різних фахівців, але цікавити їх будуть різні аспекти. Економіста можуть зацікавити витрати на його будівництво, архітектора – архітектурний стиль, еколога – вплив на навколишнє середовище та ін.)

Предмет соціології – соціальні відносини, що реалізуються через соціальні механізми функціонування та розвитку суспільства.

Престиж – висока оцінка людини, що обумовлюється повагою до його соціального статусу.

Примусові соціальні організації – опираються на пряме (фізичне, військове) насильство над людиною або загрозу застосування насильства. Найбільш яскравим прикладом служать в'язниці, психіатричні лікарні й армійські підрозділи. Примусові організації мають особливі зовнішні ознаки – наприклад, замкнені двері й заграбовані вікна, а нагляд за їхніми членами здійснює спеціальний персонал, що охороняє.

Прогностична функція соціології – надання соціальних прогнозів, короткострокових і довгострокових.

Проміскуїтет – період у житті суспільства, коли не існувало ніяких заборон на сексуальні зв'язки, і будь-який чоловік суспільства міг вступати в сексуальні відносини з будь-якою жінкою даного суспільства. Проміскуїтет існував до виникнення інституту шлюбу.

Прості інститути – ті соціальні інститути, які неможливо розділити на більш дрібні (наприклад, їдальня, магазин).

Професійна група – велика соціальна група, яка об'єднує людей за спільним родом діяльності, який пов'язаний з суспільним поділом праці. Професійні групи утворюють, наприклад, юристи, лікарі, інженери, водії, продавці тощо. Посади формуються в межах однієї професійної групи (наприклад, серед медичних працівників існує розподіл на санітарок, медсестер, лікарів, завідуючих відділенням, головних лікарів тощо) і відрізняються за обсягом владних повноважень, наявністю управлінських функцій, рівнем знань і кваліфікації.

Професійно-технічна освіта – це ланка системи освіти, яка забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку.

Профіль соціальної стратифікації – графічна модель поділу населення на соціальні верстви.

Процесуальні соціальні зміни – зміни, що зачіпають соціальні процеси (зміни в міграційних процесах, у стратифікації суспільства).

Рабство – система соціально-економічних відносин, при якій одна людина є повною власністю іншої – власника (господаря), який розпоряджається працею та життям.

Расизм – світогляд, а також політичні теорії і практичні дії, що ґрунтуються на расовій дискримінації, на поділі людей на біологічно різні групи на основі видимих особливостей зовнішнього вигляду, наприклад: колір шкіри, структура та колір волосся, риси обличчя, будова тіла тощо, тобто на раси, і різному ставленні до людей та їхніх спільнот залежно від приналежності до цих груп (рас). Згідно з расистськими теоріями, люди різних рас розрізняються за соціально-біологічною поведінкою. Тобто до зовнішніх ознак «прив'язуються» важливі психологічні, розумові та фізичні особливості.

Революційні соціальні зміни – відносно швидкі, стрибкоподібні, корінні, якісні зміни соціального устрою.

Рекреативна функція сім'ї – це забезпечення психологічного здоров'я членів сім'ї, психологічна терапія членів суспільства (на суспільному рівні);

задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворенні фізичних та психологічних сил (на індивідуальному рівні).

Репродуктивна функція сім'ї – це біологічне відтворення суспільства, підтримка та збереження репродуктивного здоров'я (на суспільному рівні); задоволення потреби мати дітей, планування їх народження (на індивідуальному рівні).

Ретритизм (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає заперечення як цілей даного суспільства, так і засобів досягнення цих цілей. Інакше кажучи, людина дистанціюється від суспільства. До цього різновиду девіації можна віднести ченців, пустельників з одного боку, і наркоманів, алкоголіків і самогубців – з іншого.

Референтна група – це та група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном (підлітки орієнтуються на стиль життя своїх кумирів, робітник організації, який бажає зробити кар'єру, – на поведінку вищого керівництва).

Ритуалізм (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає ігнорування цілей даної культури, але згоду (часом доведену до абсурду) використати соціально схвалювані засоби. Прикладом може виступати бюрократ, фанатично відданий своїй справі, що ретельно заповнює бланки, перевіряє їхню відповідність всім інструкціям, регулярно підшиває їх до справи та ін., але не усвідомлює, для чого все це робиться.

Рід – форма спільноти людей, яка базується на кровній спорідненості.

Розширена (складна) сім'я – складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів.

Рольова напруга – це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, в яких їй доводиться цю роль виконувати, або коли особистість повинна виконувати роль, що не відповідає ні її навичкам, ні інтересам, ні внутрішнім установкам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку закрили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, але вона цього не хоче.

Рольовий конфлікт – ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливим вимогам однієї або декількох соціальних ролей.

Рольовий набір – сукупність соціальних ролей, які відповідають певному статусу. Так, статус студента передбачає виконання ним ролі слухача в аудиторії, виконавця лабораторних робіт, старости, практиканта тощо.

Самоосвіта – це система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії й спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Світогляд – система поглядів на світ та місце в ньому людини, ставлення людини до оточуючої його дійсності і до самого себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх ідеали, переконання, принципи пізнання їх діяльності, ціннісні орієнтації.

Світоглядна функція соціології – соціологія виступає основою формування у людини цілісної картини світу, основою її світогляду. Людина –

це родове поняття, яке вказує на належність до людського роду (*Homo sapiens*), вищого ступеня розвитку живої природи на нашій планеті. Як жива істота людина підпорядковується основним біологічним та фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства.

Сегрегація (лат. *segregatio* – відділення) – різновид дискримінації, який полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними чи іншими ознаками, та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Середній клас – клас, що займає проміжне положення між класами «бідних» і «багатих» у системі соціальної стратифікації; об'єднує тих, хто має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність та свободу вибору у реалізації життєвих планів, пошуку роботи; має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентоспроможним на ринку праці, у бізнесі, державній службі; характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом «не бідних, але й не надто багатих»; шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу; у політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій; характеризується як «гарний громадянин», «добропорядна людина», тобто має порівняно сталий авторитет у суспільстві.

Символи – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури.

Символічні (нормативні) соціальні організації – поєднують своїх членів на основі солідарності, що обумовлена загальними моральними або ідеологічними принципами. Їх називають ще добровільними асоціаціями. До них відносять клуби, ліги жінок, «Червоний хрест», політичні партії, масові рухи, профспілки, релігійні організації, фонди та ін.

Синергетичний ефект – це явище збільшення зусиль людей у ході їх спільної скоординованої діяльності.

Система – це предмет або їх сукупність, явище або процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відносинах та утворюють єдине ціле, здатні з урахуванням зміни зовнішніх і внутрішніх умов змінювати свою структуру та певні характеристики. Основними характеристики системи є: цілісність; стабільність, тобто збереження своєї структурно-функціональної організації при зміні зовнішнього середовища; самодостатність і саморозвиток; відкритість, тобто взаємозв'язок із зовнішнім середовищем; варіативність (можливі різні варіанти розвитку в певних границях); компенсаторність (якщо якийсь елемент не виконує свої функції на належному рівні, то йому знаходиться заміна); наявність системи управління; займає певне місце у просторі та характеризується певним часом існування; багаторівневість.

Сім'я – мала соціальна група, заснована на шлюбі, кровному спорідненні або усиновленні і пов'язана спільністю побуту, взаємною відповідальністю, насамперед, за виховання дітей, взаємовідносинами взаємодопомоги.

Складні інститути – інститути, які складаються з більш дрібних соціальних інститутів (наприклад, інститут освіти, складається з ВНЗ, технікумів, училищ, шкіл, ті, у свою чергу, діляться на більш дрібні підвиди навчальних закладів).

Соціалізація – це процес засвоєння та відтворення індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить. Завдяки процесам соціалізації формується й розвивається особистість.

Соціальна взаємодія – процес взаємообумовленого впливу індивідів, груп, соціальних систем, суспільств одне на інше.

Соціальна група – сукупність індивідів, що взаємодіють один з одним на основі очікувань кожного члена групи щодо інших, які усвідомлюють свою приналежність до даної групи і визнаються членами даної групи з точки зору інших.

Соціальна мобільність – пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої.

Соціальна нерівність – положення, при якому люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

Соціальна організація – це сукупність ієрархічно розміщених соціальних позицій (статусів), виконуючих функцій, ролей, форм діяльності, відношень та зв'язків працівників.

Соціальна поляризація – поділ населення суспільства на ряд шарів або груп, конфліктуючих між собою та різних за матеріальним становищем, ціннісними позиціями і інтересами, установками та манерами поведінки.

Соціальна революція – це корінний якісний переворот у всій соціально-економічній і політичній системі суспільства (часто спираються на насилля та участь широких мас).

Соціальна роль – очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом. Роль відображає динамічний аспект статусу – це діяльність з реалізації певних прав і обов'язків. Будучи членом суспільства, різноманітних груп і організацій, посідаючи в них певне місце або позицію, виконуючи властиві цій позиції функції, індивід тим самим виконує відповідні соціальні ролі (наприклад, глави сім'ї, викладача, студента депутата тощо).

Соціальна система – це такий соціальний організм, що функціонує й розвивається за своїми власними законами, має якості, яких немає в жодного з утворюючих його елементів окремо. Специфіка соціальної системи полягає в тому, що вона складається на базі тієї або іншої спільноти людей (соціальна група, соціальна організація, суспільство), а її елементами є люди, чия поведінка детермінована певними соціальними позиціями (статусами), які вони займають і конкретними соціальними функціями, які вони виконують, соціальними нормами й цінностями, прийнятими у даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями.

Соціальна спільність – сукупність причетних за однією або кількома ознаками (походження, сфера діяльності, місце проживання, спільні цілі, завдання тощо) та об'єднаних соціальними зв'язками індивідів.

Соціальна спільнота – це реально існуюча, емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії, поведінки.

Соціальна стратифікація (від лат. stratum – прошарок) – нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу.

Соціальна структура – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних груп, інститутів та відносин між ними.

Соціальне управління – чинник соціального розвитку, що розглядається як упорядкування суспільного життя у всіх його сферах. Соціальне управління може розглядатися як імпульс соціального розвитку, як систематичний вплив управлінської підсистеми (суб'єкта процесу управління) на соціальний об'єкт (підсистему, що управляється). У такому контексті об'єктом виступає суспільство у цілому та його окремі сфери (економічна, соціальна, політична тощо) з метою забезпечення їх нормального функціонування й розвитку. За таких умов, соціальне управління – це управління процесами та явищами соціальної сфери суспільного життя та спосіб реалізації соціальної політики (політики держави у соціальній сфері), яка здійснюється шляхом впливу на умови життя людей, зміст їх життєвих орієнтацій.

Соціальний еволюціонізм – наукова парадигма, яка розглядає історію людства як безперервний об'єктивний процес розвитку від простих до складних соціальних форм. Одним із перших теоретиків соціального еволюціонізму був англійський соціолог Герберт Спенсер. Він розглядав еволюцію як загальний закон буття; відповідно еволюція може бути неорганічною, органічною і соціальною.

Соціальний закон – це відносно стійкі і систематично відтворювані причинно-наслідкові відносини між соціальними суб'єктами.

Соціальний контроль – сукупність норм і цінностей суспільства, а так само санкції, що застосовуються для їхньої підтримки й здійснення, тобто це зусилля навколишніх, спрямовані на запобігання порушення норм. Соціальний контроль щодо суспільства виконує охоронну й стабілізуючу функцію.

Соціальний механізм – взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якого забезпечується функціонування соціальної системи.

Соціальний прогрес – рух суспільства вперед у напрямку вдосконалення. Серед критеріїв прогресу виділяються: ускладнення соціальної організації суспільства (Г. Спенсер), зміни у системі соціальних зв'язків і типах регуляції суспільних відносин (Ф. Теніс), зміни у характері виробництва й споживання (У. Ростоу, Д. Белл), ступінь оволодіння суспільством стихійними силами природи, що виявляється у збільшенні продуктивності праці, і ступеня звільнення людей з-під гніту стихійних сил суспільного розвитку (К. Маркс).

Соціальний регрес – повернення назад у розвитку соціального об'єкта.

Соціальний розвиток – певний вид соціальних змін, що мають спрямованість у бік поліпшення, ускладнення, удосконалення.

Соціальний статус – позиція людини в соціальній системі, пов'язана із приналежністю до певної соціальної групи. Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента тощо. Оскільки людина належить до багатьох соціальних груп, то, відповідно, має багато статусів. Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, росіянином за національністю, буддистом за віросповіданням.

Соціальні зміни – найбільш суттєві трансформації соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, інститутів, організацій, їхніх взаємодій, це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інші.

Соціальні інститути – історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства.

Соціальні інститути у вузькому змісті слова – інститути, що регулюють взаємодії людей у сімейно-побутовій сфері (родина, шлюб, освіта, охорона здоров'я, зв'язок, сервіс, транспорт, громадське харчування...).

Соціальні кола – це соціальні спільноти, які створюються з метою обміну інформацією між їх членами. Різновиди соціальних кіл: контактні – спільноти, постійно зустрічаються на основі тих чи інших умов (інтерес до спортивних змагань, видам спорту та ін.); професійні – збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою; статусні – утворюються з приводу обміну інформацією між людьми з однаковим соціальним статусом (аристократичні кола, жіночі або чоловічі кола та ін.); дружні – засновані на спільному проведенні будь-яких заходів (компанії, групи друзів).

Соціальні норми – сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою здійснення діяльності (поведінки) встановленого зразка. Нормативні вимоги й очікування фіксуються і виражаються як у вербальній (писані закони, інструкції, кодекси), так і невербальній (символічна атрибутика) формі. Соціальні норми реалізують такі функції: а) збереження, охорона важливих суспільних цінностей; б) включення індивідів у соціальні структури, здійснення соціального контролю; в) регуляція соціальних взаємодій, стосунків, формування соціальних відносин та інститутів.

Соціальні санкції – покарання або заохочення, які стимулюють дотримання норм. Санкції здобувають легітимність на основі норм. Санкції із цінностями відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Таким чином, норми захищені із двох боків – з боку цінностей і з боку санкцій.

Соціальні цінності – принципові, фундаментальні орієнтири громадського життя. Вони здійснюють саму загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей і соціальних груп. Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких повинна прагнути людина.

Соціально-адекватне управління – високоефективна модель управління, зорієнтована у майбутнє соціуму, адаптована до функціонування у конкретній соціальній системі з максимальним використанням її соціальноекономічного і психокультурного потенціалів, яка спрямовує управлінські впливи у площину самоорганізаційних процесів, на всіх рівнях управління співвідноситься з найважливішими ментальними характеристиками соціуму та його регіональними складовими, слугує інструментом узгодження й уточнення управлінських зусиль.

Соціально-демографічна структура – сукупність соціальних груп, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей, міграційним статусом та відносин між ними.

Соціально-етнічна структура – сукупність етнічних груп, що населяють країну, та міжетнічних відносин.

Соціально-класова структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються рангом у соціальній ієрархії. Соціально-класова структура складається з класів і соціальних прошарків, що існують у межах класів.

Соціально-професійна структура суспільства – це сукупність соціальних груп, що виділяються за характером та змістом праці, супутніми ознаками і відносинами між цими групами.

Соціально-територіальна структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються типом поселення, в якому мешкають, типом регіону та відносинами між цими групами.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірні дані про досліджуване явище чи процеси для їх подальшого використання у практиці.

Соціологія – це наука про суспільство як цілісний організм, соціальні закони та механізми функціонування й розвитку суспільства через вивчення його складових елементів (особистості, соціальних груп і соціальних інститутів), що інтегрує теоретичні й емпіричні знання й методи, опирається на макросоціологічні й мікросоціологічні підходи.

Спеціалізовані (експертні) опитування – метод збирання інформації, в якому головне джерело інформації – компетентні особи (експерти), що володіють необхідними для дослідника професійними й теоретичними знаннями, життєвим досвідом, що дозволяє їм робити авторитетні висновки.

Спостереження – метод збирання первинної інформації про досліджуваний об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття й прямої реєстрації всіх фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта.

Стан – соціальна група, головною ознакою якої є закріплені у звичаях або законах обов'язки та права, які передаються у спадок відповідно до своїх прав, обов'язків та привілеїв (закріплених у звичаях або законах та передаються у спадок), характерною рисою якої є наявність соціальних символів та знаків (титулів, мундирів, звань).

Становлення соціальної групи – це тривалий та складний процес її соціального дозрівання, який пов'язаний з усвідомленням свого становища,

спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі, завдання діяльності.

Статусний набір – сукупність всіх статусів даного індивіда.

Структурна соціальна мобільність – зміни соціального статусу індивідів внаслідок структурних змін, що відбулися у суспільстві, зокрема, в економічній сфері.

Структурні соціальні зміни – зміни, що стосуються структур найбільш важливих соціальних утворень (зміни в структурі сім'ї, суспільства).

Субкультура – моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї чи іншої соціальної спільності.

Суспільні соціальні організації – організації, які виникають тоді, коли спільність людей, група самостійно проголошує цілі, завдання організації, приймає устав, структуру керівництва... (якась політична партія, «фанклуб», приватна фірма).

Суспільство – історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми.

Суспільство – це сукупність історично сформованих способів взаємодії й форм об'єднання людей, у яких виражається їх всебічна залежність друг від друга, регульована законом, звичаями, соціальними інститутами. Основні ознаки суспільства: воно не є частиною будь-якої більшої системи (автономність і самодостатність суспільства); шлюби укладаються переважно між представниками даного об'єднання; воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними представниками об'єднання (самовідтворення); об'єднання має територію, що вважає власною; має власну назву й власну історію; об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда (цілісність і стабільність); воно має власну систему управління; його згуртовує спільна система цінностей, звичаїв, традицій, що називають культурою.

Суспільство у вузькому розумінні – це окремо взяте суспільство, розглянуте в єдності його територіальних кордонів (країна) і політичного устрою (держава).

Суспільство у широкому розумінні – це світове співтовариство або світова система.

Сучасні інститути – інститути, які виникли відносно нещодавно й ми можемо приблизно назвати дату їхньої появи (профспілка, банк, інститут президентства, дитячий садок).

Теоретико-пізнавальна функція соціології – накопичення та систематизація знання про суспільство, його складових, соціальних механізмах, про основні напрямки й тенденції, шляхи, форми і механізми його функціонування й розвитку.

Теорії середнього рівня – це теорії, що займають проміжне положення між фундаментальними теоріями та емпіричними дослідженнями; відносно самостійні та разом з тим тісно пов'язані як з емпіричними дослідженнями, які надають необхідний «сирий» матеріал для їх створення та розвитку, так і з

загальносоціологічними теоріями, які надають можливість використовувати найбільш загальні теоретичні розробки, моделі та методи досліджень.

Теорія індустріального суспільства – описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного (традиційного) суспільства, у якому панує натуральне господарство й станова ієрархія до передового індустріального суспільства (50–60-і рр. XX ст., Р. Арон, У. Росту). З погляду цієї теорії, основні характеристики великої промисловості обумовлюють форму поведінки людей не тільки в сфері організації й управління виробництвом, але в усіх інших сферах громадського життя.

Теорія постіндустріального суспільства – у цій теорії виділяють третій тип суспільства – постіндустріальне (інформаційне) суспільство, що характеризується різко зростаючою роллю знання й інформації. Таким чином, суспільство проходить такі стадії: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство та постіндустріальне суспільство (60–70-і рр. XX ст., Д. Белл, А. Турен).

Техніка – сукупність штучних знарядь, за допомогою яких людина здійснює цілеспрямовану дію на об'єкти навколишнього світу.

Технологія – спосіб виробничої діяльності. Іноді поняття «техніка» і «технологія» виступають як синоніми.

Техносфера – величезна кількість технічних пристроїв, які оточують людину, створюють штучне середовище, аналогів якого ніколи не було в минулому.

Традиційний аналіз документів – тип аналізу документації, при якому здійснюється інтерпретація змісту документа, його тлумачення. В його основі лежить механізм розуміння тексту. Традиційний аналіз дозволяє охоплювати глибинні, приховані сторони змісту документа. Слабким місцем цього методу є суб'єктивність.

Утилітарні соціальні організації – поєднують своїх членів на основі матеріального інтересу, тобто це організації, які платять своїм співробітникам за їхню працю.

Фемінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо.

Формалізований аналіз документів – кількісний метод аналізу документів (контент-аналіз), в якому підраховуються ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які відображають певні істотні сторони змісту, в результаті чого зміст робиться вимірним, доступним точним обчислювальним операціям; результати аналізу стають достатньою мірою об'єктивними.

Формальна група – це група, що володіє юридичним статусом, взаємодія в якій регулюється системою формалізованих норм, правил, законів. Ці групи мають свідомо поставлену мету, нормативно закріплену ієрархічну структуру і діють згідно з адміністративно встановленим порядком (організації, підприємства та ін.).

Формальна освіта – це освіта, яка включає в себе всі види здобуття знань у рамках національної системи освіти (навчання в школі, коледжі або університеті, а також в усіх інших закладах, які спрямовані на навчання осіб у рамках Міністерства освіти та науки держави).

Формальний соціальний статус – це позиція, яка має чіткі права й обов'язки, закріплені в нормативних документах (наприклад, декан, син, студент).

Формальні інститути – це інститути, в яких взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів (наприклад, держава, школа, в'язниця, магазин).

Формальні негативні санкції – покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, приписаннями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, тюрмне ув'язнення, арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, страта і та ін.

Формальні позитивні санкції – публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу) : урядові нагороди, державні премії й стипендії, подаровані титули, вчені ступені й звання, встановлення пам'ятника, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) і та ін.

Фундаментальні, першочергові для існування суспільства інститути – інститути, які є у всіх культурах, тільки змінюється їхня форма (власність, родина, мова).

Функції соціального проектування та соціальної технології – визначення оптимального шляху рішення практичних проблем, розробка методів, засобів, прийомів управлінських рішень, тобто розробка соціальної технології.

Функції соціології – сукупність ролей, які соціологія виконує в організації суспільного життя.

Функціональні соціальні зміни – зміни, що стосуються функцій певних соціальних систем, інститутів, організацій (зміни у функціях сім'ї, освіти, армії, законодавчої й виконавчої влади).

Функція первинного соціального контролю – це моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, відповідальності та зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь (на суспільному рівні); формування та підтримка правових і моральних санкцій за неналежну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї (на індивідуальному рівні).

Художня культура – це сукупність усіх видів художньої діяльності, включаючи продукт і процес цієї діяльності. До складу художньої культури відноситься прикладне мистецтво або дизайн; «чисте» або «витончене» мистецтво (традиційно виділяють 7 видів: архітектуру, образотворче мистецтво, музику, літературу, танець, театр, кінематограф).

Цивільний шлюб – шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви.

Циклічні теорії соціального розвитку – заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку, акцентують увагу на багатолінійності та багатонаправленості розвитку суспільства й культури (кінець XIX, XX ст. Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). У рамках цих теорій виділяються певні типи культурних і соціальних систем, підкреслюється їхня своєрідність, а у деяких випадках висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Ціннісні орієнтації особистості – це ієрархізована у свідомості людини система пріоритетів, цінностей, системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, реально визначальні вчинки й дії людини.

Цінності – загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Цінності – значення, що визначають пріоритет, ієрархію, ранг соціальних явищ у суспільній свідомості; стрижень культури. Цінності – об'єкти, зв'язки, стани, відносини й ідеї, які значимі для індивіда, які він хоче мати, але не зв'язані прямо із задоволенням його потреб.

Часткова асиміляція – четвертий засіб, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншокультурного середовища частково, тобто в якійсь одній з сфер життя (наприклад, на роботі керується нормами і вимогами іншокультурного середовища, а в сім'ї, дозвіллі, релігійній сфері – нормами своєї традиційної культури).

Шлюб – це історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки в сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

Шлюбна поведінка – поведінка, метою якої є задоволення потреби в шлюбі, поведінка, пов'язана з вибором шлюбного партнера (тобто з шлюбним відбором).

Шлюбний відбір – процес, в результаті якого з сукупності простору можливих виборів шлюбного партнера так чи інакше, тим або іншим способом відбирається той, хто в кожному даному конкретному випадку єдиний партнер (партнерка), який (яка) стають чоловіком (дружиною) або тим, з ким «живуть разом».

Шовінізм – ідеологічна і політична доктрина, яка ґрунтується на положенні, що певна нація є винятковою, має переваги над іншими, а тому наділена правами ширшими, ніж інші народи. Термін «шовінізм» походить від прізвища солдата наполеонівській армії Шовна, який висунув ідею обираності певних народів і націй.

Явні функції соціальних інститутів – функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його меті; вони формуються й декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів і ролей (наприклад, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя).

Термінологічний словник «ПОЛІТОЛОГІЯ»

Адміністративний ресурс – політична практика, коли відповідальні працівники державних установ використовують своє службове становище, аби впливати на людей та перебіг політичних, економічних, культурних, інших подій, що перебувають поза межами їхнього підпорядкування, повноважень і компетенції. Така практика веде до позбавлення людей свободи вибору й волевиявлення на підставі їх адміністративної залежності від державних посадових осіб.

Абсентеїзм – (від лат. *absens* – відсутній) – неучасть громадян у громадському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема ухиляння від участі у виборах.

Абсолютизм (лат. *absolutes* – безумовний) – необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Автономія (грец. *autonomia* – незалежність) – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм – політичний режим, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Агресія (лат. *aggressio* – напад) – несумісне зі Статутом ООН пряме чи опосередковане застосування сили однією державою (чи групою держав) проти іншої, яке має на меті захоплення території, скасування або обмеження державної незалежності, насильницьке підкорення її населення.

Агрегування інтересів – узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення.

Активістська політична культура – тип політичної культури, який характеризується значним інтересом громадян до політичної системи та наслідків її функціонування, активною орієнтацією на особисту участь у політичному процесі.

Активна зовнішня політика – форма зовнішньої політики, яка полягає в пошуках рівноваги між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Альянс – військово-політичний союз.

Анархізм (грец. *anarchia* – безвладдя) – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед, державного управління суспільством.

Англо-американська політична система – система з чітким розподілом функцій гілок влади, наявністю механізму стримувань і противаг, високою організованістю, стабільністю.

Анексія – приєднання, насильницьке включення до складу держави частини території іншої держави.

Аристократія (грец. *aristokratia* – влада найкращих, найзнатніших) – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Артикуляція інтересів – пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення.

Багатопартійна система – цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Багатопартійність – одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за державну владу і здійснюють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають вагому соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем.

Бікамералізм – (від англ. *bicameral* – двопалатний) – двопалатний устрій парламенту. Верхні палати парламенту держави, як правило, виконують контрольну функцію щодо дій та рішень нижньої палати й уряду, а подекуди мають також право законодавчого вето. У федеративних державах вони виконують функції репрезентації й захисту інтересів суб'єктів федерації. У двопалатних парламентах нижні палати обираються безпосередньо населенням, членами ж верхніх палат стають внаслідок загальних виборів (сенат США), делегування урядів суб'єктів федерації (бундесрат ФРН) або ж спадкоємного наслідування (палата лордів у Великій Британії).

Біполярність – позначення двополюсної структури світових політичних сил і відображає реальне протистояння в світі.

Біхевіоризм – метод, що базується на вивченні політичної поведінки людей засобами емпіричних методів.

Блогосфера політична – глобальне віртуальне середовище у формі публічних ресурсів, в якому застосовуються мережеві технології політичної комунікації й обговорення актуальних авторських повідомлень на політичну тематику.

Блокада політична – комплекс заходів економічного й військово-політичного характеру одних держав проти інших з метою припинення їхніх зв'язків із зовнішнім світом.

Боротьба політична – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Буферна зона – окрема територія, що створюється для розмежування кількох районів, аби унеможливити насильство, військові дії, міжетнічні і міжрелігійні зіткнення, екологічне забруднення тощо.

Бюрократія – (від франц. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *kratos* – сила, влада, панування) – система управління, що спирається на розгалужену та ієрархізовану (підпорядковану єдиному початку з гори до низу) структуру чиновницького апарату. Бюрократія – це і сукупність службовців апарату державного управління.

Вето (лаг. *veto* – я забороняю) – передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори — процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча система змішана (грец. *système* – утворення) – такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна (лат. *major* – більший) – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Виборчий бар'єр – визначена законом мінімальна відсоткова норма голосів від загальної кількості тих, хто брав участь у голосуванні, яку повинні набрати партія або блок для проходження їхніх кандидатів до парламенту. В новітній історії України ця норма становила 3 – 5 відсотків голосів на виборах до Верховної Ради.

Відокремлення – форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

Відповідальність політична – різновид соціальної відповідальності, що означає морально-психологічну настанову суб'єктів політики, засновану на глибокому розумінні сенсу й наслідків політичної діяльності.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, відповідальна за організацію та здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, за здійснення рішень, ухвалених представницько-законодавчим органом держави.

Влада – здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, насильства, організаційний аспект і функціонально-специфічний початок втілення вольових рішень (економічна, політична, державна, духовна, сімейна, соціальна влада).

Відкрита влада – характеристика державної і місцевої влади, де громадяни і громадські об'єднання можуть отримувати відповідну та зрозумілу

інформацію, брати участь у процесах прийняття рішень, користуватися державними послугами.

Віртуальна демократія – форма участі громадян у суспільних справах за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Влада державна – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополієм правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча – одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вождизм – владні відносини, засновані на поділі групи (організації) на керівників і підлеглих, на особистій відданості політичному лідеру, вождю. Вождизм переважно властивий для тоталітарних і авторитарних режимів.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* – залежний від волі) – позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Гегемонізм державний – здійснення курсу на домінування в міжнародній політиці на рівні держави.

Геноцид (грец. *genos* – рід і *caedere* – вбиваю) – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец. *ge* – земля і *politike* – політика) – політологічна концепція про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі та інтереси.

Геополітична напруженість – стан міжнародних відносин, що характеризується невдоволеністю з боку їх суб'єктів ситуацією, що склалася, конфліктністю між ними та глобальними загрозами.

Гібридна війна – різновид війни із поєднанням принципово різних типів і способів її ведення, які скоординовано застосовуються задля досягнення єдиної прикінцевої мети.

Глава держави — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою.

Глава уряду — керівник виконавчої влади в державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів тощо), чільна фігура в системі державного врядування.

Глобалізм (франц. *global* – загальний, всесвітній) – політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Громадська думка — відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, до політики.

Громадські об'єднання – об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага. Є основою правової, соціальної, демократичної держави.

Група тиску – суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Демократія – (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – така форма організації державної влади, за якої народ визнається джерелом влади і яка передбачає розумний її поділ, вільну виборність й регулярну змінюваність органів влади і посадових осіб, прийняття рішень за більшістю голосів.

Демократія представницька – порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Демагогія (грец. *demagogia*, від *demos* – народ і *ago* – веду) –форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Депутат – (від лат. *deputatus* – визначений, посланий) – особа, уповноважена групою людей на виконання якихось відповідальних завдань і доручень, на представництво і захист їхніх інтересів. Депутат – це виборний член представницького органу влади – парламенту чи зібрання нижчого рівня.

Держава – особлива форма людської спільноти, яка володіє суверенітетом і має певну структуру та організацію політичної влади і управління соціальними процесами на певній території.

Держава правова — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний суверенітет – незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

Державний устрій — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Децентралізація влади – передача центром компетенції, ряду функцій і повноважень місцевим органам влади, які не підпорядковані центральній владі; правове відчуження повноважень держави як юридичної особи на користь іншої юридичної особи – місцевої влади.

Екстремізм (лат. *extremus* — крайній) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат – (від франц. *electeur* – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Еміграція (лат. *emigratio* – виселення, переселення) – переселення з батьківщини в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Етатизм (франц. *état* – держава) – поширення активності та впливу держави на соціально-політичне життя із застосуванням централізації бюрократизації та концентрації політичної влади; політика активного втручання держави в економічну та інші сфери життя, цілковита їх підконтрольність державі.

Етнос (грец. *ethnos* – народ) – стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

Загальне виборче право – один з основоположних принципів демократичного виборчого процесу, який означає, що до участі у виборах мають бути залучені всі громадяни країни, які досягли встановленого законом віку, без жодних обмежень, за винятком випадків, однозначно визначених законом.

Законодавча влада – орган державної влади, відповідальний за створення й дотримання певної системи законодавства, уповноважений ухвалювати нові і змінювати чинні закони. До функцій парламенту як органа законодавчої влади в демократичних суспільствах належать також

репрезентація інтересів громадян, формування державних органів, призначення на посади тощо.

Зовнішня політика – політика держав у сфері міждержавних відносин.

Заколот — таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

Ідентичність (лат. *identifico* — ототожнення) — усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу, ролі.

Ідеологія (грец. *idea* — поняття і *logos* — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імпічмент (англ. *impeachment* – звинувачення) – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інавгурація (лат. *inaugure* – присвячую) – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Ця процедура передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Інженерія виборча (лаг. *ingenium* – уроджені здібності, дотепність, талант, геній) — пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Інституціональна підсистема – підсистема політичної системи, до якої входять держава та її інститути, політичні партії, засоби масової інформації, церква та ін.

Інтегративна функція політичної культури – досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей злагоди в межах існуючої політичної системи.

Істеблішмент (англ. *establishment* — установа) — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни

Компаративістика – порівняльна політологія; галузь політології, що вивчає політичний процес і політичні інститути в їх предметному порівнянні.

Компроміс (лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Комунікативна функція політичної культури – функція, яка дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління, накопичувати політичний досвід

Консенсус (лат. *consensus* – згода, однастайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм (лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і

підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституціоналізм – теорія і практика обмеження всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конфедерація – союз самостійних, суверенних держав, який створюється з метою проведення єдиної політики щодо вирішення певних проблем.

Конфронтація політична – динамічний аспект міждержавних взаємодій, який характеризується напруженістю відносин.

Легітимність – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади. Це стан, коли правомочність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство.

Лібералізм (лат. *liberalis* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Лобізм (англ. *lobby* – кулуари) – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Макіавеллізм – різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби (в тому числі й віроломні, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі.

Менеджмент політичний – система управління, в основі якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення їх реалізації у політичній практиці.

Міжнародні відносини – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації – об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Монархія – форма правління, яка характеризується спадковою передачею влади голові держави, і вона не є похідною від якоїсь іншої влади та виборців.

Мондіалізм – концепція та суспільно-політичний рух за об'єднання держав у світову федерацію з подальшим утворенням світового уряду, що є необхідною умовою постіндустріальної цивілізації.

Нацизм – різновид політичного режиму, для ідеології якого характерні расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування.

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національна політика — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національний інтерес – стратегічна мета зовнішньої політики держави і засоби її досягнення. У загальному виді відображений в конституції держави.

Нейтралітет – спосіб міждержавного політичного розвитку; особливий правовий статус держави й зовнішньополітична мета.

Номенклатура (від лат. *nomen* – ім'я) – коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищестоящих органів.

Опозиція – політичні сили, що протиставляють свою політику політиці правлячої партії або уряду.

Охлократія (грец. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада) – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парламент (франц. *parler* – говорити, розмовляти) – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Партійна система – сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними впорядкованими відносинами.

Патріархальна політична культура – політична культура, для якої властиві відсутність у людей інтересу до політики, політичної влади та політичних інститутів; невіддільність політичних орієнтацій від релігійних норм, орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів.

Підданська політична культура – тип політичної культури, який відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Проте самі суб'єкти не проявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.

Плюралізм (лат. *pluralis* – множинний) – світоглядний принцип, за яким багатоманітність визнається природою властивістю суспільного буття.

Поведінка політична – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поліс – особлива форма політичної і соціально-економічної організації суспільства в давній Греції та Італії; поліс – перше в історії втілення єдності політичної структури і громадянського суспільства.

Політика (грец. *politika* – державні й суспільні справи) – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головно на досягнення, утримання й використання влади індивідами й соціальними групами у своїх власних інтересах.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична влада – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства; центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики.

Політична діяльність – цілеспрямовані дії, за допомогою яких члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності.

Політична еліта (франц. *élite* – краще, добірне) – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична криза – фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична модернізація – сукупність теоретичних уявлень та практичних дій стосовно принципів, напрямків, форм та способів політики, спрямованої на забезпечення переходу традиційних суспільств на рейки розвиненої ринкової економіки, демократії, культурного та ідеологічного плюралізму, дотримання прав і свобод.

Політична культура – рівень засвоєння людиною й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ; форма політичної етики, поведінки, вчинків і дій.

Політична партія – добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична соціалізація – своєрідне уведення людини про політичне середовище, залучення її до системи сформованих в суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її до системи політичних зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку

Політичне лідерство – такий різновид політичних відносин лідера до співтовариства, членом якого він є, при якому першого (тобто лідера) наділено певним обсягом прав і відповідальності формулювати та виражати інтереси і цілі співтовариства, виступати ініціатором у їх здійсненні та направляти на це політичну діяльність усього співтовариства.

Політичний авантюризм (франц. *aventure* – пригода) – політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

Політичний блок (англ. *block* – угода, союз) – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт – зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер – це особистість, що здійснює постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію. Існування інституту політичного лідерства у наш час викликане потребою соціальних систем у збалансованому розвитку і оперативному управлінні.

Політичний плюралізм – існування різноманітних політичних позицій учасників політичного процесу та можливість їх інституціоналізації й представлення на владному рівні.

Політичний маркетинг — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Політичний менеджмент — система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичний процес – сукупність дій різноманітних політичних суб'єктів, котрі прагнуть реалізації певних політичних цілей, програм.

Політичний режим – сукупність методів і засобів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичні відносини — взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичний розвиток – багатовимірний процес, у ході та в результаті яких відбуваються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

Популізм (лат. *populus* – народ) – загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Права людини – поняття, що характеризує правовий статус людини по відношенню до держави, її можливості та домагання в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. Права людини мають природний і невідчужуваний характер. Вільне й ефективне здійснення прав людини – одна із головних ознак громадянського суспільства і правової держави.

Правляча партія – політична партія, що має більшість у парламенті та бере на себе відповідальність щодо формування і діяльності уряду.

Правова держава – тип держави, головними ознаками якої є неподільне панування права, якого дотримуються всі, верховенство закону, поділ функцій влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Представницька демократія – форма демократії, за якої громадяни доручають прийняття державних рішень своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх презентувати й відстоювати свої інтереси і, таким чином, через своїх обранців впливають на управління державою.

Прикладна політологія – складова частина загальної політології, яка використовує засоби мікрополітичного аналізу й вивчає окремі поодинокі явища політичного життя.

Примирення національне – соціально-політичний і духовно-психологічний процес із метою припинення конфлікту всередині держави

шляхом взаємних компромісів, умиротворення певної території (соціополітичної, етнокультурної, релігійної спільноти), наслідком чого стає звершення військових дій і досягнення загальнонаціональної злагоди.

Принципи міжнародної політики – норми, що визначають цивілізовану політичну технологію у відносинах держав між собою і що закріплені в ряді авторитетних міждержавних документів.

Революція – докорінні якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *public* – громадський) – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Ресурси влади – сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Референдум (лат. *référéndum* – те, що має бути повідомлене) – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування

Реформа політична – перетворення, зміна політичного життя суспільства, що здійснюються без руйнації основ існуючого ладу.

Рівність політична – демократичний принцип, що означає рівність людей перед законом і демократичними органами основоположної влади, рівну міру відповідальності за однакові дії. Політична рівність передбачає рівний доступ громадян до державних посад й участі у прийнятті спільних рішень.

Рішення політичне – політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Самоврядування місцеве – політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Санітарний кордон – механізм протидії поширенню радикальних ідей і партій, стримування політики ідеологічно небезпечних держав.

Світовий політичний процес – сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Сепаратизм (франц. *séparatisme*, від лат. *separatus* – окремий) – рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Свободи політичні – можливість громадян захищати й відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. Політичні свободи спираються на основоположні права людини, передусім на право вільного розвитку особи. Серед суто політичних свобод – свобода зборів, право засновувати спілки й товариства, свобода волевиявлення (виборче право).

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм – вчення і теорія, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці.

Соціальна база партії – частина населення країни, що підтримує програму певної політичної партії та голосує за неї на виборах.

Соціальна держава – держава, яка забезпечує громадянину гідні умови життя, праці, соціальної захищеності, надає можливості для самореалізації.

Структура політичної системи – сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Суб'єкт міжнародного права – держава, яка реалізує принцип міжнародного права на самовизначення, державний суверенітет, недоторканість території, рівність у відносинах з іншими суб'єктами міжнародної політики та інше.

Суверенітет (франц. *souveranite* – верховна влада) – повновладдя держави на певній території, її незалежність у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тероризм (лат. *terror* – жах, страх) – здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і залякування, політичних вбивств і провокацій.

Технології виборчі – сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Толерантність (лат. *tolerantis* – терплячий) – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – увесь, повний) – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *usurpatio* – оволодіння) – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Унітарна держава – держава, яка характеризується однаковим юридичним статусом усіх адміністративно-територіальних одиниць, що обмежені в своїх повноваженнях і не мають якоїсь політичної самостійності.

Устрій адміністративно-територіальний – поділ території держави на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Фашизм – (лат. *fascio* – пучок, в'язка) – ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності

та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федеративна держава – держава, яка є об'єднанням кількох територіальних утворень у єдиний союз. Дані утворення мають певну самостійність, значні повноваження і власне законодавство.

Фейк політичний – навмисно неправдиве повідомлення стосовно політичної сфери з метою дезінформації громадян, дискредитації політичних опонентів, окремих суспільних сил і діячів.

Форма державного правління – спосіб організації верховної державної влади, принцип і механізм взаємодії її структурних елементів.

Форма державного устрою – територіально-політична організація держави, яка характеризується певним політико-правовим статусом її складових частин і принципами взаємовідносин центральних і регіональних органів державної влади.

Харизма (грец. *charisma* – милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Батаєва К., Бурлачук В., Степаненко В. Історія української соціології: навчальний посібник, Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 392 с.
2. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? : посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених. Київ : Дух і Літера, 2015. 380 с.
3. Бурдьє П. Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Київ: Медуза. 2015, 224 с. 2. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. Київ: Наш формат. 2020. 448 с.
4. Ворона В. Академічна соціологія в Україні (1918-2018). У 2-х томах. Том I. Історія становлення та розвитку. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 526 с.
5. Ворона В. Академічна соціологія в Україні (1918-2018). У 2-х томах. Том II. Спогади, інтерв'ю, статті. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 345 с.
6. Історія української соціології : навчальний посібник / За заг. ред. К. Батаєвої, В. Бурлачука, В. Степаненка. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 392 с.
7. Нечитайло І. Сучасна соціологія освіти. Від соціологічної теорії до освітньої практики. Київ : Кондор, 2019. 296 с.
8. Паніотто. В., Харченко Н. Методи опитування : підручник. Київ: Києвоогілянська академія, 2017. 342 с.
9. Сапелкіна О. В. Чепурко Г. І. Емпірична соціологія: курс лекцій. Львів: Простір-М, 2018, 268 с.
10. Сірий Є. В., Нахабич М. А. Дослідження соціальної напруженості в Україні: засадничі аспекти та розробка інструментарію (за результатами фундаментального дослідження). Київ: ЦОП «Глобус», 2018. 182 с.
11. Соболевська М. Рефлексивні процеси в сучасній теоретичній соціології: навчальний посібник. Київ: Міленіум, 2020. 108 с.
12. Чудовська І. Соціологія реклами: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Каравела, 2019, 192 с.
13. Соціологія : навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
14. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
15. Соціологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. [В.І. Волович, М.І. Горлач, В.І. Кремень та ін.]. 6-те вид. К: Центр учбової літератури. 2019. 808 с.
16. Стан сучасного українського суспільства : цивілізаційний вимір. / За наук.

ред. М.О. Шульги // Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

17. Стрельник О. Турбота як робота : материнство у фокусі соціології. Часопис «Критика», 2017. 288 с.

18. Сучасні методики контент-аналізу : навчальний посібник / За заг. ред. Костенко Н., Батаєвої К., Іванова В. Київ : Кондор, 2018. 256 с.

19. Теоретики світової соціології : життя та творчий спадок (Путівник портретною галереєю Інституту соціології НАН України); за ред. акад. НАН України, проф., д.е.н. В.Ворони. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 301 с.

Додаткова література

1. Assessment of management efficiency and infrastructure development of Ukraine / I. Lesik etc. // Management Science Letters. 2020. 10(13). 3071-3080.

2. Dovgal O. V., Kravchenko M. V., Demchuk N. I., Odnoshevnyaya O. A., Novikov O.Y., Andrusiv U. Y., Lesik I. M., Popadynets I. R. (2017). Methods of competitiveness assessment of agricultural enterprise in eastern Europe. Regional Science Inquiry, Vol. IX, (2), 231–241.

3. Lesik I. The basic contradiction as for cultivation and use of GMOs / I. Lesik // Актуальні проблеми економіки. 2017. 1(187). Р. 83-88.

4. Lesik Iryna. The problem of online dependence of youth. Changing paradigm in Economics and Management System. Volume II. Kherson : Publishing house OLDI-PLUS, 2020. С. 140-147.

5. Вишневіська О.М., Лесік І.М. Інфраструктурне забезпечення формування і функціонування ринку продукції овочівництва : моногр. Миколаїв : ФОП Швець В.М., 2017. 324 с.

6. І.М. Лесік, Нахайчик Є.Є. Діджиталізація як складова цифрової економіки // Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути [зб. наук. пр.] : матеріали XV міжнародної наукової практичної інтернет-конференції (м. Київ, 29 квітня 2021 р.). Київ, 2021. С. 62-69.

7. Лесік І.М., Лесік М.А., Калашніков І.С. Інклюзія в концепції соціального розвитку суспільства // Priority directions of science and technology development. Proceedings of the 9th International scientific and practical conference. SPC “Sci-conf.com.ua”. Kyiv, Ukraine. 2021. Pp. 785-791.

8. Лесік І. М. Вплив латифундистів на соціально-економічний розвиток // Економіко-управлінські аспекти трансформації та інноваційного розвитку галузевих і регіональних суспільних систем в сучасних умовах : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 11-12 квітня 2019 р., Івано-Франківськ. С. 58-60.

9. Лесік І. М. Вплив світової економіки на конкурентоспроможність України // Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні та євроінтеграційні аспекти : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 листопада 2018 року, м. Миколаїв. Миколаїв : МНАУ, 2018. С. 77-80.

10. Лесік І. М. Оцінка рівня розвитку транспортної інфраструктури України. *Modern Economics*. 2020. № 23(2020). С. 95-101. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V23\(2020\)-15](https://doi.org/10.31521/modecon.V23(2020)-15).
11. Лесік І. М. Соціально-економічні небезпеки безробіття для інфраструктури аграрного ринку України. *Modern Economics*. 2019. № 17. С. 127-132. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V17\(2019\)-20](https://doi.org/10.31521/modecon.V17(2019)-20).
12. Лесік І. М. Старіння населення: соціально-економічні наслідки / І. М. Лесік, Д. Д. Золотухіна // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, (м. Одеса, 9-10 листопада 2018 року). Херсон : Молодий вчений, 2018. С. 97-100.
13. Лесік І. М. Тенденції та перспективи розвитку аграрного сектору економіки в умовах глобалізації / Глобальні принципи фінансового, облікового та аналітичного забезпечення аграрного сектора економіки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8- 9 листопада 2018 р. / Харк. нац. аграр. ун-т. – Харків : ХНАУ, 2018. Вип. 1. С. 393-396.
14. Лесік І. М., Вільховатська А. І. Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення / Архітектура та мистецтвознавство. Київ, 2020, С. 122-126.
15. Лесік І. М., Галкін В. В. Інноваційна діяльність в системі вищої освіти // Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти: матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 19-20 листопада 2020 р., м. Миколаїв 19-20 листопада 2020 року. Миколаїв : Миколаївський національний аграрний університет, 2020. С. 62-64.
16. Лесік І. М., Лесік М. А. Формування та розвиток інфраструктури екологічного туризму. *Modern Economics*. 2020. № 24(2020). С. 100-106. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V24\(2020\)-16](https://doi.org/10.31521/modecon.V24(2020)-16).
17. Лесік І. М., Цибулькіна А. С. Алкоголізм як соціальна проблема суспільства. Архітектура та мистецтвознавство. Київ, 2020. С. 127-131.
18. Лесік І., Каратєєва О. Особливості формування та розвитку фінансової інфраструктури // *Social and economic aspects of sustainable development of regions* : monograph. Opole : The Academy of Management and Administration in Opole, 2018. Т. 2. С. 116–123.
19. Лесік І.М., Лесік М.А. Діджиталізація як елемент інфраструктури екологічного туризму. *Abstracts of XIII International Scientific and Practical Conference*. Bordeaux, France 2020. С. 509-512.
20. Лесік І.М., Нахайчик Є.Є., Магар Д.Є. Кібербезпека як основа цифрового суспільства // *Fundamental and applied research in the modern world. Proceedings of the 10th International scientific and practical conference*. BoScience Publisher. Boston, USA. 2021. Pp. 452-459.
21. Стан сингулярності : соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / [С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Домаранська та ін.]; за ред. С. Макеєва, С. Оксамитної. К. : НаУКМА, 2017. 180 с.
22. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). 550 с.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
МОДУЛЬ I. СОЦІОЛОГІЯ	
Змістовий модуль 1. Методологічні засади соціології як науки.....	4
Тема 1. Соціологія як наука	4
Тема 2. Методика конкретно-соціологічних досліджень.....	12
Змістовий модуль 2. Загально-теоретичний аналіз суспільства.....	22
Тема 3. Суспільство як соціальна система.....	22
Тема 4. Суспільство та особистість.....	31
Змістовий модуль 3. Галузеві та спеціальні соціологічні теорії	39
Тема 5. Соціологія праці та управління	39
Тема 6. Соціологія конфлікту та девіантної поведінки	47
Тема 7. Соціологія шлюбу і сім'ї	59
Тема 8. Соціології молоді	69
Тема 9. Соціологія освіти та виховання	76
Тема 10. Етносоціологія	84
МОДУЛЬ II. ПОЛІТОЛОГІЯ	
Змістовий модуль 1. Розвиток політичної науки від найдавніших часів до сьогодення	95
Тема 11. Політологія як наука і навчальна дисципліна.....	95
Тема 12. Основні етапи розвитку світової політичної думки.....	100
Тема 13. Розвиток політичної думки в Україні.....	105
Тема 14. Політика і влада. Механізми реалізації.....	110
Змістовий модуль 2. Політична система та її інститути.....	117
Тема 15. Політичні системи і політичні режими.....	117
Тема 16. Держава як суб'єкт політики. Правова держава.....	126
Тема 17. Політичні партії та громадські об'єднання. Громадянське суспільство.....	134
Змістовий модуль 3. Політичний процес і його регулятори	142
Тема 18. Політичний процес і політична культура.....	142
Тема 19. Вибори і виборчі системи.....	151
Тема 20. Політичні конфлікти і політичні кризи.....	156
Першоджерела (уривки)	164
Персоналії	172
Термінологічний словник	181
Список рекомендованих джерел.....	224

Для нотаток

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ: КУРС ЛЕКЦІЙ

для здобувачів вищої освіти
освітнього ступеня «Молодший бакалавр» початкового рівня (короткий цикл)
спеціальностей 051 «Економіка», 073 «Менеджмент», 081 «Право», 122 «Комп'ютерні науки»,
241 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туризм», 281 «Публічне управління та
адміністрування»
денної форми навчання

Укладач

Лесік Ірина Миколаївна

Технічний редактор І. М. Лесік
Комп'ютерний набір і верстка І. М. Лесік

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 13,0
Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного агарного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.